

СИГНАТУРА
30.10

ПИРОТСКИ
ЗБОРНИК

_____7_____

ПИРОТСКИ ЗБОРНИК

БР. 7

1975.

И з л а з и ј е д а н п у т г о д и ш њ е

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

др Петар Козић

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ

Божидар Антић

др Илија Николић

др Јован Бирић

Јован Манић

др Миодраг Видановић

Новица Живковић

мр Радомир Антић

Радован Живковић

др Тодор Васић

14 P

Лектор, коректор и технички уредник: **Момчило Цветковић**

Др НОВИЦА МИТИЋ

20 ГОДИНА РАДА НА СТВАРАЊУ РАСЕ ОВАЦА ЗА БРДСКО-ПЛАНИНСКО ПОДРУЧЈЕ ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ И КОНЦЕПЦИЈА САВРЕМЕНЕ ОВЧАРСКЕ ПРОИЗВОДЊЕ

Садржај: 1. Увод и проблеми, 2. Материјал и метода рада, 3. Резултати истраживања, 4. Организациони и економски проблеми, 5. Концепција савремене овчарске производње, 6. Литература.

1. Увод и проблем

На данашњем степену развоја материјалне и духовне културе нашег социјалистичког и самоуправног друштва пољопривредна производња представља врло значајну грану привреде.

Интензивни пораст пољопривредне производње заснива се на повећаним улагањима и проширењу друштвено организоване производње уз интензивну примену модерних средстава за производњу и масовну примену савремених достигнућа пољопривредне науке.

У досадашњем развоју наше пољопривреде посебна пажња је посвећена равничарским и житородним рејонима, у којима су створена узорна крупна друштвена газдинства која по својој организацији и продуктивности ратарске и сточарске производње могу да се сврстају у ред најбољих светских пољопривредних газдинстава. У целини посматрано подигнут је висок ниво производње у свим нашим равничарским рејонима.

Пољопривреда брдско-планинских рејона, насупрот житородним подручјима, је стагнирала и заостајала. Ситни посед, велика насељеност, слаба производња, мали доходак, недовољна улагања и до краја неразрађени концепт у појединим рејонима о организацији и унапређењу пољопривреде доводе до ниске сточарске производње.

Интензивирање сточарства захтева пре свега реалан концепт развоја, затим крупна улагања у материјална средства производње, захтева нужну даљу поделу рада, рационализацију технолошких процеса и организацију производње уз примену савремених достигнућа науке и технике.

Реферат одржан 27. новембра 1974. године када је организована јубиларна свечаност у Пироту поводом двадесетогодишњице рада (24. XI 1954. — 24. XI 1974) Завода за изучавање и унапређење пољопривреде брдско-планинског подручја.

Имајући у виду ове претпоставке и познавајући еколошке и економске услове и могућности развоја пољопривреде и сточарства, а посебно овчарства у рејону Пирота и источне Србије, пре 20 година започет је организован рад на унапређењу овчарства.

23. новембра 1954. године основана је Овчарска станица у Пироту са искључивом наменом да се бави интензивирањем овчарске производње, која у овом крају има своју традицију у погледу обима и квалитета производа (јагњеће месо, качкаваљ и пиротски ћилимови) који су познати не само на нашем домаћем тржишту већ и у многим другим земљама. Велике пашњачке површине представљајући непроцењиву вредност и могућност за развој овчарства, а велики број одгајивача осигурава основну егзистенцију држањем и искоришћавањем оваца.

Основна тежња је била да се осигура у перспективи робна производња која ће задовољавати потребе наше текстилне индустрије, кланичне индустрије и млекарске индустрије. Било је потребно створити сировинско подручје где ће се гајити продуктивнија овца, која ће давати више меса, вуне и млека. Требало је мењати навике одгајивача оваца, подизати њихов стручни ниво, осигурати цену и пласман њихових производа те на тај начин економским стимулативима повећати њихову стварну заинтересованост за овчарску производњу.

Било је много дилема и много нерешених проблема, јер унапређење овчарства у рејону бившег среза Пирот (данашње територије СО Пирот, Димитровград, Темска, Суково и Бабушница) представљало је део политике унапређења сточарства које је у великој зависности од развоја пољопривреде. Био је потребан **концепт развоја овчарства** као програмски део наше економске политике у пољопривреди, који би подразумевао значајна финансијска улагања.

На позив Бранимира Ђирића Лужничког, кога на нашу жалост данас нема међу живима, Јована Васића, председника Среског одбора, Алексе Раичића и Бошка Богдановића, председника Задружног савеза среза, Јована Костића и Борћа Николића, директора Млекаре у Пироту, представници Катедре за специјално сточарство Пољопривредног факултета Универзитета у Београду проф. др Јован Белић и асистент Новица Митић, дипл. инж. агрономије прихватили су да сарађују на унапређењу овчарства у овом изразито овчарском рејону источне Србије, чиме је отпочела сарадња између науке и праксе на унапређењу овчарства овог краја.

Створена је основна концепција. Направљен је програм рада. Предвиђена је динамика реализације програма. Извршена је подела рада. Усаглашена су мишљења и дејства са друштвено-политичким организацијама среза и општина које су у читавом периоду до данас помагале рад на унапређењу овчарства, истина не увек истим интензитетом. Тако је почео синхронизован рад једног тима, којег су чинили стручњаци овчарске станице, привредни и политички руководиоци среза и града Пирот, општина Димитровград и Бабушница, с једне стране и научни радници Пољопривредног факултета, Београд

-- Земун са друге стране. Први директор Станице био је Благоје Костић, а касније у току читавих 17 година на челу ове институције био је др Миодраг Видановић.

Данас када наша земља слави 30 година слободе и рада на стварању наше социјалистичке привреде после ослобођења, ми одржавамо овај својеврстан јубилеј континуираног рада на унапређењу овчарства у рејону Пирота. По својој организованости у току читавог периода од 20 година и постигнутим резултатима сматрамо, без претензије, да је то јединствен рад у нашој земљи. То је управо и скроман допринос развоју наше социјалистичке пољопривреде.

Ја се посебно радујем што сам као део ове средине и овог поднебља успео да повежем Пољопривредни факултет, као највишу наставну и научну установу са мојим родним крајем. Нека ми буде дозвољено да овом приликом изразим посибну захвалност мом уваженом професору др Јовану Белићу, редовном члану Српске академије наука не само што се прихватио да сарађује, већ због тога што се врло предано заузимао и заједно са млађима за 20 година небројено пута учествовао у многим активностима. Обишли смо и упознали све значајније пашњаке и сувате Старе планине, упознали смо стада многих индивидуалних произвођача, задруга и економија. Створили смо хипотезу и разрадили смо научну методу рада. Учествовали смо у научним и стручним захватима тежећи да савремене зоотехничке методе нађу адекватну примену у овом раду. Најзад, експериментални радови значајни за поједине фазе досадашње активности су публиковани у нашим најпознатијим стручним и научним часописима и саопштени на научним скуповима, конгресима и симпозијумима у земљи и иностранству.

Програмом Овчарске станице је предвиђено да се на територији бившег среза Пирот (општине Пирот, Димитровград, Бабушница, Темска, Суково, Височка Ржана) и шире за брдско-планински рејон источне Србије створи оплемењени тип пиротске овце односно нова раса оваца, која ће у истим условима гајења давати више меса, тј. чија ће тежина одраслих оваца бити већа за око 10—15 кг, а овнова 20 кг. и чија ће јагњад раније стасавати и до залучења постигати знатно већу тежину.

Предвиђено је да се повећа принос вуне од 1,500 кг. на 3 кг. и да се побољша финоћа вуненог влакна од 37 микрона на 26 микрона, тј. од сортимента Ц на сортимент Б1 а да се при томе истовремено селекцијом на млечност задржи генетски потенцијал материнске основе, односно око 80 литара у лактацији. Дакле, основни задатак је био измена расног састава.

2. Материјал и метод рада

Да бисмо створили производнији тип и расу оваца за подручје источне Србије, водећи притом рачуна о еколошким и економским условима тога краја, применили смо методу укрштања. За основу смо узели домаћу расу мерино арл и немачку виртембершку овцу.

Избор расе за оплеменењавање пиротске овце извршен је на основу познавања производних особина дотичних раса, одгајивачких прилика у земљама, њиховог постанка и циља којем оне треба да послуже.

Метода укрштања је примењена ради бржег коришћења ефеката мележења код добивених потомака.

Да бисмо тачно упознали особине и могућности производње родитељских раса и продуката укрштања, изведени су и изводе се многобројни експерименти на овчарској фарми „Црни врх” раније Овчарске и огледне сточарске станице, а данас Завода за унапређење пољопривреде у Пироту. Све експерименталне животиње имају исти третман у погледу исхране, неге, смештаја и здравствене заштите. На овакав начин елиминисани су спољни фактори, тако да је омогућено генетском потенцијалу употребљених раса и створених мелеза да испоје своје производне капацитете.

Све животиње су обележене од првог дана употребе, односно рођења ушним маркицама, тако да се може установљавати идентитет и вршити индивидуална контрола производних особина, тј. плодности, прираста, тежине тела, рандмана меса, пораста и екстеријера, приноса вуне, рандмана руна и квалитета вунског влакна, као и количине и масноће млека.

Најпре се почело са укрштањем пиротске овце и мерино арл расе. Парена су женска грла наше домаће овце са увеженим овновима француске расе мерино арл. Добивена је прва генерација мелеза која је повратно парена са мерино овновима. Продукти повратног парења су селекционисани, тако да су остављена најбоља мушка и женска грла, која су у доба физиолошке и економске зрелости парена међусобно у циљу консолидовања њихових морфолошких и производних особина.

После овога употребљена је за укрштање немачка раса — виртембершка овца с циљем да се повећа тежина тела мелеза, односно да се добије крупнија овца са већим приносом вуне и млека.

На тај начин извршено је тројно мележење при чему су женска грла претходних комбинација: 1. мелези прве генерације 2. мелези прве повратне генерације, 3. продукти добијени међусобним парењем мушких и женских мелеза прве повратне генерације, парени виртембершким овновима.

Тако су добијене различите комбинације мелеза, чија се производња контролише и од којих се добијају најбоља мушка и женска грла, што одговарају планираном типу који се жели створити. При овоме се води комплетно матично књиговодство, тако да се за свако грло знају преци 4—5 генерација уназад, те се на основу њихових особина и особина самих индивидуа врши ригорозна селекција.

Даљим радом утврђују се не само афинитет између појединих раса и комбинација мелеза, већ и родитељских парова. Овоме убудуће морамо већу пажњу поклонити, јер се тиме повећавају могућности у погледу консолидације расе и веће производње животиња.

Контрола физиолошких и производних особина вршене су применом стандардних метода.

Плодност оваца контролисана је преко дужине бременитости, процента ближења и процента угинућа јагњади у време дојења.

Производња меса је контролисана утврђивањем телесног развоја од рођења до пуног стасавања и то прве године месечно, а затим годишње до шесте године старости и то за свако грло појединачно.

Кланична вредност је испитивана код јагњади и одраслих грла и то у јесен за овнове и овце (септембар — новембар), а у пролеће (март — мај) за јагњад. Мерење живе тежине вршено је непосредно пред клање и та је тежина узимана приликом израчунавања рандмана меса за поједине категорије.

Ради утврђивања производње вуне контролисана је тежина руна после стриже, која се врши крајем маја или почетком јуна месеца и рандман вуне. Пред стрижу контролисана је дубина руна.

За испитивање квалитета вуненог влакна узете су пробе — узорци од сваког грла појединачно, непосредно пред стрижу, са палећке, леђа и сапи. Испитиване финоће вуне вршено је методом кратких одсецака на ланометру (косф. 2), а јачина и растегљивост влакна помоћу дефорден апарата. Поред овога испитивана је вијугавост, висина и дужина влакна.

Количина млека контролисана је сваких 14 дана за све време лактације, појединачно код сваког грла на тај начин што је помужено млеко мерено градуираним цилиндром, а масноћа млека је одређивана по методи Гербера у исто време када и количина млека.

Добијени подаци појединачних контрола сређени су према контролама по реду, према годинама старости и годинама испитивања, а затим су обрађени уобичајеним статистичким методама.

Формиране су овчарске фарме и то експериментална фарма „Црни врх“ са 816 грла и задружне фарме: Липинско поље са 582 овце, Доњи Криводол са 150 оваца, Каменица са 441 овцом, Дојкинци са 210 оваца, Јавор са 370 оваца и Велика Лукања са 216 оваца.

Циљ је био да се на задружним фармама створе матични запати оплеменење овце, са устаљеним морфолошким и физиолошким особинама, који ће служити за производњу материјала за репродукцију за побољшање расног састава оваца на индивидуалном поседу.

Према томе, замишљено је да се основа створи на експерименталној фарми „Црни врх“, затим у следећем кругу да се шири и размножава на задружним фармама и да се ту стварају квалитетна грла за репродукцију са консолидованим особинама, која ће се давати индивидуалним произвођачима за даља размножавања.

Међутим, како је гро оваца (преко 100.000 грла) био а и данас се налази код индивидуалних одгајивача, требало је захватити оплемењавањем истовремено и што већи број оваца индивидуалних произвођача.

Ради тога је спроведена масовна акција вештачког осемењавања. Вештачки је осемењено у периоду 1955 — 1962. год. преко 200.000 оваца. Најинтензивније осемењавање вршено је у периоду 1955—1959.

године када је осемењено укупно 140.244 комада оваца. У једнократно осемењавању при првом еструсу у сезони парења осемењено је 87,45%, а у следећем еструсу 12,50%. Од 96.792 контролисана грла ојагњило се 81,68% што се сматра задовољавајућим. Успех у овом погледу зависио је од припреме оваца за сезону парења, падавина и температурних промена.

На овакав начин у току дужег временског периода створено је неколико десетина хиљада мелеза који су се надаље природно парили и размножавали уз селекцију одгајивача и стручњака станице.

Станица је имала задатак да у овом двадесетогодишњем периоду ради на повећању приноса пашњака, увођењу крмног биља и побољшању исхране оваца, јер је то основа за успех.

Исто тако, станица се бавила и превентивном здравственом заштитом оваца.

Овчарска станица је касније прерасла у Огледну сточарску станицу, а онда у Завод за унапређење пољопривреде брдско-планинског подручја у чијој делатности постоји одсек и сектор за унапређење овчарства.

3. Резултати истраживања

На основу истраживања у периоду од 20 година добијена је маса података о физиолошким производним и екстеријерним особинама многобројних комбинација укрштања. Материјал је обрађен одговарајућим статистичким методама. Овом приликом изложићемо резултате само за главне особине основних комбинација мелеза.

Плодност је значајна особина која у физиологији репродукције представља читаву област науке. Ова особина је истраживана преко дужине бременитости, типа рођења и процента смртности.

Дужина бременитости износи код: пиротске овце 148,29 дана, мерино арла 148,95 дана, мелеза прве генерације (Ф1) 149,03 дана, мелеза прве повратне 148,86 дана и мелеза виртембершких х (Ф1) 150,02 дана, што значи да не постоји разлика у погледу дужине бременитости родитељских раса и продуката укрштања.

Процент ближњења износи код: пиротске овце 104,5, мерино арла 118,0, Ф1 108,0, прве повратне 106,6 и вирт. х Ф1 111,1, одакле се види да је плодност пиротске овце најмања, а тројне комбинације највећа.

Утинуће јагњади до 3 месеца после партуса креће се код: пиротске овце 4,18% мерино арла 3,39%, Ф1 4,23% прве повратне 3,42% и вирт. х Ф1 4,89%, што указује да међугрупне разлике нису статистички значајне.

Подаци о телесној граби показују да је дошло до значајне позитивне промене у односу на пиротску овцу и претходних комбинација мележења. Тако у односу на пиротску овцу повећана је висина гребена за 7,6%, а дужина трупа за 12,6% тј. добијена је знатно виша и дужа комбинација.

Мелези тројне комбинације се рађају најтежи (4,40 кг.) пошто су мајке најкрупније. Са 3 месеца вирт. х Ф1 су тешки 24,61 кг, односно за 36,1% су тежи од јагњади пиротске овце. Ова тежина се повећава са 6 месеци за 49,6% и остаје приближна разлика у тежини све до прве стриже. Мелези тројне комбинације су раностаснији како од пиротске овце тако исто и од осталих комбинација мелеза. Ова комбинација је најбоља за производњу меса, јер њена тежина износи са 6 месеци 36,80 кг а са 12 месеци 46,62 кг.

Тежина тела мелеза вирт. х Ф1 у одраслом стању је 50 кг. код женских и 70 кг код мушких грла. На овакав начин тежина мелеза тројне комбинације је већа за око 15 кг од тежине пиротске овце, а око 6—10 кг од тежине Ф1 и прве повратне са арлом. Значи, тројно укрштање је врло позитивно утицало на конформацију, формат и тежину тела, што директно утиче на производњу меса.

Принос вуне износи код женских грла пиротске 1,76 кг мерино арла 3,07 кг, Ф1 2,75 кг, прве повратне 2,96 кг и вирт. х Ф1 3,04 кг, код овнова пиротске износи 1,79 кг, а арла 4,18 кг, а вирт. х Ф1 3,90 кг. Мелези вирт. х Ф1 дају за 72,6% више вуне у односу на домаћу овцу, мелези Ф1 за 56,20%, а прве повратне за 68%.

Рандман вуне пиротске овце је 62%, мерино арла 47%, мелеза Ф1 55%, прве повратне генерације 52,51% и вирт. х Ф1 58,84%. С обзиром на заинтересованост индустрије за вуну са већим рандманом, ова особина тројних мелеза може се сматрати врло позитивном.

Дужина вуненог влакна (12,77 см) приближава се домаћој вуни (14,17) см), а однос дужине и висине вуненог влакна износи 100:174, чиме се одликују грла са бољом вуном.

Финоћа вуне пиротске праменке износи 37,03 микрона, мерино арла 19,60 микрона, Ф1 25,56 микрона, прве повратне 22,47 микрона и вирт. х Ф1 25,51 микрона. Међутим, ако се има у виду да финоћа вуне вирт. х Ф1 код женских грла износи 23,31 микрона, у просеку, онда се може закључити да је ова комбинација у погледу квалитета вуне врло успела.

Производња млека износи у просеку код пиротске овце 77,50 литара, мерино арла 62,62 литара, прве повратне генерације 71,23 литара и вирт. х Ф1 88,05 литара. Највећа млечност, добијена је од мелеза тројних комбинација, где велике индивидуалне варијације (30 — 160 литара) указују на могућност селекције у правцу даљег повећања млечности.

На основу изложених резултата истраживања може се закључити да је тројна комбинација укрштања виртембершка х Ф1 (пиротска овца х мерино арл) показала најбоље физиолошке и производне особине, јер су појаве хетерозиса у овој комбинацији највише испољене.

Ова комбинација има тежину тела 50 кг. код женских и 70 кг. код мушких грла. Овце дају 3,04 кг. вуне, а овнови 3,90 кг. вуне. Финоћа влакна износи код оваца 23,31 микрона а овнова 26,00 микрона. Просечна млечност је 88,05 литара.

То је тип који одговара нашој пројекцији са становишта производње јагњади за клање, раног стасавања, оваца за месо, за вуну и млеко. То је тип оплемењене овце за интензивније гајење, који захтева већу бригу у погледу исхране у првом реду, а затим смештаја то је врло успела комбинација, јер поседује чврсту конституцију, може добро и доста да се креће у врлетним теренима и у потрази за пашом. У бољим условима гајења може да буде знатно продуктивнија, за 25—30% што су показали наши експерименти када смо грла издашнице хранили припремајући их за Новосадски сајам.

Остаје надаље да се ова креација брижљивим радом користећи достигнућа науке и технике, организације и економике устали и да се прошири. Овом приликом наглашавамо да су на досадашњим сајмовима у Новом Саду изложена грла била високо оцењена и награђена пехарима, дипломама и новчаним наградама.

Уверени смо да ће наши стручњаци заједно са друштвено-политичким организацијама, привредним организацијама и са свима напредним индивидуалним произвођачима учинити све што је могуће да се ширењем овог типа односно нове оплемењене расе оваца интензивира овчарство у овом делу Србије и тиме допринесу побољшању животног стандарда самих одгајивача и јачању економске моћи овог рејона.

Посебно место у овом раду имала је Овчарска станица, Огледна сточарска станица и Завод за унапређење пољопривреде брско-планинског рејона. Ове институције су једну хипотезу и научну методу у вези стварања нове расе оваца спровели у живот, што показује значај повезивања научне и стручне службе.

На овакав начин ове институције повезане са Пољопривредним факултетом афирмисале су се, а посебно Завод, као регионална стручна организација, која ради на унапређењу овчарства, сточарства и пољопривреде у ширем рејону који данас захвата територије неколико скупштина општина (Пирот, Димитровград, Бабушница, Бела Паланка) територије Србије и Југославије.

Као таква тј. регионална институција Завод је последњих година и финансијски помагао од стране различитих извора не само Скупштина општина већ и СР Србије и СФР Југославије.

Иначе, рад на стварању расе показао би и веће ефекте у овом 20-годишњем периоду да није било неких тешкоћа финансијске и организационе природе. Било је, на жалост, у овом периоду појединачних покушаја и тенденција да ова и оваква стручна служба изгуби своју правну функцију, а тиме и сва овлашћена јавне регионалне службе. Међутим, разумевањем привредних и друштвено-политичких фактора до овога није дошло.

4. Организационе и економске мере

На територији општине Пирот, где се на индивидуалном сектору гаји преко 100.000 оваца, покушали смо да јасније идентификујемо факторе који негативно утичу на овчарство и да их усмеримо тако да подстичу овчарску производњу.

Покушали смо да побољшамо економски положај овчарства. У оквиру нашег друштвено-политичког система кооперацији друштвених газдинстава са индивидуалним произвођачима, припада изузетно место у унапређењу пољопривредне производње, па самим тим и овчарство јер друштвене организације располажу прерадним капацитетима, врше промет, извоз и обезбеђују финансијска средства. Међутим, однос предузећа која кооперирају са индивидуалним одгајивачима често се своди на чисту трговину при чему се у великој мери занемарује интерес одгајивача односно овчарства. Зато је Огледна сточарска станица, односно касније Завод за пољопривреду у Пироту ступио у директне кооперативне односе. Ова кооперација је била тако постављена, да је била пре свега у интересу овчарства.

Узимајући од банака значајна средства, станица је поред кредита, које је дала за куповину оваца за приплод, извршавала своје уговорне обавезе према коперантима производећи приплодне овнове за њихова стада, осигуравала купљене овце и овнове код осигуравајућег завода, организовала бесплатно купање оваца од шуге и других паразита и пружала комплетну заштиту против метиљавости, пироплазмозе и других болести. Станица је затим обезбеђивала концентровану храну, семе трава за засејавање вештачких ливада, со и вршила реализацију овчарских производа по најповољнијим ценама.

Обавезе одгојивача оваца биле су исто тако прецизно одређене. Састојале су се у томе да примљена грла произвођачи правилно чувају, негују и хране и то по упутству стручне службе станице; да доследно спроводе и примењују све зоотехничке и ветеринарске мере у циљу заштите селекције и очувања оваца у запату; да на своме имању и са својих природних и вештачких ливада обезбеде одговарајућу количину кабасте хране за исхрану уговоренога броја оваца у току зимског периода и да од добивене јагњаци у свом запату обавезно сваке године остављају за приплод најмање 25% у циљу обнове и замене стада.

Наведене мере су утицале тако да од 1965. године односно од 1968. године па до данас, када се у СФРЈ и Србији број оваца на индивидуалном сектору смањивао у општини Пирот је стално растао (у 1965. години број оваца износио 106.000, у 1966. години 110.000, у 1967. године 118.000, у 1968. години 122.000, у 1969. години 125.000 и у 1971. години 127.000).

Ова позитивна кретања не могу се тумачити само као последица активности Станице односно Завода, али директним учешћем стручне службе у привредним токовима којима су се дотада бавиле само задруге, кланице, предузећа увозна и извозна, дошло је до знатно веће економске заинтересованости одгајивача. Станица је била носилац једне акције врло динамичне, врло јасне и за овчарство веома корисне.

Може се слободно рећи да су одгајивачи оваца у Пироту последњих година имали оптималне цене које су могле да се обезбеде у оквиру нашег тржишта.

Према последњим проценама у овом рејону производња вуне креће се око 2 кг (неопране вуне) по овци (југословенски просек је 1,4 кг), од чега се половина откупи за индустријску прераду, а остала количина остаје за домаћу употребу становништва. Познате су обимне акције меринизације у овом крају за последњих 20 година, најпре преко вештачког осемењавања, а затим давањем овнова индивидуалним одгајивачима за оплодњу својих оваца, утицале су тако да практично више нема стада у коме нема крви оплемењивача мерино орла односно виртембершке расе оваца. Пошто је у првим годинама акција унапређења производње вуне била административно постављена, желело се да се одмах унесу и елементи економије, тако да је од првих дана откупа вуне, онда када још нису постајале премије и гарантоване цене, откуп вуне вршен тако да су постојале осетне разлике у цени fine и грубе вуне. Касније, када су уведене премије, основни задатак службе био је да се предвиђена стимулација исплати директно одгајивачима, а не разним посредницима.

Годишње се добије само са територије СО Пирот око 4,5 милиона литара овчијег млека, од чега се око 3,000,000 литара откупи и преради у качкаваљ и бели сир, а остале количине се употребе за исхрану и прераду у домаћинству. Оплемењивачки рад у овчарству био је тако постављен, како је већ наглашено, да се млечност домаће овце очува и повећа, што је планским селекцијским радом и остварено.

Међутим, монополистички положај прерађивача, који теже преко ниских цена да остваре високе добити, дестимулативно делује на одгајиваче.

Конкуренција која је настала у преради млека, иако је имала и извесне негативне последице, довела је до тога да су одгајивачи оваца добили максимално могућу цену. То је створило велики интерес за производњом овчијег млека, те су тржни вишкови за прераду у бели сир и качкаваљ повећани у последњим годинама и за 50%. Овде има доста проблема у погледу организације и рационализације технолошког процеса у циљу типизирања производње и постизања већих економских ефеката.

Повећана је производња меса јер је у рејону Пирота створена крупнија овца тројним укрштањем мерино орла, виртембершке и домаће овце. Сезона мркања оваца померена је за 1 до 2 месеца, чиме је омогућено раније јагњење у децембру и јануару месецу, а тиме благовремено уклапање на италијанско тржиште.

Од око 100.000 јагњади годишње 60.000 се прода за клање од којих око 35.000 — 40.000 за извоз у Италију. Просечна тежина јагњади за клање износи око 12 кг, док је до пре неколико година просечна тежина за клање била око 8 кг, што је велики прогрес, мада још увек недовољан. Тежину лимитира тржиште које тражи јагње тежине 15 кг. живе тежине, иако постоји велики интерес индивидуалних одгајивача да просечна тежина јагњади приликом клања у фебруару, марту и априлу буде око 20 кг.

Мерама унапређења овчарства на индивидуалном сектору доприноси и Скупштина општине Пирот, која је донела одлуку о ослобађању плаћања пореза на свим парцелама од VI класе па навише, на којима су засноване вештачке ливаде. Ова мера је позитивно деловала на повећану производњу квалитетне сточне хране. Јако позитивно делује партиципација за производњу приплодних овнова коју обезбеђује Фонд за унапређење пољопривреде општине, што има директан утацај на бржи расни преображај у овчарству. Исто тако, општина је из свог буџета обезбеђивала знатна средства за исплату прерађивачке премије за овчије млеко.

Овчарство на индивидуалном сектору не може да се развија без помоћи друштва, без сарадње са друштвеним организацијама, без кооперације која треба да буде права кооперација и у интересу унапређења овчарства. То значи да разне систематске мере које се доносе у циљу стимулације овчарске производње, треба да стигну директно до одгајивача. Да би то могло да се оствари, они треба да буду организовани, да имају своје стручне службе и организације које ће их помагати.

Најбоље је да по рејонима постоје такве организације које ће их помагати у стручном погледу, у селекцији, превентиви и здравственој заштити, али и у обезбеђењу њихових економских интереса.

Пошто су производи оваца и вуна и месо и млеко значајни за прераду, исхрану људи и одевање то од овчарске производње данас егзистирају многа трговачка предузећа, котекси, млекаре и кланице. Требало би ове организације да брину за одржање гране коју користе знатно више него што су то чиниле до сада. У свим овчарским крајевима треба да постоје удружења одгајивача, која ће утицати на економске договоре између корисника овчарских производа и одгајивача оваца.

Што се тиче систематских мера које треба друштво да омогући за развитак овчарства на индивидуалном сектору, требало би да остану: гарантоване цене за вуну, стимулативне за финије квалитете, с тим да одређене цене буду директно коришћене од одгајивача, односно после одбијања нормативних трошкова оних који су му том приликом помагали у класирању, сортирању итд. као и премије за овчије млеко, с тим да њихово коришћење треба да буде условљено одређеним стручним селекцијским радом. Исто тако прерадни капацитети мора да плате минимално одређену цену, која треба да буде стимулативна, тј. саображена ценама финалних производа (киселог млека, сира или качкаваља). Гарантоване цене за јагњеће и овчије месо треба обезбедити на нивоима гарантованих цена за јунад и говеће месо. Цене овчијег млека и меса треба сваке године да се саобразе насталим променама у свим елементима који утичу на њихово формирање.

Даље ширење типа оплемењене пиротске овце која је створена за оскудне терене брдско-платинског рејона источне Србије, зависи од опште политике унапређења овчарства у земљи, од подизања економске моћи одгајивача, обезбеђења исхране нарочито у зимском

периоду и од примене зоотехничких и ветеринарских мера до којих је наука дошла. Посебно треба нагласити да створени тип оплемењене овце у бољим условима исхране, неге, смештаја и ветеринарске заштите може да даје, како је речено, и за 25% повећане користи од садашњих. Отуда наша концентрација у будућем раду мора бити усмеравање и повећање производње уз обезбеђење у првом реду хране. Ово ради тога што ни једна раса у оскудним условима исхране не може да покаже жељену производњу, већ треба створити услове да се испољи генетски потенцијал.

5. Концепција савремене овчарске производње

Овчарска производња у интензивним условима земаља напредног сточарства добија у погледу организације технолошког процеса и рационализације рада све више индустријски карактер.

Поједини технолошки поступци се специјализују у посебне фазе производње у циљу бољег искоришћавања грла у приплоду, планирања производње јагњећег меса, млека и вуне. Обезбеђује се робна производња за потребе оних тржишта која захтевају испоруку у одређеним роковима, континуелно у току читаве године. Интензивна овчарска производња се заснива на животном циклусу животиња и то у првом реду на повећању биолошких основа процеса размножавања оваца.

Све се прилагођава производном потенцијалу животиња, у тежњи да се добије што више производа бољег квалитета. Врше се стална истраживања да би се установили најповољнији односи између живог организма оваца, фактора средине и економских показатеља. Једном речи тежи се да овчарска производња постане економски што уноснија и што рентабилнија.

Главна оријентација у овчарству земаља интензивне пољопривреде, односно сточарства првенствено Европе и Америке јесте производња већих количина јагњећег меса по овци у току једне године и периода искоришћавања.

После година рецесије произрокованих техничким прогресом (синтетичка влакна, нови начин продукције и транспорта) и промене цене коштања и односа (вуна-месо-рад уложени капитал) овчарска производња у свету је у значајном порасту.

Данас је у Европи све развијенија продукција јагњади, и у неким земљама обезбеђује око 68% дохотка од целокупне овчарске производње. То је процес конверзије од продукције вуне ка продукцији меса, с тим што се посебна пажња обраћа на млечност оваца, јер је она веома значајан фактор у исхрани и тову јагњади. Јагњад се тове од 90—120 дана до тежине 30 — 42 кг. када постижу изврстан квалитет. Отуда се са посебним интересовањем разрађују методе това јагњади, почев од одвајања јагњади од мајке првог дана после јагњења, раног залучивања и това до жељене тежине.

Употребљава се укрштање две расе при чему је једна обавезно месната (II де франце, хемпшир, уропшир, немачка црноглава и друге). У трорасном укрштању једна раса поред меснате, одликује се великом плодношћу (финска, романовска, источно фризерска (1960—1973). Стварају се мелези и типови оваца посебно погодни за брдско-планинске рејоне. Јагњад се држе са мајком до тежине око 15 кг, а онда се одвајају и транспортују у скупна товилишта (направљена за неколико хиљаде грла) обично у житородне рејоне и ту гове до финалне тежине.

Многе земље створиле су домаће продуктивне типове и расе оваца.

Нове расе у свету су створане у дугом временском периоду. Терил (1958) наводи да је колумбија расу оваца у САД почео да ствара State Department of Agriculture 1912. године, а да је тек 1957. године регистровано близу 8.000 оваца. За последњих 58 година наука је у домену генетике и селекцијских метода имала доминантну улогу, али стварање расе не иде ни лако нити брзо.

Укрштање као зоотехничка метода у погледу стварања раса и данас игра најзначајнију улогу у овчарству. Употребљавају се две или више раса да би се из мноштва комбинација одабрала и консолидовала она која највише одговара. На овај начин су постале поред познатих енглеских гојазних раса за производњу меса не само раније створене расе као што су мерино прскос, коридал, немачка црноглава овца и друге, већ има кавкаски, ставропољски и друге расе мериноса у СССР-у, које дају велике количине вуне. Затим, створене су Columbia и Targfee у САД-у и друге врло продуктивне расе за производњу двојног правца тј. меса и вуне. Данас се ствара у Израелу Аваси раса укрштањем аутоктоног материјала и источно фризијске овце (1971). Поједини запати дају у просеку преко 500 литара у лактацији. У енглеској се примењује Grossbreeding и стварају се нови типови на бази down breeds расе за продукцију меса. У последње време стварају се хибриди који се доста брзо шире као комерцијални производи. Даље, у Енглеској и Француској и нешто мало у нашој земљи се врши укрштање домаћих раса и финске овце у циљу стварања нових креација са повећаном плодношћу. Но, ови радови за сада имају више експериментални карактер.

Примењују се најновије статистичке методе за оцену херитабилитета фенотипске и генетичке корелације. Стварају се методе за конструкцију селекционог индекса и испитивања спољних фактора. Употребљава се компјуторска техника. Нарочито се пажња обраћа на перформансе тест и прогени тест.

У савременом овчарству главни акценат се ставља на стицање знања, на науку и рапидну апликацију научних метода. Уводи се модерна експериментална техника за оцену вредности појединих особина и производа. Усавршава се метода укрштања раса инбред линија у циљу стварања комерцијалних стада и стада за репродукцију. Стварају се бољи услови за исхрану и смештај оваца. Предузимају се

правовремене мере превентиве и лечења оваца. Решава се цена и пласман овчарских производа односно економски положај овчарства.

У индустријски организованом овчарству стварају се посебни услови (исхрана, нега, профилакса) за развој организма, стање полног система и размножавање оваца.

Истраживања у области биологије и патологије размножавања оваца нарочито последње деценије показују да процес размножавања оваца дозвољава управљање, регулисање и активно учешће човека у планирању присуства и јагњења оваца, а то значи и производње јагњади и јагњећег меса.

Најзначајније питање је могућност оплођења оваца у току читаве године, односно оплодне и у физиолошки анестричном периоду. Решавање овог проблема има изузетан значај за наше домаће овчарство.

Садашња истраживања показују да се избором раса и родитељских парова, интензивном исхраном, начином држања и употребом билешких стимулатора може утицати на активирање полних функција оваца у анестричној сезони.

Коришћењем гонадотропних хормона из крви ждробних кобила изазван је еструс, концепирање и јагњање оваца у свим месецима у току једне године (1963, 1973). Утврђено је да се коришћењем метода индикације и синхронизације може организовати јагњење два пута у току једне године и три пута у две године. У експерименталним условима изазван је еструс и овулација тако да су овце оплођене за време лактације два месеца по јагњењу. Постигнута су два јагњења у току једне године и повећан је индекс јагњења на 1,73 (1967).

Други проблем од великог значаја за интензивирање процеса размножавања је време првог припуста грла. Као што је познато у нас се први припуст младих грла-двиски врши када наврше 16-18 месеци иако физиолошка полна зрелост наступа са 8, 9 и 10 месеци па и раније.

При доброј исхрани и држању раст и развиће јагњади одговарајућих раса и мелеза може да се убрза, тако да грла постигну 45 кг. телесне тежине са 10 месеци. Ако се двиске оплоде у овој старости и са том тежином јагњад могу да добију са 15 — 18 месеци узраста мајке, односно у време када се код највећег процента наших оваца — двиски врши први припуст. Време као фактор првог припуста веома је значајно, јер се животиње почињу раније искоришћавати, тако да у периоду коришћења у приплоду постижу већи економски ефекат.

Плодност оваца је следећи значајан фактор у процесу размножавања. Постоје расе као што су источно фризијска, романовска и финска које по правилу дају 2 и више јагњади. Међутим, код свих овчарских раса повећана плодност се постиже побољшаном исхраном, селекцијом на повећање процента ближења и стимулацијом нагона у норуалној сезони парења.

Пратећи научна достигнућа у свету и активно учествујући у истраживачком раду, дајући и скромне доприносе, користећи туђа и наша искуства свесни тежине задатка и личне одговорности, уважа-

вајући сва критичка мишљења, сматрамо да је створен нови тип односно нова раса оваца. Она у интензивнијим условима гајења браско планиског рејона источне Србије може давати најбоље економске користи. Остаје надање рад на што већој консолидацији и проширењу нове оплемењене расе, где наша првенствено агрономска и ветеринарска служба треба да одиграју значајну улогу. При овоме рачунамо на пуно садејство и помоћ свих релевантних привредних и друштвено-политичких фактора не само овог региона већ и СР Србије.

6. ЛИТЕРАТУРА

1. Белић Ј., Митић Н., Видановић М.: О млечности оваца пиротског и сврљашког соја у истим условима одгајивања. Архив за пољ. науке, св. 31, Београд, 1958.
2. Белић Ј., Митић Н., Видановић М.: Пиротска оваца. Библиотека архива за пољ. науке, бр. 14, Београд, 1960.
3. Белић Ј., Митић Н., Видановић М.: О млечности мелеза прве генерације пиротске овце и мерино арла. Архив за пољ. науке, св. 44, Београд, 1961.
4. Белић Ј., Митић Н., Видановић М.: Производња и квалитет вуне мелеза прве генерације пиротске овце и мерино арла. Архив за пољ. науке, св. 53, Београд, 1963.
5. Белић Ј., Митић Н., Видановић М.: Производња меса прве генерације пиротске овце и мерино арла. Архив за пољ. науке, св. 69, Београд, 1967.
6. Белић Ј., Митић Н., Видановић М.: Утицај повратног укрштања на прираст, млечност, принос и квалитет вуне мелеза пиротске пременне и мерино арла расе. Савремена пољопривреда, 10/1970 XVIII, Нови Сад.
7. Белић Ј., Митић Н., Видановић М.: Изучавање ефеката различитих начина укрштања у циљу стварања нове расе оваца за брдско-планинске рејоне. Радови са Прве југословенске међународне конференције за сточарство, Нови Сад, 9—12. јуна 1970.
8. Митић Н., Утицај двократне стриже на тешину тела и принос вуне мелеза мерино д'арле и пиротске овце, Ветеринарија, св. 2, Сарајево, 1961.
9. Митић Н.: Утицај вештачног осемењавања оваца на број и пол добивене јагњади. Сточарство бр. 3—4, Загреб.
10. Митић Н., Живковић А., Видановић М.: Утицај различитих начина организације вештачног осемењавања на број оплођених оваца и на трошкове осемењавања. Ветеринарија, св. 1, Сарајево, 1972.
11. Митић Н., Видановић М.: Меринизација оваца у срезу Пироту. Први конгрес пољопривредних инжењера и техничара Југославије, Београд, 1957.
12. Митић Н.: Меринизација оваца (искуства из среза Пирота). Брошура 10, Задружна књига, Београд.
13. Митић Н., Видановић М.: Анција вештачног осемењавања пиротске овце. св. 10—11—12, Београд, 1960.
14. Митић Н.: Проблеми и мере за унапређење овчарства са посебним освртом на меринизацију. Савез друштава пољопривредних инжењера и техничара НРС, билтен бр. 2, Београд, 1960.
15. Митић Н.: Стварање нове расе оваца за подручје Пирота. Пиротски зборник бр. 3, 1971. Пирот.
16. Видановић М.: Испитивање анлиматизације оваца мерино арл расе у погледу производних способности у пиротском крају (дисертација). Библиотека архива за пољ. науке, св. 44, Београд, 1961.
17. Видановић М.: Нени резултати стварања нове оплемењене расе оваца у приротском крају. Пиротски зборник, 1968, Пирот.
18. Видановић М.: О проблемима унапређења овчарства на индивидуалном сектору власништва у нашој земљи, Југословенско друштво за проучавање и унапређење сточарства, св. 8, Београд, 1972.

**СТАРОСТ НАСЕЉА
ГОРЊЕГ ПОНИШАВЉА И ЛУЖНИЦЕ*)**

Према турским и другим изворима
(XV и XVI век)

Систематскија истраживања порекла и старости насеља — са изузетком Пирота, Крупаца и донекле Димитровграда — у горњем Понишављу и Лужници нису вршена. Уколико се, ту и тамо, и залазило у ову тематску област, истраживања су обављана несистематизовано и углавном од малог броја истраживача, а осим тога већином су се вршила на споредној страни неког главнијег истраживања, или су била подребена другом главнијем истраживању¹⁾. У историјским знањима о насељима овог краја остало је због тога доста пукотина и празнина. Ове празнине попуњаване су и попуњавају се не ретко произвољним нагађањима, подацима чија је основа у сеоским легендама и народним предањима, или се та страна генезе насеља једноставно оставља отвореном.

Генеолошко и друго „историјско“ памћење становништва овог краја, на другој страни, не иде далеко у прошлост, јер у менталитету становништва нису створене навике преношења генеалошких и других историјских података, какво постоји код неких других заједница (на пример, код Црногораца). Сећања данашњег становништва горњег Понишавља и Лужнице не иду дубље од друге половине XIX века и једва да прелазе временску границу ослобођења од Турака. Сећања на прилике и догађаје турског времена веома су бледа и нејасна, или су у народном сећању сасвим ишчезла. Насеобинска истраживања на тој основи несигурна су и скоро немогућа већ кад се ради о XIX веку, а потпуно су искључива ако се ради о неком старијем раздобљу.

Неразвијеност генеалошког преношења података као и недостатак насеобинско - историјских знања доприноси томе да становништво овог краја већином верује у то како њихова насеља и нису много стара, или, бар, да су знатно млађа од њихове праве старости. Ова

*) (Сажети) извод из ауторових широк истраживања насеља овог региона. У овом раду узета су у обзир само насеља у пиротској општини.

¹ Међу доста малобројним ауторима, који су се различито — негде само делимично а негде и нешто шире и с различитим успехом — бавили историјским истраживањима насеља у овом крају, могу бити поменути: А. Буе, Ф. Какиц, М. Ђ. Милићевић, С. Христов, К. Костић, Вл. Николић, Јел. Петровић, С. Петровић, М. Живановић, Ј. Ђурић, М. Ђурић, Д. Ђурић, Г. Видановић, Б. Николов, С. Сотиров, И. Николић, М. Костић, О. Зиројевић, М. Павловић и други.

појава народне уобразиље заваравала је — и заваравала — многе млађе и недовољно упућене проматраче тако да стварају, и око себе шире, уверење о знатно млађој старости горњенишавских и лужничких насеља него што она то стварно јесу.

На посебан начин утиску о релативној младости (сеоских) насеља доприносе и путописни извори, који у највећем броју случајева запажају и бележе важнија насеља, док сеоска насеља ређе примећују или их и не примећују.

На тој основи изграђена је веома нејасна и историјски непотпуна слика о старости горњенишавских и лужничких насеља.

Овим радом баца се нова светлост на старост насеља горњенишавског и лужничког простора. Такву могућност пружили су неки новији преводи турских извора, то јест преводи пописних бележака и списа (дефтера) из разних периода османлијске владавине освојеним крајевима. Према подацима ових извора — који се обимније и успешно користе у новије време — старост и други подаци о нашим насељима, па и о насељима горњенишавског краја, могу се сагледати и одредити знатно поузданије него до сада. Према овим подацима — разуме се, посматраним упоредо и у комбинацији са другим подацима и методама историјске анализе²⁾, могуће је већини данашњих горњенишавских и лужничких насеља потврдити знатно већу старост, него што то народна меморија допушта и него што се то до сад мислило.

Временски период овог истраживања (приређеног сумарно за „Пиротски зборник“) односи се на последње деценије XV и XVI век, то јест на почетни период турске владавине овим крајем. Каснији временски периоди у овом излагању се не разматрају, јер се насеобинска прошлост горњенишавских и лужничких насеља у овим, млађим, периодима може лакше реконструисати и добити, осим на основу турских извора, и на основу таквих као што су црквени извори, трговачки тефтери, путописни и други подаци и белешке па, мање више, и на основу понегде добро сачуваних и критички филтрираних народних предања и легенди.

За реконструкцију историјског постојања већине горњенишавских и лужничких насеља с краја XV и током XVI века коришћени су, како је наведено, пре свега, преводи турских извора³⁾. Извори и

2 За историјска и друга неисторијска старија насеобинска истраживања, поред писаних, етнолошких и других података (народна казивања), користи се веома успешно и лингвистичка (топономастичка) анализа, затим анализа археолошких открића, записи и написи и друга грађа, разуме се у међусобној комбинацији и у комбинацији и провери са аутентичним писаним историјским подацима, литературом и другим методама истраживања.

3 Осим турских извода у нашем и бугарском преводу (Историј. институт, Београд; Оријентални институт, Сарајево; архивска грађа Државних архива у Београду, Нишу и Пироту) коришћени су и подаци серије Rad, JAZU, Загреб, 1881—1898, а затим и они подаци Б. Брокујера, Е. Челебије, Ф. Каница, К. Јуричека, М. Ђ. Милићевића, К. Костића, Б. Храбака, М. Костића, О. Зиројевић, Р. Стојкова, И. Заимова, преведена документа БАН, Софија („Извори“ XIII и XX) и других писаца који се насеобински односе или су се за ову сврху могли користити у овом раду.

Потребно је, осим тога, имати у виду да због периферног положаја овог краја, као и због недовољног подстицања оваквих истраживачких подухвата, многи „дефтерски“ и други податак о прошлости овог краја вероватно још није откривен или није преведен.

литература — који су се за ову прилику могли сакупити — свакако нису једини, потпуни и довољни (нарочито недостају насеобински подаци за Лужницу), али и такви они су индикативни и свакако представљају допринос, макар и непотпун, разјашњењу питања старости и порскла насеља овог краја. Посебан значај ових података је у томе што они, осим што указују на постојање већине горњенишавских и лужничких насеља у XVI и XV веку и што упућују на скору неизмењеност њихових назива⁴), посредно указују и на њихово постојање са истим називима у словенском феудалном периоду пре турског освајања ових крајева. Из тог ранијег периода потиче, дакле, и пренето је као наслеђе, њихово име, њихов приближан број⁵), као и њихов данашњи територијални распоред. Турци су, наиме, у својим пописним подацима доста верно уносили стварне називе насеља (евентуално их само прилагођавајући свом изговору), тако да нам, осим историјске извесности постојања насеља — којим се бави овај рад — забележени називи и подаци који су приложени уз њих потпомажу да се сагледа и њихово порекло, каснија језичка еволуција, приближан број и порекло становништва, занимање, привреда (кроз пореске обавезе), етничко порекло (путем убелсжавања имена) итд.

Територијални обухват ових истраживања формулисан је као горње Понишавље и Лужница (у границама СФРЈ), и то у границама трију данашњих општина: Пирота, Димитровграда и Бабушнице. Овакво територијално опредељење учињено је из практичних, статистичких, разлога, иако је аутор свестан да општинске границе наведених општина не одржавају идеално географски простор горњег Понишавља и Лужнице, као што идеално не одговарају ни његовим историјским оквирима.

На наведеној територији — трију данашњих општина — статистички се помињу данас⁶): два градска насеља (Пирот и Димитровград), два мешовита насеља (Жељуша и Бабушница) и 164 сеоска насеља; укупно у посматраном простору 168 насеља.

Упоређивањем пописних података са подацима турских извора⁷) и другим — углавном путописним — подацима и литературом, од 168 данашњих насеља трију горњенишавских општина помињу се 108, или 64%. Није позната старија прошлост, или су млађег порекла, 60 насеља (36%).

4 Не узимајући у обзир неколико касније измењених назива (Петровац, Милојковац, Срећковац, Пресека), као и она која су млађег датума: Велики Јовановац, Мали Јовановац, Барје Чифлик, евентуално Бабушница.

5 С озбиром да се у турским документима помиње и један број села која су касније ишчезла, значи да је сеоских насеља било и више.

6 Види резултате пописа у СФРЈ, 1971.

7 Аутору, до сад, приступачних.

У пиротској општини од данашња 73 насеља помињу се 56 (77%).

У димитровградској општини од данашња 42 насеља помињу се 33 (78%) и

У бабушничкој општини од данашња 53 насеља помињу се 19 (36%).

Насеља Пиротске општине⁸⁾

Поименично се помињу:

Базовик. Забележен као Бозовик⁹⁾, Бозавик¹⁰⁾ и Базовик¹¹⁾.

Бела. Забележена као Бела¹²⁾.

Бериловац. Забележен као Буриловац¹³⁾ и Барилофча¹⁴⁾.

8 Називи места или крајева који се помињу у овом раду уписани су онако како су преузети (дати) у документу. Тако је и турски назив за Пирот негде уписан као једна реч (Шехирхој) а негде као две речи (Шехир хој). Осим тога нејасан је превод додатне речи: кој или хој. У раду је употребљен превод хој. Разлог за овакав превод мотивисан је тиме што се у Пироту, међу старим Пироћанцима и пиротским Турцима, ова реч изговарала управо тако (хој).

9 Из године 1451. Припада заимату (великом спахилуку. Прим. Ј. Ђ.) Али бега, у нахији Знепоље. Има 30 домаћинства, три удовице и приход од 2448 акчи (аспри), Извори за б'лг. истор. XIII, Софија, 1966, 365 (даље „Извори“).

Назив инсинуира биљну мотивисаност, од биљке б'з (зова). Насеље, дакле, крај зова, где има зова. Упор. и цит. „међа Еленцу с' Бозовци“ (транскр.), Душан, 1348. (Ст. Новаковић: *Закомски споменици*, Бгд, 1912, 695). Постоји и село Боз у Бугарској, село *Бозаник* у јуж. Албанији и друга.

НАПОМЕНА. Горње објашњење порекла назива насеља — каквих ће повремено бити и у наредним фуснотама — је кратко и, пре свега оријентационо и индикативно. Не улазећи у ближу и детаљнију лингвистичку (топономастичку) и другу обраду и тумачење порекла насеља, ову препуштамо специјализованим струкама и дисциплинама.

10 Приближно средина XVI века (датум није дат). Има 27 домаћинства, четири нежењена и приход од 5315 акчи. Извори... XX. Софија 1974, 140.

11 Из године 1576—1577. Има два целепкешка домаћинства и припада нахији Ашак Бучук са Лужницом. *Езиков. — етногр. истраживања в помет на академик Стојан Романски*, Бан, Софија, 1960, 444 (даље ЕЕИЗ). Целепкешка домаћинства су она која имају најмање 25 оваца и плаћају целепкешки данак; на сваких 25 оваца дају по једну овцу. Прим. Ј. Ђ.)

12 Из године 1576—1577. Има два целепкешка домаћинства и припада кази Шехирхој (Пироту). ЕЕИЗ, 443.

Назив упућује на словенско порекло и придевски облик бела (река, вода), а можда и бела (земља, тле). Дакле, насеље које је настало поред беле (брстре, брзе, пенушаве) воде, што је, иначе, у сагласности са стварним географским цртама насеља.

13 Из године 1525.1526. Софиски дефтер № 130. „Улачко село Бериловац; ову службу оно обавља од првих деценија владавине султана Сулејмана“. О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459 — 1683)*, Зборник истор. музика Србије 7, Београд, 1970, 39, 108.

14 Из године 1576—1577. Има једно целепкешко домаћинство и припада кази Шехирхој. ЕЕИЗ, 144.

Назив насеља произашао је из личног имена Берил(о), које је, по једнима, израсло на влашкорумунској основи (С. Георгијевић, *Валк. студије III—V*, Ниш, 1975, стр. 42), а по другима на куманској основи (В. Миков, *Проистод и значење на имената...*, 91). По трећима Берил(о) је лично име словеначког порекла, као Бојнило, Братило и сл. (Ј. Замов, *Проучвање на жителските имена*, 235). Дакле, насеље које је заселио Берил(о), које је од Берил(а).

Блато. Забележено као Блато¹⁵) и Балата¹⁶).
Брлог. Забележен као Брлог¹⁷).
Церев Дел. Забележин као Чуревидол¹⁸).
Церова. Забележена као Церово¹⁹)
Црноклиште. Забележено као Црнокалиште²⁰).
Црвенчево. Забележено као Црвенчова²¹).
Чиниглавци. Забележени као Чениглафча²²).

15) Из године 1446—1455. Мурадов тимар (мањи спахилук. Прим. Ј. Ђ). Има 46 домаћинства, пет удовица и приход 2426 акчи. Припада кази Шехирхој. *Изводи XIII*, 35.

Назив је произашао према одређеним карактеристикама терена. Насеље поред блатњавог, мочварног терена, које је настало уз блатњави, забарени терен, што је, иначе, у сагласности са стварним географским цртама насеља — насеље се налази на ивици некада забарених терена пиротског Барја.

16) Из године 1567—1577. Има два целепкешка домаћинства и припада нахији Кучук Ајла. У истом документу се помиње и под називом Пирмикур (можда се исти односи и на неки насеобински назив у софијском крају, јер постоји река са називом Блато). ЕЕИЗ, 438.

17) Из године 1447 — 1489. Има 25 домаћинства, једну удовицу и приход од 1051 акчу. Припада двојици тимарских спахија: Суграк-оглан Илијасу и Жузуру — чохадару покојном султану Алаедину. Припада нахији Висока. *Извори XIII*, 361.

Насеобински назив је, на први поглед, нејасно мотивисан. Искључујући могућност порекла из личног имена, надимка или родовске припадности, могао би се узети у обзир исход од двоосновне речи бр'а (мали мост, брвно) и лог (реч с више значења: удубљење, ниско место; корито (реке); легло звери. У руском долина, падина). Дакле, насеље поред (уз) брвно којим се прелази с једне на другу обалу (реке, долине, ниског места), што, иначе, одговара стварним географским цртама средине у насељу.

18) Из године 1606. Говори се о испуњеним војничким обавезама четворце мештана овог села, које иначе припада кази Шехир хој. *Изводи XX*, 237.

Назив је произашао од двоосновне конструкције: од придева церев (од цер, *Quercus cerris*) и дел (брдо, коса која дели). Занимљив је и латински термин *delcus* (брдо), што би значило да је реч, преко албанског латинитета и Влаха, дошло у језик словена на Балкану (упор. С. Георгијев и њ: *Валканол. Студије III—V*, 47). Дакле, насеље у простору рељефне преседлине обрасле цером, што одговара морфолош. кој и биогеографској стварности насеља.

19) Из године 1447—1489. Има седам домаћинства, две удовице и приход од 512 акче. Није искључиво, међутим, да се податак односи на истоимено село у софијској области. *Извори XIII*, 385.

Назив је, као и код претходног насеља, произашао из основе цер (*Quercus cerris*., врста дрвета). Насеље у церовој (шуми), на земљишту где има доста цера, или саграђено од церовог (дрвета) итд.

20) из године 1446—1455. Припада Мехмедовом тимару. Има 19 домаћинства и приход од 1332 акче. Спада у нахију Шехир хој. *Извори XIII*, 21.

Назив је двооснован и произашао је највероватније у вези са природним особинама земљишта: црно (кал)иште.

21) Из године 1576—1577. Има три целепкешка домаћинства и припада нахији Ашак Бучук са Лужницом. ЕЕИЗ, 444.

Назив је вероватно изведен од придева црвен, или од месног назива црвило, што би значило насеље где је земља црвена, где има црвенила, црвене (земље, црвених стена и слично).

22) Из године 1576—1577. Има четири целепкешка домаћинства и припада кази Шехирхој. ЕЕИ, 444.

Могућа су два објашњења за порекло назива насеља. По једном од личног имена Чино (откинутог од личног имена као што је Дој-чин, Рај-чин и слично) и главци (главичаст терен, чукар који припада Чину). По другом, назив би могао бити влашкорумунског порекла од *Cinci* (пет) и *glava*. Дакле, насеље које је заселило пет глава, у којем живи пет глава (домаћинства).

Добри До. Забележен као Добри дол²³⁾ и Добре дол²⁴⁾.

Дојкинци. Забележен као Дојкинче²⁵⁾ и Дојкиниче²⁶⁾.

Држина. Забележена као Дирка Меридиз²⁷⁾. Код С. Христова (Пиротскија окр'г и неговото население, Софија, 1894, стр. 316) Забележена као Држина Мудериз.

Гостуша. Забележена као Гостуша²⁸⁾.

Градашница. Забележена као Градешниче²⁹⁾ и Градашниче³⁰⁾.

23 Из године 1576-1577. Има два целепкешка домаћинства и припада кази Шехирхој, ЕЕИз, 443.

Назив је произашао у вези са одређеним особинама топографске средине. *Дол (долина)* који је добар (питом, погодан за насељавање).

24. Из године 1606. Говори се о испуњеним војничким обавезама тројице мештана. Село припада кази Шехир хој. Извори XX, 234.

25 Из године 1976-1577. Има седам целепкешких домаћинстава и припада кази Шехирхој. ЕЕИз, 443.

Назив је могао произаћи из личног имена или надимка *Дојко*, скраћено од *Радојко*. Придевски облик *Дојкинче*, *Дојкиниче* — у којем је забележено у турским документима — значио би Дојкиново насеље, место где се заселио (Ра)Дојко, или његов род.

26 Под овим називом забележено је 1606. године. Говори се о испуњеним војничким обавезама четворице мештана (Стојана Пениног, Јоте сина Лалиног Димитри Војчина и Петка сина Миленовог) и два „празним“ баштинама. Извори XX, 233.

27 Из године 1567—1577. Има два целепкешка домаћинства и припада нахији Ашак Бучук са Лужницом. ЕЕИз, 444.

Назив је највероватније произашао из личног имена *Држан* (од глагола држа и -ан). Упор Ј. З а и м о в, *Проучавање на жит. имена*, стр. 220. Облик Држина, као и горе поменуто Дојкинче и сл, означавао би Држино насеље, место где се заселио Држан, или његов род.

28 Из године 1567—1577. Има девет целепкешких домаћинстава и припада кази Шехирхој. ЕЕИз, 443.

Назив, основном *гост (гозд)*, инсинуира основу од словенске речи *гозд(шума)*, с наставком на страног (влашкорумунској) основи — *уш(а)*. Насеље, дакле, засновано у шумском крају, у шуми, што је, иначе, у сагласности са стварним природно-географским цртама средине.

29 Из године 1567—1577. Има три целепкешка домаћинства и припада нахији Ашак Бучук са Лужницом ЕЕИз, 444.

Назив је највероватније у вези с остацима, развалинама неког утврђења, утврђеног места, то јест као назив који увек указује на близину таквог места.

30 Из године 1606. Говори се о војничким обавезама мештанина Стефана Михина. Село припада кази Шехир хој. Извори XX, стр. 241.

Градиште. Забележено као Градсште³¹⁾ и у народном предању као Заганица³²⁾.

Извор. Забележен као Извор³³⁾ и Извор Белутине³⁴⁾.

Јалботина. Забележена као Горне Лаботине³⁵⁾ и Гораа Јаблотина³⁶⁾.

Јеловица. Забележена као Јеловица³⁷⁾ и као Иеловиче³⁸⁾.

Копривштица. Забележена као Копрештиче³⁹⁾.

31 Из године 1567—1577. Има два целепкешка домаћинства и припада нахији Ашаг Бучук са Лужницом. *Езиков. — етнограф. изсл.*, стр. 444. (Можда је у питању и Градиште у Сињевачкој клисури).

Као и Градашница и Градиште упућује на близину развалина неког утврђеног и разорног места, што је у складу са постојећим налазима. У атару села, у потесу брда *Кале* и *Црквиште*, налазе се обилни трагови античког насеља (вероватно Mutatio Translittae).

32 Сеоско предање везује настанак села за турског спахију Загана, власника земљишта и воденице, који је овде заселио неколико хришћанских домова у не тако давној прошлости (средином XVIII века). Друга верзија предања је да је село настало из сточарских станова — појата за стоку. Чињеница да турски документ из XVI века помиње село под називом Градиште, указује на веома далеку прошлост села. Можда је село у каснијем периоду турске владавине имало некакав — не потпуни — прекид у развоју, односно, да је у то време можда прешло у чифлички посед Загана.

33 Из године 1446—1455. Има 15 домаћинстава, једну удовицу и приход од 1186 акчи. Спада у нахију Шехир њој. *Извори XIII*, стр. 21.

Назив је у вези са одређеним хидролошким карактеристикама терена, што је у сагласности са стварним стањем на терену. У сеоском насељу постоји јак извор, врело.

34 Из године 1567—1577. Има два целепкешка домаћинства и припада кази Шехирњој. *Езиков. — етногр. изследвања*, стр. 443.

35 Из године 1567—1577. Има пет целепкешких домаћинстава и припада кази Шехирњој. *Езиков. — етногр. изсл.* стр. 443.

Основа назива упућује на могућност да је назив заснован на личном имену *Јалден*, *Алден*, које је можда израсло на влашкорумунској основи Јалден (alb = бео).

36 Из године 1606. Напомиње да у селу постоје три „празне“ баштине. Припада кази Шехир њој. *Извори XX*, 242.

37 Из године 1447 — 1489. Има 22 домаћинства и приход од 1805 акчи. Припада нахији „Висока“. *Извори XIII*, 355.

Назив, по свему судећи, проистиче из имена дрвета Јела (*Albies alba*, или *Alnus*). Насеље где расту јеле, где има јела, што одговара стварном стању на терену.

38 Из године 1606. Говори се о испуњеним војничким обавезама тројице мештана: Петка Стојкиног, Заје Станила и Димитра Милкиног. Село припада кази Шехир њој. *Извори XX*, 232.

39 Из године 1567—1577. Има два целепкешка домаћинства и припада нахији Ашаг Бучук са Лужницом. *ЕИЗ*, 444.

Назив инсинуира везу с биљним светом. Од *коприва* (*Urtica*) и наставка — *штица*. Основа је можда и од словенизиране грчке речи *копрос*, *коприа* (обор, место где се чува стока) с наставком — *штица*. Топоними с наставком *штица* веома су чести и као називи брзих планинских потока и река, па преко ових и као називи за насеља. Поменуто насеобинско име би, тако, могло проистаћи и из имена *Копривштице* (речице поред села).

Костур. Забележен као Костур⁽⁴⁰⁾ и као Костурче⁽⁴¹⁾.
Крупца. Забележен као Курупич⁽⁴²⁾ и као Курпич⁽⁴³⁾.
Куманово. Забележено као Кумапофча⁽⁴⁴⁾.
Мали Суводол. Забележен као Суходол-и кјучјук⁽⁴⁵⁾ и Суходол кјучјук⁽⁴⁶⁾.
Велики Суводол. Забележен као Суходол-и бџурк⁽⁴⁷⁾ и Суходол бјузјурк⁽⁴⁸⁾.
Милојковац. Забележен као Паска шија⁽⁴⁹⁾ и Паска шиа⁽⁵⁰⁾.

40 Из године 1447—1489. Тимар Сака Караџе који је замењен за село Ломница у нахији Знепол. *Извори XIII*, 373.

Назив, по неким гледиштима, припада називима образованим од речи кост-ур, што би могло да значи место које има скелетни, стеновити карактер. Чини се да је вероватнија основа од латинске речи Castellum (градиште, утврђење), што би означавало насеље настало уз мање античко утврђење (што је иначе тачно).

41 Приближно средина XVI века (датум није дат). Припада тимару Илијаса без ближих података. *Извори XX*, 151. (Можда се ради и о селу Костуркицима у перничком округу).

42 Из године 1567—1577. Има шест целепкешких домаћинстава и припада кази Шехирџој. *ЕЕИЗ*, 443.

Назив је прилично хипотетичан и дозвољава више тумачења. С једне стране можда је у питању доста поремећен латински термин *Стуррелариј* („борци вас у оклопу“, франц. сагарасе, cuirasse, оклоп), поткрепљено чињеницом да се у насељу налазе значајни трагови античког насеља. С друге стране основа *кур* (с којом је насеље забележено у оба турска документа) упућује на словенски извор: *кур*, *коур* (петао, певац). Исто и у руском. На словеначком *кура* (кокош). По С. Георгијевићу (у Балкан. студије III—V) порекло назива везује се за основу *крула*.

43 Из 1606. године. Говори се о испуњеним војничким обавезама шесторице мештана: Цветка Дудиног, неког Пене, Стојана Грујиног, неког Милче, Ђурџе и Јармила Петиног. Спада у казу Шехирџој. *Извори XX*, 235.

44 Из године 1567—1577. Има два целепкешка домаћинства и припада нахији Ашег Бучук са Лужницом. *ЕЕИЗ*, 444.

У овом случају као основа за насеобински назив вероватно је послужило лично име *Куман*. Придевски облик *Куман-ово*, означавао би, дакле, место (насеље) које припада Куману, које је заселио Куман, односно његов род. Име (Куман) у вези је са куманским народом, који је у XII веку боравио у овим крајевима: или као мотив за лично име, или је предак био Куман.

45 Из године 1567—1577. Налази се у нахији Ашег Бучук са Лужницом, без других података. *ЕЕИЗ*, 444.

Назив је — као и за суседно сеоско насеље Вел. Суводол — произашао у вези са одређеним природно географским карактеристикама локалне средине. Дакле, насеље које се заселило у сувој долини, што је у сагласности са стварним географским цртама средине.

46 Из године 1606. Говори се о испуњеним војничким обавезама тројице мештана. Село припада кази Шехирџој. *Извори XX*, 231.

47 Из године 1567—1577. Налази се у нахији Ашег Бучук са Лужницом, без других података. *ЕЕИЗ*, 444.

48 Из године 1606. Говори се о испуњеним војничким обавезама шесторице мештана. Село спада у казу Шехирџој. *Извори XX*, 231.

49 Приближно из треће четвртине XV века (датум није дат). Хас беглербега. Помиње се заједно са напознатим селом Велаковом (или Плаково) и оба припадају Костадин-или-у (Ђустендилу). *Извори XIII*, 65.

50 Из године 1567—1577. Има два целепкешка домаћинства и припада кази Шехирџој. *ЕЕИЗ*, 443.

Нишор. Забележен као Инишор⁽⁵¹⁾.

Обреновац. Забележен као Обрениште⁽⁵²⁾. (У XIX веку помиње се као Господарев чифлик).

Ореовица. Забележена као Ореховиче⁽⁵³⁾.

Орља. Забележена као Орља⁽⁵⁴⁾.

Осмаково. Забележено као Осмаковче⁽⁵⁵⁾.

Паклештица. Забележена као Паклештиче⁽⁵⁶⁾ и Паклешиче⁽⁵⁷⁾.

Пасјача. Забележена као Долне Пастача⁽⁵⁸⁾.

Петровац. Забележен као Смрдан⁽⁵⁹⁾ и Исмрдан⁽⁶⁰⁾.

51 Из године 1567-1577. Има једно целепкешко домаћинство и припада нахији Ашег бучук са Лужницом. ЕЕИЗ, 444.

Нејасна мотивисаност назива, премда има индикација о влашко-румунској заснованости. Наставак -ор је карактеристичан као множина у румунском језику.

52 Из 1606. године. Говори се о војничким обавезама четворнице мештана: Дона сина Данина, Митра сина Пенина, Нова Њагула и Пене-а сина Војина. Село спада у казу Шехир њој. *Извори XX*, 235.

53 Из године 1567-1577. Има једно целепкешко домаћинство и припада нахији Ашаг Бучук са Лужницом. ЕЕИЗ, 444. (Можда је у питању и Ореовац код Б. Паланке).

Назив је биљно мотивисан од орах. Насеље где има ораха, где ораси.

54 Из године 1447-1489. Село је власништво заимата Али беја. Има 28. домаћинства, три удовице и приход од 2446 акчи. Припада нахији Висока. *Извори XIII*, 365.

Нејасна, евентуално веома стара мотивисаност назива.

55 Приближно из средине XVI века (датум није дат). Има 19 домаћинстава, три нежењена, једну удовицу и приход од 4960 акчи. *Извори XX*, 139.

56 Из године 1567-1577. Има три целепкешка домаћинства и припада нахији Ашаг Бучук са Лужницом. ЕЕИЗ, 444.

57 Из 1606. године. Говори се о војничким обавезама шесторице мештана потчињених Јусуфу черибаши. Село припада кази Шехир њој. *Извори XX*, 232.

58 Из године 1567-1577. Има једно целепкешко домаћинство. Припада нахији Ашаг Бучук са Лужницом, ЕЕИЗ, 444.

Назив је могао произаћи из личног имена Паскач(а), променом к у ј. У селу Псачи (област Пчиње) постоји, на пример, предање да је село добило име по кнезу Паскачи (в. Ј. Трифуноски, *Прилог познавању шопске области Југославије*, Леск. зборник XIII, 145). Можда је у питању и нека друга мотивисаност.

59 Из године 1447-1489. У заиматском поседу је Алибега и припада нахији Знепоља. Има 16 домаћинстава, три удовице и приход од 1648 акчи. *Извори XIII*, 367.

Назив инсинуира везу са неком појавом на терену или код људи: или у вези са неком земљишном појавом (баром, тлем) која има карактеристичан мирис, воњ, или се односи на сељацима у смислу: са мостални, себи својствени (имају свој воњ). Садашњи назив Петровац је новијег порекла, уведен према Петру (првом, Карађорђевићу).

60 Из године 1576-1577. Има три целепкешка домаћинства. Спада у нахију Ашаг Бучук са Лужницом. Език.—етногр. изсл, стр. 444. Село се помиње у турском попису дажбина и војника пиротског краја из средине XVI века. *Извори XX*, 144. Исто тако и у непотпуном попису баштина пиротског краја из 1606. године, у поседу Хасана черибаше. *Извори XX*, 243.

Планиница. Забележена као Планинци⁽⁶¹⁾, и Планинче⁽⁶²⁾.

Пирот. Забележен Turres, Atrubi (ad Turribus), Пирот и у разним искривљеним облицима овог имена као Pirothe, Pyrot, Pyroth, Pyrota, Piro, Pyrro, Pinor, затим као Şhirköy, Шархој, и у разним искривљеним облицима тог имена као Sarckoi, Sareck, Zarchun, Tscharakuyu, Scherdiu, Hischarkoi, Schargoy, Tschargoy, Serstsoye, Assarchioi, Sackerkoj, Scharkol, Scharkiju, Cherquoi. Sciarkiei⁽⁶³⁾ и коначно, опет као Пирот⁽⁶⁴⁾.

Покривеник. Забележен као Покривеник⁽⁶⁵⁾.

Пољска Ржана. Забележена као Иржана⁽⁶⁶⁾.

Понор. Забележен као Понор⁽⁶⁷⁾.

61 Из године 1447 — 1489. У тимарском поседу диздара Саруча. Припада нахији Знепоља. Има 28 домаћинства, две удовице и приход од 2497 акчи. *Извори XIII*, 367.

Назив је мотивисан одређеним цртама терена. Планиница — насеље у предпланинском, брдовитом, не много високом крају (што, иначе, одговара стварним цртама краја).

62 Приближно из средине XVI века (датум није дат). Говори се о војничким обавезама четворице мештана. *Извори XX*, стр. 144. Село се помиње и у непотпуном попису баштина пиротског краја из 1606 године, у поседу Хасана черибаше. *Извори XX*, 243.

63 Види коментар у раду К. Костића, *Историја Пирота*, Пирот, 1973, 28.

64 Најранији подаци из III века односе се на Turres, кулу мо-триљу на друму Via Militaris. Током векова име је под словенима, на грчкој основи, прешло rurgos са истим значењем, а можда је произа-шло и из придева gigas са истим значењем, а можда је и произа-гетos (врућица, грозница, маларија). Назив Пирот већ се чује у XIV веку, „страни пиртските“ (в. К. Костић, *Истор. Пирота*, 12, 27). Дубро-вачки извори крајем XV века такође помињу овај назив, „in Servia in loco vocato Piroi“ (Б. Храбак, *Пирот и Дубочица у дубровачким докумен-тима од краја XV до почетка XVII века*, ИГ, 1—2, 1951). Турци, међу-тим, у својим пописним дефтерима у више наврата бележе Пирот под овим називом, пет деценија раније пре дубровачког податка. Најстари-ја забелешка је из 1448. године, у којој се каже да се тимар покојног Окчи Караџе „дә Јусуфу, сину Пироћанца Софи Самија“. (Софија, *Ориј. одељ. ОАК*, 52/59, лист 4а). Истовремено Турци уводе и свој на-зив за Пирот: Şhirköy, Шехир хој, Шархој (варошко село), да би, по ослобођењу, дефинитивно био задржан данашњи назив.

65 Из године 1567—1577. Има једно целепкешко домаћинство. Спада у нахију Ашаг Бучук са Лужницом. *ЕЕИЗ*, 440.

66 Из године 1567—1577. Има једно целепкешко домаћинство. Спада у казу Шехирхој. *ЕЕИЗ*, 443.

Назив је највероватније везан за фитотопоним р'ж (раж). На-сеље, дакле где се гаји раж (у пољу, за разлику од Височке Ржане где се раж гаји у Високу).

67 Почетком XVI века има 39 кућа, три нежењена и две удо-вице, а 1570. године има 28 кућа. Попис (1544) показује да има дербен-ицки статус. О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Со-фије*, 185.

Назив инсиснуира везу са неком појавом на крашком терену села: или је у питању крашки понор (одијало, бездан), или место (отвор издуха) где понире вода. Крашки састав терена оправдава ова-кву етимолошку везу.

Присјан. Забележен као Пиресиан⁽⁶⁸⁾ и Пресјан⁽⁶⁹⁾.

Росомач. Забележен као Росомач⁽⁷⁰⁾, Росомач⁽⁷¹⁾ и још једном као Росомач и Русемач⁽⁷²⁾.

Рсовци. Забележени као Хрсовјани⁽⁷³⁾, Хрсовча⁽⁷⁴⁾ и Хрсовче, Хрсофче⁽⁷⁵⁾.

Славиња. Забележна као Славина⁽⁷⁶⁾, Иславине⁽⁷⁷⁾ и Иславине⁽⁷⁸⁾.

Сопот. Забележен као Сопот⁽⁷⁹⁾.

Срећковац. Забележен као Чорин дол⁽⁸⁰⁾.

68 Из године 1567—1577. Има осам целепкешких домаћинстава која плаћају целепкешки агнам (овчарину, данак. На сваких 25 оваца по једну овцу). Припада кази Шехирхој. *ЕЕИЗ*, 443.

Назив одражава одређена својства локалне природне средине. Дакле, насеље које је на присоју, на присојној (осунчаној) страни, насеље које је изложено сунцу.

69 Из 1606. године. Има девет „празник“ војничкиш баштина. Припада кази Шехирхој. *Извори XX*, 238.

70 Из године 1447—1577. Има 13 домаћинстава, пет удовица и приход од 1015 акчи. Спада у нахију Висока. *Извори XIII*, 357.

71 Из године 1567—1577. Има једно домаћинство које плаћа целепкешки данак. Припада кази Шехирхој. *ЕЕИЗ*, 443.

72 Приближно из средине XVI века (датум није дат). Има 13 домаћинстава, два неочењена, четири удовице и приход од 969 акчи. *Извори XX*, 148. Село се помиње, забележено као Русемач, и у војничком списку из 1606. године. *Извори XX*, 239.

73 Из године 1447—1489. Има 30 домаћинстава, шест удовица и приход од 1280 акчи. Припада земату Али Шарабдара у нахији Висока. *Извори XIII*, 355.

Иако се чини да је назив од латинског *Ursus* (медвед), сасвим је сигурно да се ради о личном имену Хрса, Хрсоје, тим пре што је тако забележено и у изворима XVI века: *Хрсовјани*, *Хрсофча*, *Хрсовче*. Дакле насеље које је засновао или заселио Хрсо, односно његов род.

74 Из године 1567—1577. Има пет домаћинстава која плаћају целепкешки данак. Припада кази Шехирхој. *ЕЕИЗ*, 443.

75 Приближно из средине XVI века (датум није дат). Има 45 домаћинстава, шест неочењених, пет удовица и приход од 3995 акчи. *Извори XX*, 149.

76 Из године 1447—1489. Заимат Али Шарабдара. Има 30 домаћинстава, четири удовице и приход од 1044 акче. Припада нахији Висока. *Извори XIII*, 355.

Назив је могао проистећи из личног имена *Слав(а)*, то јест насеље које је засновао или заселио *Слав(а)*, односно његов род. Али назив је можда и у вези са појмом *словен*, у смислу припадника словена, насеље словена, у којем живе словени.

77 Из године 1567—1577. Има четири домаћинства која плаћају целепкешки (овчарски) данак, Припада кази Шехирхој, *ЕЕИЗ*, 443.

78 Приближно из средине XVI века (датум није дат). Има 15 домаћинстава, четири неочењена, једну удовицу и приход од 2158 акчи. *Извори XX*, 149. Село се помиње, у саставу казе Шехирхој, и године 1606. Говори се о испуњеним војничким обавезама шесторице мештана: Драгула Милка, Стојана Стајка, Петрисина Тодора, Мила сина Станка, Радослава Димитрија и Тоне Драјкина. *Извори XX*, 237.

79 Из године 1567—1577. Има два домаћинства која плаћају целепкешки данак. Припада нахији Ашаг Бучук са Лужницом, *ЕЕИЗ*, 444.

Назив је хидролошки мотивисан. *Сопот* (извор, врело). Насеље, дакле, поред јачег извора, уз врело.

80 Из године 1447—1489. Заимат Али бега. Има пет домаћинстава и приход од 460 акчи. Припада нахији Знепоља. *Извори XIII*, 361.

Станичење. Забележено као Истанчене⁽⁸¹⁾ и Истаниче⁽⁸²⁾.

Суково. Забележено као Сукова, Сукобон⁽⁸³⁾ и Сукова⁽⁸⁴⁾.

Темска. Забележена као Темска⁽⁸⁵⁾.

Топли До. Забележен као Топли дол⁽⁸⁶⁾ и Толу дол⁽⁸⁷⁾.

Велика Лукања. Забележена као Горна Луканија, иако се може да назив не односи на ово насеље⁽⁸⁸⁾.

Височка Ржана. Забележена као Иржана Висока⁽⁸⁹⁾.

81 Из године 1567—1577. Има два домаћинства која плаћају целепкешки данак. Припада нахији Ашаг Бучук са Лужницом. *ЕЕИЗ*, 444.

Назив је донекле нејасно мотивисан. Основа назива, с једне стране, допушта могућност од *стан* (становати, настанити се). Насеље, дакле, чији су становници овде стали, застанили се. Друга могућност је од личног имена *Стан*, *Стана*. Дакле, насеље које је засновано или заселио *Стан(а)* (о), односно његов род. Слично као у *Стањинцу* (окол. Димитровгр), *Станица* (Рум), итд.

82 Из 1606. године. Помиње се баштина неког Велче из овог села (Истаниче), која се обухвата војничким дажбинским олакшицама, уместо неког Стојана из села Бребовнице (дан. Бребевница). Село припада кази Шехирхој. *Извори ХХ*, 232.

83 Насеље је под овим именом уписано у турска пописна документа 1570. године. Припада султановом хасу и има 79 нефера, 69 домаћинства, три нежењена, четири удовице и прихода од 10348 акчи. Четрдесет кућа (баштина) обухваћено је војничким пореским олакшицама. Касинији попис, с краја XVI века, бележи 58 домаћинства, 18 нежењених, четири баштине и приход од 10248 акчи. Софијски дефтер Но 492, 232, 233 (Basbakanlık Arşivi Истамбул), и Софијски дефтер Но 61, 116 (Tari ve Kadastro, Анкара). Превела О. Зиројевић: *Цариградски друм од Београда до Софије*, 189.

Насеље се, иначе, помиње још у грчким споменицима X и XI века, као место у средачкој (софијској) епископији. Види, К. Костић, *Историја Пирота*, 12.

84 Из године 1567—1577. Има једно домаћинство које је обухваћено целепкешким данком. Припада кази Шехирхој. *ЕЕИЗ*, 443.

85 Из 1606. године. Говори се о војничким баштинама шесторице мештана и шест баштина које су „празне“. Село припада кази Шехирхој. *Извори ХХ*, 237.

Насеље се, иначе, посредно помиње и почетком XV века (1402 — 1413) у белешкама *Константина Филозофа*. „Цар Муслиман изађе на Темско и освоји га с војском“. Види, К. Костић, *Историја Пирота*, стр. 14.

86 Из године 1567—1577. Помиње се заједно са неким насељем Рали лог и оба заједно имају по једно хришћанско и турско целепкешко домаћинство. Припада кази Шехирхој. *ЕЕИЗ*, 443.

Назив одражава одређена својства локалне природне средине. Дакле, насеље које је настало у *долу* (*долини*) који је *топао* (заветрен, присојан (заштићен)).

87 Из 1606. године. Село је — можда грешком — забележено као Толу дол. Иначе има четири војничке баштине. Припада кази Шехирхој. *Извори ХХ*, 236.

88 У попису тимара нахије Висока и Знепоље из 1447 — 1489. године помиње се и село Горна Луканија, сврстано са још два непозната села (Миловци и Михон) у берковски крај. Није сигурно да ли се овај податак односи на данашње село Велика Лукања. *Извори ХIII* 385.

89 Из године 1567—1577. Има пет домаћинства која плаћају целепкешки данак. Припада кази Шехирхој. *ЕЕИЗ*, 443.

Назив упућује на порекло од *р'ж* (раж). Види фусногу 66. Постоји и мало вероватно гледиште да је назив произишао од одређених месних услова, од *р'же*, *р'жи*, то јест место у којем ветар *р'же*, које је изложено јаком ветру.

Власи. Забележени као Власе⁽⁹⁰⁾.
Војнеговац. Забележен као Војнукофча⁽⁹¹⁾, Војнегофча⁽⁹²⁾, и Војнугофче⁽⁹³⁾.

Враниште. Забележено као Виранеште⁽⁹⁴⁾.
Мали Јовановац (Гопин Чифлик). Забележен као Петкожани, иако се можда назив не односи на ово насеље⁽⁹⁵⁾.

Завој. Забележен као Завој⁽⁹⁶⁾ и Завиј⁽⁹⁷⁾.

У горњем излагању поменуто је 56 насеља пиротске општине од 73 колико их данас статистички има. Убележен је њихов помен и назив, онако како су забележена или евидентирана у турским документима из друге половине XV и из XVI века. (Насеља димитровградске и бабушничке општине овде нису узета у обзир). Осим тога, за већину њих, дата је и краћа етимолошка генетска анализа.

Није поменуто 17 насеља: **Барје Чифлик, Басара, Беровица, Гњалан, Горња Држина, Камик, Мала Лукања, Мирковци, Рагодеш, Расница, Сиња Глава, Шугрин, Трњана, Велики Јовановац, Велико Село**

90 Из године 1447—1489. Има 39 домаћинстава, две удовице и приход од 3018 акчи. Зеимат Али бега. Припада нахији Знепоља. *Извори XIII, 361.*

Име семантички упућује на реч *Влах, Власи*, што би одговарало објашњењу: место где су боравили Власи, сточари влашкорумског порекла. Могуће је, међутим, и објашњење од личног имена *Влас(а) (о)*. Упор. *Власи дол, Власе (код Ниша), Власин Кладенац* итд.

91 Из године 1447—1489. Војнаков тимар, сина Станислава. Има 16 домаћинстава, две удовице и приход од 2122 акчи. *Извори XIII, 373.*

Назив је свакако произашао из личног имена *Војнег(о) (а)* и наставка — *овци*. Дакле, сеоско насеље које је заселио, основао *Војнег(о)*, или његов род.

92 Из године 1567—1577. Има пет целепкешких домаћинстава. Припада кази Шехирхој. *ЕЕИЗ, 443.*

93 Приближно из средине XVI века (датум није дат). Мурадов тимар. Припада нахији Висока. Има шест домаћинстава, два нежењена, две удовице и приход од 1664 акчи. *Извори XX, 150.*

Помиње се и 1606. године са две војничке баштине. *Извори XX, 244.*

94 Из године 1567—1577. Има једно хришћанско и два турска целепкешка домаћинства. Припада нахији Ашаг Бучук са Лужницом. *ЕЕИЗ, 444.*

Назив допушта разноврсно тумачење порекла с обзиром да реч *враи, врана* даје разноврсна значења. На пример: *врана* (птица); *враи* као *сив, мутан* (упор. *Врана вода, Враи камен*); *враи* може бити и облик рељефа у смислу *мали гребен, рт, јаруга*; *враи*, коначно допушта, и тумачење на основу личног имена *Враи'ко*.

95 У попису тимара нахије Висока и Знепоља из 1447—1489. године помиње се и село *Петкожани* са пет домаћинстава и без других података (приход није убележен). Тимар је Јусуфа Енгеруса (Унгара. Мађара, прим. Ј. В.). Можда је у питању *Мали Јовановац*, који се у XIX веку звао *Гопин Чифлик*, а раније *Чифлик Петкожани*. Према народном предању „на сеоски запис, на Ђурђев дан, износило се пет печених јагњета, пет гомила прсног сира и пет јагњених кожа”. Свако домаћинство (кућа) износило је по једну кожу, отуда „Петкожани”. Види, Ј. В. Ђурић, В. В. Живковић, *Крупац, Пирот, 1974, 131*.

96 Из године 1567—1577. Има два домаћинства која плаћају целепкешки данак. Припада кази Шехирхој. *ЕЕИЗ, 443.*

Назив насеља вероватно проистиче из месног назива *Завој*, што ће рећи насеље на кривом месту, на окуци, кривини.

97 Из 1606. године. Говори се о војничким баштинама: *Петра* сина Рајкина и *Пене-а* сина Вранила. Припада кази Шехирхој. *Извори XX, 232.*

и **Засковци**. Без обзира што аутор, у њему до сад приступачним документима, није наишао на њихов помен, то не значи да ова села нису постојала у ранијим вековима, нарочито један број њих. То се, пре свега, односи на **Беровицу**, **Гњилан**, **Горњу Држину**, **Камик**, **Малу Лукању**, **Мирковци**, **Рагодеш**, **Расницу**, **Сињу Главу**, **Шугрин**, **Трњану**, **Засковци**, и можда, **Басару**⁽⁹⁸⁾. Поуздано се зна да су млађег датума, заснована у XVIII или XIX веку, и то из чифлика, села: **Барје Чифлик**, **Велики Јовановац** (**Алачев Чифлик**)⁽⁹⁹⁾ и **Велико Село** (**Топли Чифлик**, **Големи Чифлик**)⁽¹⁰⁰⁾.

Ако, тренутно, није позната старија прошлост — XV и XVI век — неких 14 села (не рачунајући **Барје Чифлик**, **Велики Јовановац** и **Велико Село**), познато је да је у регионалном простору Пирота постојао и један низ села чији је назив забележен, али чију је убицаију данас тешко утврдити.

Међу несталим насељима чија је убицаија позната или приближно позната могло би се, овом приликом, поменути следећих девет села:

Средорек. Путописци XVI века га помињу премда га локацијски не одређују. **Шепер** је (1553) ноћио у варошици(?) по имену **Zegedoregk**⁽¹⁰¹⁾. **П. Контарини** ће (1580) у близини Пирота преноћити у селу **Siridurica** (искварено Средорек)⁽¹⁰²⁾. **Вирмонтово** изасланство (1719) улогориће се у близини Пирота, у равници, око реке Средорек⁽¹⁰³⁾. **Коста Костић** га је прецизно убицирао: „Средорек се зове и данас место испод Пелташа, до села Барје Чифлика“⁽¹⁰⁴⁾.

Бело Поље. О Зиројевић мисли да „се налазило негде на платоу планине Белаве“⁽¹⁰⁵⁾.

Раковица. Село Доња и Горња Раковица — ово друго касније и као чифлик — постојало је до 1837. године лево од садашњег пута Пирот — Крупац, у непосредној близини манастира Светог Јована.

98 Постоји гледиште да је у називу садржан помен веома старог насеља. Од трачког *bassara* (лисица). В. Миков, *Произход и значење на имената на нашите градове, села, реки, планини и места*, Софија, 1943, 69, 229, 233. Није искључиво, међутим, да је насеље млађег датума настало из изворских и крупачких збегова, или из катунског засељавања, у првој половини XVIII века. Назив је, у овом другом случају могао произићи од пастирских колиба (станова) покривених бусењем, па отуда Бусара, Бусарци, а каснијом променом у у а — Басара, Басарци. Ј. В. Ђирић, В. В. Живковић, Крупац, пом. рад, 67.

99 Настао око 1778. године. Ј. Петровић, *Печалбари*, Београд 1920; Ј. Ђирић, В. В. Живковић, *Крупац*, стр. 75. 131.

100 Тефтер крупачке цркве. В. Ј. Ђирић, В. Живковић, *Крупац*, 75.

101 Rad, књ. LXII, Загреб, 1882, 53.

102 Rad, књ. CXXIV, 85.

103 Отаџбина, 22, 67.

104 К. Костић, *Историја Пирота* (обн. изд), у фусноти, стр. 28.

105 О. Зиројевић, *Цариградски друж.*, пом. рад, у фусноти, стр. 39.

Село се раселило у време епидемије куге, која је харала пиротским крајем поменуте године. Занимљиво је да је од дела расељеног села формирана данашња београдска Раковица, којој су ови расељеници дали име⁽¹⁰⁶⁾.

Чакр Извор. Сточарско и делимично ратарско мање насеље са око 30—40 домаћинстава, које је у првој половини XIX века постојало више Крупачке мочваре са северне стране. Средином XIX века иселило се у Крупац, припојивши се његовом југоисточном делу. Назив је турског порекла: **Чакр**, што ће рећи онај који је разнобојних очију, разрок или плавоок⁽¹⁰⁷⁾. Назив је вероватно произашао из наспрамног положаја најважнијих врела на ободу Крупачке мочваре: Брћиних врела и Гошке⁽¹⁰⁸⁾.

Барћин Чифлик. Постојао је са трошним чифчијским кућицама и Брћином „кулом“ источно од Крупачке мочваре од средине XIX века до ослобођења (1878), када је нестао⁽¹⁰⁹⁾.

Мачков Чифлик. У XIX веку постојао је као засебан насеобински организам југоисточно од Крупаца. Данас је интегрисан са Крупацем, у оквиру којег се сачувао као месни назив⁽¹¹⁰⁾.

Омер-спајин Чифлик. Подаци о овом чифлику и омањем (турском?) селу — које је постојало западно од Крупаца (између Крупаца и Раковице) — мешају се и нејасни су. Насеље је нестало негде почетком XVIII века. Успомена на њега сачувана је данас само у месном називу — Чифлик.⁽¹¹¹⁾

Ропотово. Вл. Николић га помиње као село које се налазило више Раснице у правцу Сиње Главе. Раселило се око 1840. године „исмајући услова за живот“⁽¹¹²⁾.

Черкеско село. Око године 1866, у Белом Пољу код Суковске станице, засељено је Черкеско село, које се наводно звало Чори Дол. Због пљачкашког и ропарског понашања његових становника, Турци су га сами иселили негде код Приштине, после чега су остаци села спаљени⁽¹¹³⁾.

Један број чифлика и заселака постојао је и у простору данашњег градског организма Пирота. Они, истина, нису ишчезли, већ су се развојем трансформисали и инкорпорирали у месни организам

106 Види више у Ј. Ђирић, В. Живковић, Крупац, пом рад, 71 — 73.

107 А. Шкаљић, Турцизми у српскохрватском језику, Сарајево, 1973, 160. По Ђ. Поповићу, међутим (Турске и друге источанске речи у нашем језику, Гласник срп. уч. др. књ. 59, Бгд, 1884. 248) чакр значи и плавоок.

108 Крупац, 73 — 76.

109 Крупац, 77, 78.

110 Крупац, 79.

111 Крупац, 86, 87.

112 Вл. М. Николић, Стари Пирот, Пирот, 1974, 15

113 М. Живановић, Нишавље, Пирот, 1933, 50.

Пирота. Ишчезли су само њихови стари називи, као, на пример, Мустафа агин Чифлик (данашња Нова Мала), Хаџи Хасанов Чифлик (с десне стране Градашничке реке, према данашњој индустријској четврти) и други.

Поред наведених помиње се и један број сеоских насеља која је данас немогуће, или веома тешко убицирати (можда и због њиховог нетачног исписа у турским документима, због нејасног територијалног одређења, због каснијег промењеног назива или изговора, или из других разлога). Према томе, у ширем региону Пирота — у гравитационом подручју казе Шехир ћој у турским документима XV и XVI века, или на други начин, помиње се приличан број села. Навешћемо један број оних села за која се чини да су се највероватније налазила у ширем регионалном простору Пирота, односно у горњем Понишављу са Лужницеом: Макове, Чераснице, Негожане, Прелесје, Даги Дел, Вирбовнице, Бухловча, Гали Лог, Берул, Чудовча, Билоеча, Кисловча Бардар, Сутудерки, Комил, Злокућани, Радович, Гска, Иснои, Лешница, Попражева, Алуша (или Аљуша), Горњи Мирин, Магура (или Мабура), Алванеш, Вихиндол, Бања, Карвица, Басиач, Кириловче, Бол, Истражиште, Израна (можда Височка Ржана¹¹⁴), Горње Карие, итд.

Подручје горњег Понишавља и Лужнице, као што се из предњег види, било је у XV и XVI веку густо засељено сеоским насељима, али се малим бројем домаћинстава (домова) и становника у њима, па, отуда, и релативно невеликим бројем становника у региону у целини.

قریه مالی قروودول خانه ۲۳ حاصل بیک یوز طقسان بیش
 قریه والنوفچه خانه ۱۷ حاصل بیک بیشیوز انوز بیش
 قریه بارندی خانه ۴ حاصل اوچیوز
 قریه قامنیچه خانه ۳۰ حاصل بیک طقوز یوز التمش
 قریه جیرنچه خانه ۲۴ بیود ۲ حاصل بیک یدی یوز اللی آکی
 قریه سینقوز خانه ۲۸ بیود ۱ حاصل بیک درت یوز اون الت
 قریه لشنیچه خانه ۷ بیود ۲ حاصل یدی یوز سکسا یدی
 قریه بولودول خانه ۱۲ حاصل سکز یوز اتوز.

Факсимал турског документа (из пописа тимара у нахији Висока и Знепоља — 1447 — 1489) у којем се помињу села Горњи и Доњи Криводол, Каменица, Сенокос, Бољев Дол, Брајковци, Росомач, Славиња, Моинци и Јеловица у горњем Понишављу (каза Шехир ћој).

114 Из године 1606. помињу се шест војничких баштина са њиховим власницима и две баштине које су „празне“. *Извори ХХ*, 234.

Мр. МИЛИВОЈЕ Б. ПОПОВИЋ

НЕКЕ ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ГОРЊЕГ ПОНИШАВЉА СА ЛУЖНИЦОМ

Свако подручје својим географским особеностима одређује природне ресурсе релевантне за производњу материјалних добара. Степен њихове експлоатације је у тесној вези са расположивим људским потенцијалом који, историјски посматрано, одређује степен економског развоја тога простора. Ради тога, у датом простору постоје узрочно-последични односи између географских-природаних особености, демографског потенцијала и економског развоја.

У демографском погледу подручје горњег Понишавља са Лужницом јединствено се прати и истражује, као јединствен демографски рејон „Нишава“. Извесно је да укупан број становника једног подручја одређује демографске оквире тржишта; а економски активан део становништва учествује у формирању економског оквира тога тржишта, односно одређује висину дохотка или величину укупно остварених, расположивих средстава за потрошњу. Међутим, промене које настају у друштвеној подели рада представљају основни узрок разних облика просторне и социјалне покретљивости становништва, а током времена и прерасподеле укупног друштвеног фонда рада између појединих делатности, грана и занимања. Треба истаћи, због правилног разумевања демографских појмова, да се економски активно становништво издваја из радног контингента становништва, што значи да та два појма нису иста ни по значењу ни по суштини.

1. Бројно кретање становништва

Укупно кретање становништва једног подручја за одређени временски период изражено квантитативним показатељима не показује све особености те популације. На разматраном простору у току одређеног временског раздобља становништво може да се повећава (расте) или смањује (опада), што зависи од деловања два основна демографска процеса, односно од природног и механичког кретања, који истовремено представљају основне детерминанте развоја популације. Њихово деловање на укупно кретање становништва је заједничко, мада на њих не делују истоветни фактори, али се они налазе најчешће у узрочно-последичној вези. На подручју овог региона у појединим његовим деловима, дошло је до осетног смањења броја становника за релативно кратак период посматрања (1953—1971. год), што се може видети из ТАБ. I

Табела I — бројно кретање становништва(*)

Подручје	становништво у годинама пописа				
	1953.	1961.	1971.	1953-71.	%
Бабушница	37.312	34.316	29.033	— 8.279	— 22,18
Бела Паланка	28.750	24.982	21.325	— 7.425	— 25,82
Димитровград	22.082	18.418	16.365	— 5.717	— 25,88
Пирот	69.210	28.075	69.285	+ 75	+ 0,10
УКУП. РЕГИОН	175.354	145.789	136.008	— 21.346	— 13,56

Из изнетих података у претходној табли може се закључити да је за време поменутог раздобља дошло до смањења становништва по просечној годишњој стопи од 0,75% односно, број становника се смањује за 21.346 становника. То за ово подручје значи онолико мање становника, колико је у задњем попису (1971. г.) било укупно становника, на пример, у општини Бела Паланка. Процес смањења популације није се истим темпом одвијао у свим деловима региона. У општинама Бела Паланка и Димитровград становништво се смањило за 1/4, а у општини Бабушница смањење је нешто мање и износи 22,18%. Једино је дошло до незнатног повећања становништва у општини Пирот, за свега 0,10%, односно за само 75 становника. Овај податак би могао да наведе на закључак да становништво ове општине улази у период стагнације, док је код осталих осетно настао процес опадања становништва (депопулације), што ставља општи печат целом региону. Становништво на простору региона смањује се за 13,56%, или 1.185 становника просечно годишње, што свакако не значи да је неких година тај број био знатно већи, односно мањи, али то тражи детаљније студије процеса депопулације.

Таква промена у броју становника овога простора је производ деловања природног и механичког кретања становништва. Деловање тих унутрашњих демографских компоненти не искључује и утицај економских, социјалних, културних и социопсихолошких фактора који су деловали на депопулационо кретање у току назначеног периода.

Како природно кретање, као производ наталитета и морталитета, има примаран утицај то се из приказа у Таб. II могу уочити назначене промене у природном кретању становништва.

(*) Подаци из одговарајућих стат. год. СЗС

Таб. II Етапе природног кретања становништва(*)

Подручје	Година 1952.			Година 1971.			Година 1972.		
	рођ.	умр.	пр. пр.	рођ.	умр.	пр. пр.	рођ.	умр.	пр. пр.
Бабушница	30,0	9,5	20,5	11,3	8,8	2,5	13,1	9,9	3,2
Бела Паланка	25,6	11,0	14,6	10,1	10,6	-0,5	11,0	11,0	0,0
Димитровград	24,2	9,4	14,8	9,3	9,9	-0,6	12,6	12,3	-0,3
Пирот	25,8	9,9	15,9	13,3	9,0	4,3	13,2	11,1	2,1

Из изнетих података може се уочити да се почетак разматраног периода на овом простору карактерише високим стопама фертилитета, а релативно ниским стопама морталитета. То је имало за последицу високе стопе природног прираштаја, што одговара и стопама природног прираштаја у Србији без покрајина (14,4). Само општина Бабушница има знатно више стопе него остали делови региона, чак знатно изнад просечне стопе у Србији без покрајина. Задњих година разматраног периода стопе су, у већем делу региона, опале за десет пута, те су и две општине (Бела Паланка и Димитровград) почеле да добијају негативне вредности, што убрзава депопулациони процес, јер не обезбеђује ни просту репродукцију популације на овом простору. Једино у општинама Бабушница и Пирот стопе природног кретања су релативно више у односу на претходне две општине. Из података у таб. II се такође може уочити да су стопе фертилитета знатно опале, а стопе морталитета, са мањим променама, углавном остале какве су биле на почетку разматраног периода, што је довело до негативних стопа природног кретања. Дакле, из изнетих података може се рећи да је подручје региона захватила посттранзициона етапа демографског развитка популације.¹⁾

Упоредо са падом стопа природног прираштаја дошло је до јаког емиграционог одливања становништва ван овог региона. Територијално померање становништва унутар региона, на релацији село — град, указује на интересантна миграциона кретања унутар региона.

2. Миграционе карактеристике становништва

Како се миграцијом врши просторно померање углавном младог становништва, језгра радног и фертилног становништва, то изазива поремећај у старосној структури емиграционог и имиграционог подручја тако што на емиграционом подручју убрзава процес старе-

*) Подаци узети из годишњака СЗС за одговарајућу годину.

1) Др А. Вертхајмер — Валетић — „Демографија становништва и економски развитак“. На страни 69—76, разматра шире теорију демографске транзиције у којој се опредељује за три етапе транзиције: I предтранзициону, II транзициону и III посттранзициону.

на становништва, а на имиграционом подручју, у овом случају у градским насељима, повшава контингент радно способног становништва, а изразито становништва маабег узраста.

Таб. III миграционо обележје становништва*)
(по попису од 1971 год.)

ПОДРУЧЈЕ	Од рођења стауње у истом месту	Досељено у насеље сталног становања						година досељења			
		исте општине	друге општине исте СР	друге републик	сеоског	мешов. и градског	из подручја	из насеља	1940.	1941— 1952.	1953— 1960.
1. БАБУШНИЦА	Бр. %	22 106 76,1	5 559 80,7	1 260 18,2	67 0,9	6 511 94,5	360 5,2	1934 28,0	1385 20,1	1240 18,0	2201 31,9
2. Б. ПАЛАНКА	Бр. %	13 127 61,5	5 682 69,6	2 374 29,0	105 1,2	7 172 87,8	983 12,0	1889 23,1	1362 16,7	1788 21,9	3050 37,3
3. ДИМИТРОГ.	Бр. %	9 742 59,5	5 105 78,8	1 224 18,9	142 2,1	5 695 88,0	776 11,9	1201 18,5	941 14,5	1250 19,3	3164 48,8
4. ПИРОТ	Бр. %	42 693 61,6	17 935 67,9	7 722 29,2	755 2,8	22 707 85,9	3 701 14,0	4450 16,8	3331 12,6	5646 21,3	12801 48,4
РК. РЕГИОН	Бр. %	87 668 64,45	34 281 71,5	12 580 26,2	1 069 2,2	42 085 87,7	5 820 12,1	9474 19,7	7020 14,6	9924 20,7	21216 44,2

Из Таб. III види се да на подручју региона на крају посматраног периода живи 64,45% аутохтоног становништва, односно становништва које у месту сталног становања живи од рођења. Највише аутохтоног становништва живи у општини Бабушница (76,14%), а најмање у општини Димитровград (59,52%). У општинама Бела Паланка и Пирот живи скоро једнак број аутохтоног становништва (61%). Више од једне трећине (35,24%) је дошло у место сталног становања из другог места, али исте општине (71,52%), а нешто преко једне четвртине је дошло из других општина. Веома је вероватно да ову групу становника чине становници насеља која се налазе у близини општинске административне међе, а насеље природно гравитира ка развијеним насељима суседне општине. Из изнетих података се може, такође, видети да новодошло становништво 87,79% потиче из сеоских насеља, што индицира смањење величине сеоских насеља.

Највећи део становништва региона је променило место боравка у оквиру територије региона, (64,96%), односно укључило се у миграциони ток у времену од 1953—1971. године, управо у време разматраног периода који се поклапа са интензивним развојем индустрије на овом подручју. Изразито активно померање становништва је обављено у задњој деценији и износи 44,26%.

Пошто су индустријски објекти лоцирани у градским насељима и насељима мешовитог типа, на овом простору су миграторна кре-

*) Подаци коришћени из публикације СЗС „СТАНОВНИШТВО — Миграционо обележје“, књига IX, Београд 1973.

тања у разматраном периоду била управљена у том смеру. Из Таб. IV могу се видети промене у становништву тих насеља. Највише аутохтног становништва живи у Пироту 39,80%, а најмање у Бабушници 25,29%. Нешто преко једне трећине аутохтног становништва живи у Белој Паланци и Димитровграду. Ови подаци наводе на закључак да се аутохотно становништво, бар на овом простору, одржало у већој мери у насељима која се налазе на важној прометној саобраћајници и где су и језгра индустријског развоја.

Упркос највишем проценту аутохтоног становништва у Пироту, као најразвијенијем насељу урбаног карактера, ипак је висок проценат становништва (60,2%) дошао са осталих делова и ван региона. Једна трећина новодошлог становништва (33,5%) је из других општина. Сигурно је да у томе учествује највећим делом становништво суседних општина што указује на гравитациони домет, односно његову отвореност према ширем простору. Из Таб. IV може се видети

Таб. IV Миграционо обележје становништва градских насеља и седишта општина*) (на основу пописа од 1971)

НАСЕЉЕ		Досељено у насеље сталног становања										
		са подручја		из насеља			година доношења					
		Од рођења станује у истом месту	исте општине	друге општине	друге републике	сеоског	мешов. и градског	пре 1940.	1941—1952.	1953—1960.	1961—1971.	
БАБУШНИЦА	Бр.	422	1 004	209	25	1 101	134	76	85	256	816	
	%	25,2	81,0	16,8	2,0	88,9	10,8	6,1	6,9	20,6	65,9	
Б. ПАЛАНКА	Бр.	2 062	2 490	1 154	62	2 972	734	271	531	1 005	1889	
	%	35,7	67,1	31,1	1,6	80,1	19,8	7,3	14,3	27,1	50,9	
ДИМИТРОВГРАД	Бр.	1 764	2 792	758	107	3 134	526	282	483	907	2041	
	%	32,1	76,3	20,7	2,9	85,6	14,3	7,7	13,2	24,8	55,6	
ПИРОТ	Бр.	11 662	10 980	5 876	670	14 244	3 282	1299	1731	4 474	9925	
	%	39,8	62,6	33,5	3,8	81,2	18,7	7,4	9,8	25,5	56,7	

да је најмање аутохтоног становништва у насељу Бабушница (25,2%), а код осталих насеља урбаног карактера се креће између 30 — 35%. Интересантно је да је најнижи проценат аутохтоног становништва у Бабушници — седишту општине, док на подручју општине живи највиши проценат становништва рођеног на том подручју (76%), што није случај са осталим деловима региона. Оваква појава указује на тек започете трансформације овог насеља од типично руралног (каква су и остала већа насеља у тој општини), преко фазе мешовитог типа (у којој се још увек налази) ка потпуно урбаном насељу. Податак да је 80—88% новодошлог становништва у седиштима општина пореклом из сеоских насеља указују на веома висок степен покретљивости.

*) Подаци коришћени СЗС, „Становништво — миграционо обележје” књ. IX, Београд 1973.

ности становништва на релацији село—град, који сигурно није особено само овог простора већ представља феномен новијег датума карактеристичан и за друга подручја.

3. Старосна структура становништва

Старосна структура становништва је једна од најважнијих демографских структура преко које се изражава демографски развитак разматране популације²⁾. По својој суштини она представља биолошку структуру становништва. То никако не значи да на старосну структуру становништва нису од утицаја и друштвено-економски чиниоци, који условљавају механичко кретање (миграције) становништва на разматраном простору. Такво кретање има за последицу промене у старосној структури. Однос између укупног кретања становништва и промене у старосној структури представља дијалектичко јединство међуодноса. Повезаност између поменутих демографских појава и старосне структуре има повратно дејство на natalitet, смртност и на миграције на датом подручју током одређеног временског периода.

Без намере да старосну структуру овог подручја дубље разматрамо са становишта напред речене зависности, овом приликом ћемо је користити као тренутно демографско обележје становништва региона. Осврћемо се само на старосне групе становништва, које су релевантно за формирање радне снаге, пошто те старосне групе одређују и понуду радне снаге у демографском погледу.

Таб. V Старосна структура становништва*)
(по попису од 1971. год)

ПОДРУЧЈЕ	УКУПНО СТАНОВНИКА	0—9 год.		10—14		15—19		20—59		преко 60	
		Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
БАБУШНИЦА	29 033	3489	12,0	2298	7,9	2945	10,1	15542	53,5	4749	16,3
БЕЛА ПАЛАНКА	21 325	2372	11,1	1697	7,9	1989	9,3	10727	50,3	4540	21,2
ДИМИТРОВГРАД	16 365	1954	11,9	1089	6,6	1471	8,9	8583	52,4	3271	19,9
ПИРОТ	69 285	9451	13,6	5736	8,2	6178	8,9	36895	53,2	10999	15,8
УКУПНО РЕГИОН	136 008	17266	12,6	10817	7,9	12583	9,2	71747	52,7	23559	17,3

У Таб. V издвојене су старосне групе становништва региона и његових појединих делова (општина), које истовремено представљају и индикатор разноврсних потреба, производног или потрошачког

*) Подаци коришћени из публикације СЗС „СТАНОВНИШТВО — Старосна структура“, књига VIII, део II, Београд 1973.

2) Др Д. Брезник, Демографски методи и методи, Бгд. 1972. г. на стр. 121—145 у поглављу „Структуре становништва“ износи наведену констатацију.

карактера.³⁾ Како је већ истакнуто, у демографској литератури старосна структура становништва се сматра најважнијом, како за демографски процес развитка одређене популације, тако и са становишта социјално-економских импликација. Из података изнетих у Таб. V може се видети да је у време пописа (1971. год) на подручју региона било 12,6% становништва од 0—9 година, (једино је у општини Пирот нешто већи—13,6%) 7,9% становништва од 10-14 година старости (само је у општини Пирот већи—8,2%) 9,7% је становништва од 15—19 година, али је становништво ове старосне групе нешто веће у општини Бабушница, док су претходне групе биле бројније у општини Пирот. Из изнетих података може се закључити да на овом простору живи 29,9% становништва од 0—19 година, што представља нижи ниво од просека у СР Србији (без покрајина) где је истовремено живело 31,3% становништва из кога ће се регрутовати радна снага у друштвеном сектору, будући да тај узраст завршава школовање на средњем образовном ступњу.

Најзначајнија старосна група становништва је група од 20—59 година старости, која чини категорију радно способног становништва, односно демографски оквир формирања радне снаге када је у питању друштвени сектор привређивања. У демографској литератури демографским оквиром формирања радне снаге узима се старосна група од 15—59. година, пошто се у аграрној структури привређивања, радна снага, нарочито на инокосном поседу, ангажује и из младих старосних група, што није случај у осталим привредним структурама, где се границе померају због продуженог школовања за занимање.

На подручју региона становништво од 20—59 година старости износи 52,7% и то у општинама Бабушница и Пирот проценат ове категорије становништва је нешто већи, а за нешто више од два процента је нижи у општини Бела Паланка. У Србији (без покрајина) ова старосна група захвата већи део становништва и износи 54,6%. За формирање радне снаге од посебног је значаја однос младог и старог становништва, с једне стране и радног контингента, са друге стране.

Становништво старосне групе прско 60 година износи 17,3%. То је становништво које се налази при крају радног века или га је тек напустило и највећим делом чини групу становништва које је издржавано или са личним приходима. Неједнак је распоред становништва ове старосне групе у региону. Знатно изнад горе поменутог процента живи у општини Бела Паланка (21,2%), затим у Димитровграду, док је у СР Србији (без покрајина) било 13,6% становништва ове старосне групе. Из ових података може се закључити да је подручје региона, посебно неких његових делова, захватио процес старења

3) Старосне групе од 0—9 год. (деца и становништво нижег школског узраста); 10—14 (узраст основног образовања); 15—19 (средњошколски узраст); 20—59 (радни контингент становништва) и преко 60 година старо становништво које напушта радни однос.

становништва. Поређења са ширим подручјима указују на знатно већи проценат старог становништва него што је у Војводини (14,8%), Словенији (14,8%), Хрватској (14,9%) која су већ иначе захваћена процесом старења.

У демографској литератури не постоји јединствена, опште прихваћена дефиниција појма „демографско старење“. Интензитет старења становништва није условљен само порастом удела старог становништва у укупном, већ и променама унутар радног контингента.⁴⁾

Ипак, на основу најчешће примењиваних шема у демографској литератури, можемо упоређивањем података и односа између старосних група становништва на подручју овог региона стећи представу о старости популације. За мерење степена старења популације у демографској литератури могу се срести разни коефицијенти под називом „индекс старења“ становништва. Као оријентациони показатељ старосних промена, односно процеса старења популације, сматра се када просечна старост прелази 30 година („медијална старост“). Између просечне старости становништва и учешћа старачког контингента у укупном становништву постоји позитивна корелација: што је већа просечна старост, то је учешће старих у укупном становништву веће. По једним ауторима, када учешће становништва старог „60 и више година“ достигне 12% сматра се да је становништво почело да стари.⁵⁾ По другима, ако се проценат лица старих од 0—20 година креће испод 30 (какав је случај у овом региону), такво се становништво не може сматрати младим.⁶⁾

У демографској литератури постоје тзв. карактеристични типови становништва, који се утврђују на основу удела појединих старосних структура становништва, односно појединих старосних контингената у укупном становништву. На основу Сундбергерове ((Sundbärg) тростепене шеме становништва, а на бази изнетих података о старосној структури овога региона (Таб. V) становништво овог подручја спада у регресивни тип становништва.⁷⁾ Код овог типа становништва однос старосних група је следећи: становништво од 0—14 год. старости 20%; од 15—49 год. 50% и од „50 и више година“ 30% становништва.

Процес старења укупног становништва може, у условима непромењеног формирања активног становништва, довести до старења активног становништва, сматрају аутори који су посебно проучавали утицај старења становништва на промене у контингенту активног становништва.⁸⁾

4) За старосне промене у радном контингенту врши се посматрање односа између младог дела радног контингента (15—39) и старог дела радног контингента (40—64 г.).

5) Др А. Балетић, Извор као под 1. стр. 214.

6) В. Симеуновић, „Становништво Југославије и социјалистичких република 1921—1961“, Издање СЗС, Београд 1964. страна 112.

7) Извор као под 1 страна 209. Сундберг разликује три типа становништва: 1) Прогресивни, 2) Стационарани и 3) Регресивни тип становништва.

8) Б. Максимовић, „Становништво“, 3/64, страна 274.

Интересантно је видети каква се одступања у старосној структури јављају код становништва које живи у насељима која су седишта општина. Из Таб. VI се може уочити да је већа концентрација ста-

Таб. VI Старосна структура становништва градских насеља и седишта општина*) (према попису од 1971)

НАСЕЉЕ	УКУПНО СТАНОВНИКА	0 — 9 г.		10 — 14 г.		15 — 19 г.		20 — 59 г.		преко 60 г.	
		Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
БАБУШНИЦА	1 668	284	17,0	131	7,8	130	7,7	1 019	61,0	642	5,6
БЕЛА ПАЛАНКА	5 772	894	15,4	513	8,8	561	9,7	3 149	54,5	642	11,1
ДИМИТРОВГРАД	5 488	911	16,5	409	7,4	498	9,0	3 123	56,9	532	9,6
ПИРОТ	29 298	4 957	16,9	2 356	8,0	2 565	8,7	16 546	56,4	2 753	9,3
УКУПНО	42 226	7 046	16,6	3 409	8,0	3 754	8,8	23 837	56,4	4 022	9,5

новништва у овим насељима старости од 0—9 година и износи 16,6% (нешто већа у Бабушници 17%, а нешто мања у Белој Паланци 15,4%), док је на подручју региона 12,6%. Код старосних група 10—14 и 15—19 нема већих одступања. Међутим, код радног контингента (20—59) већи је проценат становништва и у овим насељима 56,4% него што је укупно на подручју региона. Затим, мањи део старог становништва живи у два насеља, само 9,5%, мада оно чини у читавом региону 17,3% становништва. Тај податак, већа концентрација деце у седиштима општина, а мањи део старог становништва, указује на процесе који су се одвијали у промени демографске структуре. Такво стање је производ тзв. руралног егзо-фактора, односно миграције село-град, која је повећала удео средовечног и становништва дечјег узраста.

4. Структура становништва по делатности

Из података о економском обележју становништва, добивених пописом становништва, користићемо на овоу месту само оне податке који у том погледу обележавају популацију региона, односно груписање становништва само по делатности. Структура привреде неког подручја има директан утицај на економску структуру становништва. Другим речима, промене у економској структури становништва производ су процеса привредног развитка тога подручја. Нема сумње да све промене, које наступају у току одређеног времена, у структури становништва и његовом економском обележју су производ, пре свега, економских узрока и последица, које се одвијају на разматраном простору. То никако не значи да су и искључиви фактори, јер

*) Извор података исти као у ТАБ. VII

промене у економском обележју становништва у себи садрже социјалне и друге импликације, мада оне до већег изражаја долазе код већих популација. За мање подручје, какво је и разматрани регион, примарно значање имају економски узроци и последице, пошто у условима сасвим одребене поделе рада изазивају просторну покретљивост и социјалну трансформацију становништва. У крајњој линији, промене такве врсте реперкутују се на прерасподелу укупног друштвеног фонда рада између основних делатности (примерне, секундарне и терцијарне), а у оквиру нарочито секундарне и до промена унутар делатности, између грана и занимања.

У овом делу излагања осврнућемо се само на економску структуру становништва у у ж е м с м и с л у.⁹⁾ Како структура становништва по делатностима представља истовремено и структуру активног становништва региона — радну снагу, то ће подаци изнети Таб. VII

Таб. VI Старосна структура становништва градских насеља и седишта општина*) (према попису од 1971)

ПОДРУЧЈЕ	Година пописа	Укупно активно становништ.	Процент у односу на укупно становн.	Активно становништво			
				Пољоприв.		Не пољоприв.	
				Број	%	Број	%
БАБУШНИЦА	1953.	22.896	61,3	20.582	89,9	2.314	10,1
	1971.	18.587	64,0	15.756	84,7	2.831	15,3
БЕЛА ПАЛАНКА	1953.	18.071	62,8	14.582	80,7	3.486	19,3
	1971.	12.292	57,6	8.904	72,4	3.388	27,6
ДИМИТРОВГРАД	1953.	10.308	46,6	8.227	79,8	2.081	20,2
	1971.	9.395	57,4	6.449	68,6	2.946	31,4
ПИРОТ	1953.	38.786	56,0	30.398	78,4	8.388	21,6
	1971.	37.954	54,7	22.273	58,6	15.681	41,4
РЕГИОН	1953.	90.061	57,2	73.789	81,9	16.269	18,1
	1971.	78.228	57,5	53.382	68,2	24.846	31,8

за подручје региона и појединих његових делова, пружити информацију о волумену радне снаге, основном субјекту и чиниоцу производње. Издавајући активно из укупног становништва региона, добијамо такође информативни податак о односу контингента произвођача на једној страни и контингента потрошача на другој страни, односно,

⁹⁾ Извор као под 1. стр. 243 Економска структура становништва у УЖЕМ СМИСЛУ је становништво према делатности и занимањима. У ШИРЕМ СМИСЛУ обухвата поред делатности и занимање и структуре: према извору прихода, образовања, власништва итд., позната још као економско-социјална структура.

*) Подаци за 1971. год. коришћени из „Становништва” нњ. X, издање СЗС, а за 1953. год. из Статистичког годишњана СЗС за 1954. год.

добијамо представу о оптималним могућностима производње и степена захтева потрошње на датом подручју. Мада је познато у демографској литератури да активно становништво, његов волумен, зависи од физиолошких могућности учествовања у процесу рада (што се одређује старосном структуром популације) ипак у тесној вези стоје и остали социјално-економски чиниоци.

С обзиром на старосну структуру, активно становништво у ужем смислу представља релативно хомоген контингент становништва, пошто обухвата становништво радне старости.

У демографској литератури, уден економски активног становништва у укупном становништву назива се општа стопа активности.¹⁰⁾ Она представља синтетизовани показатељ радног ресурса садржаног у укупном становништву региона. Из података датих у Таб. VII може се закључити да се општа стопа активности становништва у региону није мењала у току разматраног периода. На почетку периода (1953. г.) износила је 57,2%, а задњих година (1971 г.) износи 57,5%, што ће рећи да је општа стопа активности становништва за период од 18 година остала готово непромењена. Ради упоређења да изнесемо да је на почетку периода у Србији (без покрајина) стопа активности износила 64,8%. Међутим, у појединим деловима региона је дошло до померања стопе: у правцу повећања само у општини Димитровград од 46,6% на 57,4% и у општини Бабушница од 61,3% на 64%, док је за исти период времена дошло до смањења стопе у општинама Бела Паланка и Пирот. Објашњење ове појаве треба тражити у демографским и економским специфичностима ових делова региона. Висина опште стопе активности у региону се готово приближава проценту становништва старосне групе 20—59 год. (из Таб. V претпоследња колона). Одступање које се јавља је последица ниже границе радне старости код аграрног становништва, које преовлађује и у региону, а нарочито у неким његовим деловима (нарочито у општини Бабушница и Бела Паланка).

Из Таб. VII може се такође видети у ком степену се одвијао процес трансфера радне снаге из пољопривредне у непољопривредну делатност. У разматраном периоду степен трансфера износио је 13,7% на подручју региона. Међутим, он се није једнаком мером одвијао у свим деловима региона. Највећи је у општини Пирот (скоро 20%), затим у општинама Димитровград (11%), Бела Паланка (8%), а најмањи у општини Бабушница (5%). Редослед општина по степену трансфера становништва из пољопривредног у непољопривредно наводи на закључак да је тај процес израженији тамо где је индустријски и урбани развој већи, односно у општинама које се ослањају на магистралне саобраћајнице и развијенија индустријска језгра. Најмање је тај процес одмакао у општини која је економски најслабије развијена, са периферном позицијом у односу на магистралу. То несумњиво потврђује већ речену поставку да економска развијеност и структура привреде непосредније утиче на економску структуру становништва.

10) Исти извор као под 1, стр. 303.

Мада се у демографској литератури општа стопа активности не сматра подесним индикатором достигнутог степена развитка, она се може узети као поуздан информатор када је у питању регион где нису социјални фактори битно различити. Доводећи у везу општу стопу економске активности становништва са националним дохотком пер capita, може се закључити да је редослед делова региона идентичан и по једном и по другом основу.

Даља и дубља анализа осталих демографских структура изискивала би и упоредне економске показатеље, што превазилази оквир теме дате у наслову, те би то могло да буде предмет посебних разматрања. Нека демографска запажања о становништву овог подручја, са подацима који су у напису изнети, могла би корисно послужити свима онима који се буду бавили другим врстом трендова даљег развоја овог подручја, које као целина чини напоре да изађе из зачураеног круга неразвијених.

Пирот лежи у средини пиротске котилине на левој и десној обали Нишаве. Пиротска котилина је оивичена са десне стране огранцима Старе планине, а са леве огранцима Суве планине.

На истоку од града је брдо Прчевац које достиже висину до 540 метара. На југоистоку је Видлич који чини засебну и јако истакнуту целину. На североистоку је брдо Провалија. На западу се налази Сарлак са висином до 500 метара, а на југозападу је Божурато.

У геолошком погледу терен овога краја показује велику разноликост у погледу стварања. Овде се могу срести све системе почев од старијег палеозоиока до најмлађих творевина. Терен је кречњачки састављен од кречњака горње Јуре. Стеновити састав котлине поглавито је од карпотинског и орбитолитског кречњака. Поред кречњака у саставу терена су још пешчари и шкрињаста глина. Кречњачки слојеви падају према пиротској котлини. Дилувијалне терасе су наслоњене на стеновити оквир поља и спуштају се стрмо у алувијалну равницу. На њиховоу додиру са кречњаком јављају се богати извори водом, пример на јужноја ивици Белаве где се јављају многа врела која се сва скупа зову Бањица.

Клима пиротске котилине је умерено-континенталне. карактерише се влажним зимама и топлим летима. У летњим месецима се дешава да падне врло мало талога па да због тога веће површине, нарочито оне на Сарлаку и Белави а делимично и на Прчевцу, достигну голе и пуне.

Стара планина са својим огранцима је врло интересантна у флористичком погледу, па је врло често предмет бројних истраживања појединаца и група. Стару планину од 1878. до 1881. године посећује Јосиф Панчић четири пута. Биљке које је сакупио овде описао је у књизи „Додатак флори Кнежевине Србије“.

Да би се добила стварна слика о богатству и разноликости флоре овога краја, потребно је пратити развој вегетације целог региона и сакупљати биљни свет од раног пролећа да касне јесени. У рано пролеће треба пожурити са сакупљањем пролећних ефемера на Сарлаку и Прчевцу.

Предмет мога истраживања је био терен који захтева површину на југу од села Пољска Ржана до села Сопот на северу; на истоку брда Прчевац и југозападни део Видлича, на западу брдо Сарлак и југоисточни део Белаве, а на западу мочварни терен Барја до Божурата.

Вегетација Прчевца

Прчевац је брдо источно од Пирота покривено вегетацијом у току целе године. У подножју Прчевца се налази пут који повезује Пирот са селима Бериловац и Извор. Поред пута могу се наћи биљке карактеристичне за сува и често гажена места, као што су: *Reseda lutea* L., *Reseda Luteola* L., *Amarantus silvester* L., *Polygonum pulchellum* W. K., *Silene venosa* Asch., *Euphorbia helioscopia* L., *Euphorbia Cyparissias* L., *Capsella bursa pastoris* Monh., *Barteroa incana* (L) DC., *Malva silvestris* L., *Lithospermum arvese* L., *Solanum nigrum* L., *Verbascum Lychnitis* L., *Verbena officinalis* L., *Echium vulgare* L., *Plantago media*, *Plantago lanceolata* L., *Lamium purpureum* L., *Centaurea solstitialis* L., *Tragopogon pratense* L., *Taraxacum officinale* Veb., *Matricaria Shamomilla* L., *Cyndon dactylon* L., *Hordeum murinum* L., *Dactylis glomerata* L., *Balota Nigra* L., *Senecio vulgaris* L., *Artium lappa* L., *Xeranthemu annuum* L., *Cardus hamulosus* Ehrh., *Cardus scardicus* (grsb). W., *Descurania Sofija* W obbet berth., *Cichorium intybus* L., *Lolium Perenne* L., *Poa annau* L. и *Poa bulbosa*.

Источно од пута почиње благо да се уздиже Прчевац. На његовим падинама засађени су виногради. Местимично изуебу винограда налазе се пропусте кроз које се слива вода после кише. Народ пропусте зове „ровине“. У њима се могу наћи следеће биљке: *Anemone Pusstatilla* L., *Clematis vitalba* L., *Fragaria collina* Ecrh., *Euphorbia helioscopia* L., *Nigella arvensis* L., *Euphorbia Cyparissias* L., као и *Rosa lutea* L.

Када се пређе врх Прчевца, са друге стране се јавља једна удолина која раздаваја Видлич од Прчевца. Источни део Прчевца и већи део Видлича покривени су пашњацима и ретким шумама. На том терену се могу наћи следеће биљке: *Quercus pubescens* Willd., *Corylus avellana* L., *Fagus silvatica* L., *Dianthus urumovi* Stoj. et sch., *Holosteum umbellatum* L., *Vaccaria parviflora* Monch., *Silene venosa* Ash., *Silene otites* L., *Euphorbia virgata* W. K., *Euphorbia flora cyparissias* L., *Euphorbia helioscopia* L., *Nigella arvensis* L., *Papaver rhoeas* L., *Capsella brsa pastoris* Moench., *Lepidium Draba* L., *Viola odorata* L., *Viola rhodopaea* Wbeche., *Viola canina* L., *Viola elatior* Fries., *Fragaria vesca* L., *Potentilla argentea* L., *Potentilla montenegrina* Pant., *Filipendula hexapetala* Gilib., *Geum rivale* L., *Rosa canina*, *Ononis lircina* Iacq., *Meliolotus albus* (L) Medic., *Miliolotus officinalis* (L) Medic., *Cytisus hirsutus* L., *Cytisus procumbens* W. K., *Dorycinium Latifolium* Willd., *Trifolium arvense*, *Trifolium hybridum* L., *Trifolium agrarium* L., *Linum hologynum* Rshb., *Linum tenufolium* L., *Polygala comosa* Schkult., *Polygala* sp., *Lysimachia Nummularia* L., *Canvolvus cantabricus* L., *Cymphytum bulbosum*, *Myosotis idaea*, *Myosotis silvatica*, *Linaria vulgaris* Mill., *Veronica shamaepitis* Grsh., *Melampyrum cristatum*, *Euphrasia latifolia* Grsb., *Teucrium scordium* L., *Stachys annua* L., *Stachys officinalis* L., *Lamium galeobdolum* (L) Grantz., *Lamium purpureum* L.,

Brunela lacinata, *Brunela vulgaris* L., *Salvia verticillata* L., *Salvia Horminum* L., *Salvia pratensis* L., *Origanum vulgare* L., *Galium vernum* L., *Galium mollugo* L., *Knautia mndzorensis* Form., *Knautia ambigua* Boiss et orph., *Scabiosa Silaifolia* Vel., *Erigeron canadense* L., *Centaurea tenuiflora* D. C., *Centaurea Jacea* L., *Tragopogon pratense* L., *Hordeum bulbosum* L., *Hordeum murinum* L., *Eragrostis minor* Host., *Alopecurus agrestis* L., *Dactylis glomerata* L., *Poa trivialis* L., *Poa bulbosa* L. i *Phleum pratense* L.

Западно од Прчевца и пута Пирот — с. Бериловац и Извор налази се река Нишава. Између Прчевца и Нишаве је обрадива површина засејана кукурузом и пшеницом, а негде се може наћи по који воћњак и поврћњак. У њивама засађени кукурузом и пшеницом налазе се следеће биљке: *Nigella arvensis* L., *Delphinium Consolida* L., *Delphinium orientale* I. Gay., *Papaver rhoeas* L., *Convolvus arvensis* L., *Saponaria officinalis* L., *Agrostemma Githago* L., *Euphorbia Cyparissias* L., *Fumaria officinalis* L., *Draba verna* L., *Lapidium Draba* L., *Sisymbrium Pannonicum* Jacq., *Raphanus Raphanistrum* L., *Lathyrus Aphaca* L., *Lathyrus cicera* L., *Lathyrus tuberosus* L., *Vicia Tenuifolia* Roth., *Vicia Grandiflora* Scop., *Orlaya grandiflora* (L) Hofm., *Anagallis arvensis* L., *Heliotropium europaeum* L., *Solanum nigrum*, *Elatinoides Elatine* Wettst., *Odontites rubra*, *Chaenorrhinum minus* Lge., *Euphrasia latifolia* Gesb., *Orobancha arenaria* Borkh., *Lamium amplexicaule* L., *Lamium garanicum* L., *Lamium purpureum* L., *Knautia ambigua* Boiss., *Matricaria chamomilla* L., *Senecio vulgaris* L., *Centaurea cyanus* L., *Cichori mintibus* L., *Senecio vulgaris* L., *Centaurea cyanus* L., *Cichorium intybus* L., *Bromus Sterilis* L., *Alopecurus agrestis* Sobol., *Vaccaria parviflora* Moench., *Adonis flammea* Iach., *Anagallis arvensis* L., *Polygonum pulchellum*, *Galeopsis ladanum* L., *Viola tricolor* L., *Vicia parvifolia* Moench., *Lepidium Draba* L., *Convolvulus arvensis* L., *Cirsium arvense* n *Solanum nigrum*.

Поред реке Нишаве налазе се следеће биљке: *Equisetum arvense* L., *Equisetum hiemale* L., *Juncus trifidus* L., *Juncus compesitis* L., *Juncus lamprocarpus* Echr., *Ranunculus Ficaria* L., *Ranunculus bulbosus* L., *Ranunculus Acer* L., *Ranunculus repens* (L) Sch., *Cshenopodium album* L., *Polygonum lapathifolium* L., *Polygonum hydropiper* L., *Erythraea spicata* pers., *Lysimachia vulgaris* L., *Sherandia arvensis*, *Saponaria Officinalis* L., *Salix alba* L., *Pulicarija desenterika*, *Antirrhinum Orontium* L., *Populus nigra* L., *Serratula elata* gilib, *Epilobium adnatum* grsb., *Epilobium hirsutum* L., *Plantago lanceolata* L., *Plantago media* L., *Lythrum Salicarija* L., *Phragmites communis* L., *Tecrium scokrdium* L., *Senecio vulgaris* L., *Tussilago farfara* L., *Vallis perennis* L., *Cynodon dactylon* L., *Bidens tripartitus* L.

Вегетација Сарлака

Сарлак је брдо које се налази северно од Пирота. Код села Гњилана Сарлах је састављен са огранком Суге планине — брдом званим Белава. Сарлак на својој јужној страни је стрм, скоро вертикалан, док је на источној и западној благ. У подножју Сарлака тече речица Бистирца, а ту су и врела позната под именом Бањица. Бањица је терма. Температура њене воде је око 11 С°. Јужна страна Сарлака је стално изложена сунцу па се на тој страни налазе биљке које су прилагођене већем утицају сунца и мањој количини влаге у земљишту.

Вегетација Сарлака је позната са следећим биљкама: *Ceracium semidecantrum* L., *Silene venoza* Asch., *Euphorbia helioscopia* L., *Nigela arvenis* L., *Ranunculus millefoliatus* Vahl., *Ranunculus illyricus* L., *Capsella bursa pastoris* Moench., *Draba verna* L., *Filipendula hoxapetala* Gilib., *Sanguisorba minor* Scop., *Potentilla ergentea* L., *Trifolium arvense* L., *Trifolium Pallidum* WK., *Vesikarius Vicia tenuifolia* Rath., *Vicia momanthos* Dsf., *Coronilla varia* L., *Astragalus visicarius* L. V., *Astragalus glycyphylluse* D. C., *Medicago sativa* L., *Medicago hispida* gartu, *Anthyllis vulneraria* L., *Milva silvestris* L., *Linum tenuifolnum* L., *Limum hologynum* Rchb., *Convolvuls arvensis* L., *Convolvuls cantabricus* L., *Onosma Ausherianu* D. C., *Myosotis idaea* M.et H., *Lithospermum purpureo-coeruleum*, *Euphrasia latifolia* Grsb., *Veronica shamaepitis* Grsb., *Linaria vulgaris* Mill., *Linaria concolor* Grsb., *Verbascum Lushnitis* L., *Verbascum floceosum* W. K., *Lamium purpureum* L., *Lamium amplexicaule* L., *Teucrium polium* L., *Teucrium shamedrys* L., *Ijuga chamepitys* Sshrb., *Plantago lanceolata* L., *Stachys annua* L., *Sideritis montana* L., *Salvia Horminium* L., *Marubium peregrinum* L., *Asperula tenella* Galium verum L., *Knautia ambigua* Bois et Mrpl., *Specularia speculum* A. D. C., *Matricaria shamomilla* L., *Iiula oculus* — *Shristi* L., *Aclillea millefolnum* L., *Senecio Jenecio* Jacobea L., *Senecio vulgaris* L., *Cichorium intybus* L., *Centaurea Jacea* L., *Centraurea solonitana* Vis., *Centaurea* L., *Achillea millefolium* L., *Senecio Jacobea* L., *Senecio vulgaris* L., *Cichorium intybus* L., *Centaurea Jacea* L., *Centaurea solonitana* Vis., *Centaurea Jmmanuelis* — *Loevii* Deg., *Tragopogon pratense* L., *Artemisia Shamemellifolia* Mill, *Gagea lutea* (L) Sshult., *Muscari botryides* D. C., *Ornithogalum umbelatum* L., *Crocus biflorus* Mill., *Crocus chrisantus* Herb., *Anemone Hapatnca* L., *Anemone ranunkuloides* L., *Poa aiua* L., *Hordeum murinum*, *Melila ciliata* L., *Bromus Secalinus* L., *Eragrostis minor* Host., *Dactylis glomerata* L., *Lolium perenne* L., *Stipa capillata* L., Willd., *Fagus silvestris* L., *Corilys avellana* L., *Carpinus orientalis* L., *Dianthus Urumovi* Stoj. et Ach., *Stellaria holostea* L., *Adonis vernalis* L., *Helleborus* W. K., *Corydalis solida* Sm., *Viola odorata* L., *Viola rhodopaea* W. Besker., *Geranium macrorrhizum* L., *Cornus mas* L., *Cornus sanguinea*, *Tusilago farfara* L., *Senescio crucifoliatus* L., *Scila bifolia* L., *Galanthus nivalis* L., *Poa bulbosa* L., *Orhis Morio* L., *Arum macula-*

tum L., *Sedum annum* L., *Sedum maximum* L., *Sedum artatum* L., *Convolvulus arvensis* L., *Myosotis idaea* L., *Myosotis silvatica* L., *Ajuga chamaepitys* Ssh reb., *Allium flavescens* Besser., *Alium falax* Rom et Ssh., *Alium margaritaseum* S. S., *Melica ciliata* L.

Флора Белаве

Белаве је у флористичком погледу доста слична Сарлаку. Она иста вегетација која се сусреће на Сарлаку сусреће се и на овом брду. Међутим, овде се још могу наћи и следеће биљке: *Quercus pubescens* Willd., *Carpinus orientalis* L., *Adonis vernalis* L., *Crocus biflorus* Mill., *Crocus shrisantus* Herb., *Galantus nivalis* L., *Anemone hepatica* L., *Anemone Pulsatilla* L., као и *Erythronium dens-canis* L.

Флора Видлича

Југоисточно од Пирота, иза Прчевца, налази се Видлич. У флористичком погледу он је сличан Прчевцу. Само је више шумовит. На странама које се спуштају у котлину има доста пашњака. На Видличу се могу сусрести ове биљке: *Quercus pubescens* Willd., *Carpinus orientalis* L., *Fagus silvatica* L., *Polypodium vulgare* L., *Corulus avellana* L., *Cornus mas* L., *Cornus sanguinea* L., *Helleborus odorus* W. K., *Fragaria vesca* L., *Potentilla hirta* L., *Potentilla montenegrina* Pant., *Potentilla agrentea* L., *Geum rivale* L., *Cytisus hirsutus* L., *Polygala Camosa* Schkubl., *Primula acaulis* Jacq., *Sambucus nigra* L., *Lonicera caprifolium* L., *Campanula foliosa* Ten., *Campanula latifolia* L., *Campanula Trachelium* L., *Lilium Martagon* L., *Ornithogalum pyrenaicum* L., *Dactylis glomerata* L., *Poa trivialis* L., *Andropogon ischaemum* L., *Piptatherum holciforme* R. S., *Agrostis vulgaris* With. и *Lupinus luteus*.

Флора Барја

Западно од Пирота налази се мочварни терен који обухвата две мочваре: Рогоз и Барје. На овом терену се могу сусрести углавном хидрофите и хигрофите. На пример: *Equisetum hiemale* L., *Equisetum arvense* L., *Polygonum hydropiper* L., *Clenopodium Botris* L., *Ranunculus Acer* L., *Ranunculus circinatus* Sibth., *Ranunculus arvensis* L., *Geranium rotundifolium* L., *Veronica baccabunga* L., *Veronica aquatica* Meilr., *Veronica agrestis* L., *Ajuga reptans* L., *Ajuga genevensis* Mentha aquatica L., *Mentha pulegium* L., *Plantago lanceolata* L., *Potamogeton perfoliatus* L., *Juncus Campresus* L., *Juncus trifidus* L., *Carex caryophylla* La Tour. *Phragmites communis* Trin., *Meliolotus albus* (L) Medic., *Meliolotus officinalis* (L) Medic., *Medicago hispida* Gartn., *Anagallis arvensis* L., *Solanum dulcamara* L., *Solanum nigrum* L., *Alisma plantago* (L) Michalet., *Asparagus tenoifolius* Lam., *Scripus lacuster* L., као и *Panicum crus-galli* L.

У току рада на терену и из сакупљеног материјала може се уочити да је флора Пирота и његове околине прилично богата, јер се овде налазе негде око 62 фамилије. Најбројније су заступљене фамилије: **Compositae**, **Labiatae** и **Gramineae**. Биљке из фамилије **Compositae** се могу наћи поред путева, по ливадама, на влажним и каменим местима, на Сарлаку, Белави, Прчевцу и другим местима. По степским местима на Сарлаку и Белави сусрећу се биљке из фамилије **Labiatae** и **Gramineae**. Остале фамилије су заступљене са малим бројем врста. Међу њима има и таквих које имају једног или два представника.

Овде као и на другим теренима могу се наћи представници биљног света које могу представљати опасност за децу која беру цвеће, стављају руке у уста или чак једу отровне плодове. Такве су биљке: кукурек (**Heleborus niger**), лупина жута (**Lupinus luteus**), мак (**Papaver somniferum**), пољскј дан и ноћ (**Viola tricolor**), копјтњак (**Anemone Hepatica**), кукуљ (**Agrostema gitago**), попонац (**Convolvulus arvensis**), маслачак (**Taraxacum officinale**), велебиље **Atropa belladonna**, татула (**Datura stramonium**), као и друге. Правилно употребљене ове биљке служе и за добијање разноврсних лекова.

Од биљака које се изразито користе у медицини могу се наћи: црни слез (**Malva sylvestris**), бели слез (**Althaea officinalis**), зова (**Salvia officinalis**), копрјва (**Utrica dioica**), липа (**Tilia**).

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Цвијић Јован: „Геоморфологија“ Београд, 1924. год.
2. Цвијић Јован: Извори, тресаве и водопади у Источној Србији.
3. Јосиф Панчић: Додатан „флори Кнежевине Србије“, Београд, изд. и штампа Краљевске српске државне штампарије 1884. год.
4. Н. Стојанов и Стефанов „Флора на Блгарија“ — трето преработено и дополнено изданије (с 1289 уисунки в текста) Софија 1948. год.

КА НОВОЈ ПУБЛИЦИ

Народно позориште у Пироту представља једну од оних установа културе чији статус никада до краја није био решен, па је његова делатност често била условљавана околностима и односима који су се, мање или више, случајно конституисали најчешће око споредних ствари. Тако Пирот који је културу опште, па и позориште, дуго времена схватао као нешто што служи „за параде“, а не као услов опстанка¹⁾, што недвосмислено говори о томе да није имао јасно дефинисану политику у овој области, никада није имао јасан став о томе да ли хоће да има професионално или полупрофесионално позориште, чак ни онда када га је решењима и одлукама Скупштине општине професионализовао. Овакав однос се даље реперкутовао на интерност у разрешавању читавог низа других питања међу којима су, ипак, најзначајнија следећа два: материјална основа установе није била на нивоу стварних могућности општине, у чему је Позориште делило судбину читаве надградње, и, друго, кадровски проблеми куће никада нису били озбиљно сагледани, а још мање чињени напори да се они радикално решавају.

Ове околности треба да нам омогуће да схватимо парадоксалне ситуације у којима је читава активност Позоришта зависила од добре воље појединаца ван њега, у којима је појединац постајао културни магнат, а кад он не припада друштву него самом себи, меценарство привредних организација, кога је било ту и тамо и које је било једина одступница, често потпомаже кич (јер тај појединац инвестира у сопствени укус), финансира приватизацију културе и на тај начин сужава простор за вршење његове друштвене функције и поред тога што се декласирало за интерес радничке класе, у чије име је и иступило. Тако се повезивање привреде и културе остваривало на рачун стварних интереса радничке класе и постепено извржавало у своју супротност — у све веће удаљавање стварних културних вредности од радничке класе. Култура, па и позориште, све се више аристократизује како у свом естетском опредељењу тако и у свом ослањању на „изабрани“ круг гледалаца.

1) Др Павле Савић, *Поштемом свести биланс рада, Комунист* број 841, страна 27, Београд 1973. године.

Из овог парадокса рсдио се нови: ношени ентузијазмом и неспутовани институционализованошћу куће, која би била сама себи циљ, аматери и полупрофесионалци су покаткад интензивније и више радили него професионалци, па је било логично што се у периоду од 1965. до 1970. године све чешће јавља дилема да ли је Пироту уопште потребно професионално позориште или га поново треба вратити на ниво полупрофесионалног или аматерског. Ова се дилема у историји Позоришта јављала неколико пута, а само њено поновно актуелизирање и задржавање даљег професионалног статуса, што је често мотивисано и малограђанско-сентименталним односом према заслужним појединцима у сталном радном односу, уз настављање истих односа и материјалног положаја, још једном потврђује да основни праузрок свега лежи у нерашчишћености с дилемом бившег друштва коју је најпотпуније изразио Хегел с дилемом око тога чему да ти предност: науци или уметности, физици или поезији, материјалној производњи или надградњи.²⁾ Историјски гледано лако се може доказати да људска друштва с оствареним материјалним благостањем често нису била носиоци ни неке високе уметности, ни

ТАБЕЛА 1
С Е З О Н А 1969/70.

Ред. број	Назив представе и аутора	унп. зап.	глум.	бр. пред.	пос. у град.	сред. омла.	радн.	дечј.	село	гост.	свега	прос.
1.	„БИЋЕ ВАМ ЖАО ШТО СТЕ СЕ МЕШАЛИ“ Брана Црчевић	16	9	8	985	884	101	—	—	1.360	2.340	293
2.	„СТЈУАРДЕСЕ“ Марк Камолети	„	„	9	2.138	441	1.697	—	—	—	2.138	237
3.	„ХАЈДУЦИ“ Бранислав Нушић	„	„	6	—	—	—	2.310	—	—	2.310	385
4.	„СЕОСКА УЧИТЕЉИЦА“ Светолик Ранновић	„	„	13	3.166	1.212	1.954	—	—	302	3.468	267
5.	„ЦРВЕНЕ РУЖЕ“ А. Бенедети	„	„	2	525	—	525	—	—	—	525	263
6.	„РАЗВОЈНИ ПУТ БОРЕ ШНАЈДЕРА“ Александар Поповић	„	„	10	2.116	1.294	822	—	—	400	2.516	252
7.	„ПИДВАЛА“ Милован Глишић	„	„	15	2.126	1.285	841	357	128	964	3.575	238
8.	„ТУЋЕ ДЕТЕ“ Василије Шкваркин	„	„	6	827	707	120	—	—	300	1.127	183
С в е г а :		16	9	69	11.883	5.823	5.970	2.667	128	3.326	17.999	261

2) Фридрих Енгелс, *Писмо Јозефу Блоху*, Лондон 21. 9.1890. *Писма*, стр. 306; као и *Писмо Конраду Шмитцу* од 5. 8. 1880. У овим писмима он истиче да неки млади њихови следбеници економској страни придају већи значај него што она треба да има и истиче да је „наше схватање само увод у изучавање, а не полука за конструкције у маниру хегелијанства“.

хуманизације и естетизације рада и живота већ изазивачки разарања светских размера као што нису непознате ни културе ни периоди у њиховом развоју које, одвојене од друштва, невезане за његову материјалну основу, попримају особине хибрида, афирмишу стерилну мисао, мрак уместо светлости, нирвану уместо живота.

Јасно је да у Народном позоришту није било нити је могло бити свих негативних појава које су се јавиле у српској култури шездесетих година, па је сасвим јасно да је оно као најкомплекснија уметност најпотпуније и најочигледније изражавало све типичне проблеме пиротске културе.

Пошто ћемо се задржати на анализи последњих пет сезона почећемо од ситуације која је затечена на крају позоришне сезоне 1969/70. (табела 1)

Позориште је тада имало шеснаест стално запослених радника и хонорарног директора. Од тога деветоро су били глумци који су припремили осам премијера и у целој сезони одиграли шездесет девет представа. Највише пута је репризирана „Подвала“ Милована Глишића (14), а најмање Бенедетијеве **Црвене руже** (1). Списак дела из наведеног табеларног прегледа јасно говори о малограђанској оријентацији у репертоарској политици куће што још једном потврђује повлађивање сумњивом укусу и кретање линијом мањег отпора. Док је просек реприза по једној премијери забрињавајуће низак (8,6), докле је просек посећености веома добар (од 350 седишта у сали 260 су била пуна, што је у то време била реткост у позориштима Србије). Овај податак се, међутим лако може објаснити чињеницом да је скоро половина свих представа дата за ученике средњих и основних школа где је посета, због начина организовања, скоро увек стопостотна, као и минималним бројем реприза. Оваква активност Позоришта без професионалног директора који би бринуо о материјалном положају установе, и о забрињавајуће ниским личним приходима (најбољи глумац је имао просечни лични доходак од 900 динара), о репертоару и о публици, нужно је поново наметнуло дилему о сврсисходности професионалног статуса.

Проучавајући узреке таквог стања и пратећи савремене токове у друштву и култури, дошли смо до неколико закључака који су значајно утицали на решавање основних проблема и на радикалан заокрет у односу према публици и свим оним чиниоцима који су могли допринети интензивирању активности и побољшавању материјалне основе за рад.

Најпре је на седници Скупштине Општинске заједнице културе, која је одржана крајем јуна 1970. године, најозбиљније размотрено стање у Позоришту па је Радној заједници установе предложено да распише конкурс за професионалног директора куће чиме је решена дугогодишња дилема у корист даље професионализације установе али истовремено и пружена шанса колективу (у коме су односи већ били озбиљно пољуљани углавном због нередовног примања личних доходака) да се поново консолидује и да преко борбе за ост-

варивање интереса града, остварује и своје интересе. На тај начин је сва одговорност за даљи рад и егзистенцију Позоришта пребачена на чланове његовог колектива.

Истражујући питање публике и полазећи од основне претпоставке идеологије друштва у коме живимо, дошли смо до закључка да се културна публика у историји развоја људског друштва мењала у континуитету и по тачно утврђеним законитостима. У робовласничком друштву, на пример, културну публику сачињавала је владајућа класа робовласника, у феудалном аристократија, у буржоаском друштву огромну већину публике чинило је грађанство. Кад смо већ дошли до закона, није било тешко применити његово деловање и на наше друштво и на нашу владајућу радничку класу. Али да би нас та класа прихватила било је неопходно да се и позориште садржински, естетски и етички прилагоди интересима те класе.

Како смо, наследивши грађанску културу, наследили и њено позориште, а како, заузети виталним интересима изградње привредног система, нисмо стизали (?!) да обратимо пажњу и култури, то позориште не само што није одбацило бившу публику, већ је с њом и даље рачунало као с ударном снагом и основном претпоставком своје егзистенције. Вредност представе често се мери бројношћу те публике која је дуго била носилац друштвене свести у општини а тиме и креатор њене политике, и друго, она је идејно, етички и естетски била на страни сигносопственичког менталитета и спремна да верује да је богомдана да брани и заступа интересе радничке класе, али не истичући радничку класу у први план културног догађања, већ борећи се за своје интересе и за своје повластице у култури. Овоме су, без сваке сумње, веома погодовали друштвени односи у којима је развијана материјална основа, растао приватни посед и стандард појединца³⁾ а запостављен његов идејни па према томе и естетски и етички раст, тако да је уместо да се све више гуши и несгае, почео да цвета тај менталитет с којим обрачун поново почиње нешто пре десетог конгреса СКЈ и још увек траје.

За нас у Позоришту јасно је било да је излаз из зачараног круга могућ пре свега реформисањем самог позоришта у смислу стварања такве организације која ће схватити неминовност промене структуре публике и прилагођавања свог програма тој новој структури. Њу, међутим, не могу да измене кадрови који су својом друштвеном свешћу и идеалима везани за свест и идеале бивше публике и, што је још трагичније, који су, под теретом дугогодишње алијенираности, већ живели у убеђењу да се баве делатношћу која никоме није потребна, па и кад су нудили своје представе, радили су то без самоуверења, са пола снаге и без правих аргумената. Тако се у судару између комплекса инфериорности и разговора с бившим, који су били глуви за стварне културне потребе радничке класе, полако рађала потпуна алијенација позоришта. С друге стране, нису познавали и у

3) Карл Маркс, Укидање приватне својине и развитак човечанства, Реч и мисао, књига 49 страна 87, Рад, Београд 1964.

попуности прихватили реалност нових друштвених односа, нису у довољној мери познавали дијалектички и историјски материјализам да би га стваралачки применили на односе које успоставља радничка класа. Марксизам додуше није свемоћни вођа кроз историју људског друштва⁴⁾ али је сигуран смероказ за пут његовог развика. Тако где идеализам тежи у уске оквире личног, немоћан да савлада тешкоће објективног света, марксизам почиње креацију изласка из тешкоћа проучавајући узроке и усмеравајући последице.

Али да би се кренуло ка новој публици и привреди било је неопходно најпре средити унутрашње односе, довести их до оног степена који ће обезбедити и самопштовање и поштовање средине у којој Позориште ради. То, разуме се, није био мали посао али је био битан за обезбеђивање неопходног минимума самоуверености сваког појединца јер се проучавањем и изграђивањем односа с партнерима ван куће може бавити само онај директор који има монолитан, одговоран, здрав и конструктиван колектив. У противном он се нужно претвара у ситног практичара који се бави рашчишћавањем односа проишавших из споредних и успутних ситуација. Он онда губи слух за спољни свет који мора да му буде једна од главних брига и потврђује Камијеву тезу о томе да и **један револуционар по духу, може, поштовањем навика бирократије** која се задовољава решавањем ситних практичних ствари и то приказује као подвиге, **постати функционер.**

Сарадња с организацијама у привреди до 1970. има карактер повременисти и случаја што се види из тога да Позориште није закључило ни један уговор о једногодишњој сарадњи, а још мање чинило напор да ту сарадњу обнавља и проширује на бази развијања и остваривања заједничког интереса, на основу слободне размене рада која ће касније бити Уставом СФРЈ инаугурисана у један од руководећих принципа. На путу до остваривања ових задатака било је низ препрека, а једна од најтежих био је херметизам привреде. Како је било јасно да се свест не мења преко ноћи, да ће они од којих зависи улагање у позориште пружати отпор, морали смо активирати онај цут који је закон не само омогућио већ и њиме условио рад позоришта као установе од посебног друштвеног интереса тим пре што је радничка класа преко средстава Заједнице културе већ платила две трећине цене позоришне улазнице, а тиме што га није користила, финансира је у ствари позориште грађана и малограђана.⁵⁾ Интереси установе и друштва сусретали су се у савету позоришта који већ годинама није постојао, а одлагање његовог конституисања и даље би значило продужавање стања изолованости и пропадања. Савет је требало да буде онај мост којим ће комуницирати интереси и који ће омогућити размену без које нема даље „производње” и егзистенције. На почетку сезоне 1970/71. изабран је Савет позоришта у који

4) Г Лукач, *Огледи о реализму*, Култура, Београд 1947.

5) Хуго Клајн, *Појаве и проблеми савременог позоришта*, страна 107/108, Стеријино позорје, Нови Сад 1969.

су ушли: Звонимир Милосављевић, кадровски директор „Тигра“, за председника; Александар Видановић, генерални директор Индустрије вуне и коже; Властимир Потих, кадровски директор „Првог маја“; Зоран Борђевић, референт за кадрове „Полета“; Јован Манић, директор и главни и одговорни уредник НИУ „Слобода“; Драгослав Марковић, заменик окружног јавног тужиоца; Радован Живковић, професор Педагошке академије; Даница Милошевић, главна медицинска сестра Медицинског центра као и чланови Радне заједнице Позоришта Мирољуб Стојановић, директор; Златко Хрбачек, редитељ и Стојан Митић, глаумац

Да би се обезбедио утицај најширег дела нове публике на репертоар Позоришта у радне организације је послата широка листа дела која се, с обзиром на кадровске и техничке могућности, могу уврстити у репертоар. Добар одзив на анкету није изненадио и већ тада се први пут формира репертоар уз поштовање гласа публике. Овај потез везује се за став Станиславског који је говорио: „Ми желимо да створимо право, разумно, морално, свима приступачно позориште и том узвишеном циљу посвећујемо сав свој живот“. Он сигурно овим није мислио да каже да позориште треба вратити тамо где је некада било, а још мање на оно што је у позоришту познато и стереотипно, већ на његове нове квалитете који се морају развијати с обзиром на нове услове. То је дијалектички однос према позоришту, то је гаранција да неће доћи до декаденције и дегенерације духа.

Ово, разуме се, није значило да смо намеравали да позориште сведемо само на Станиславског, Брехта, Мајерхолда, Таирова, Анатола Франса или Крејга, већ само да искористимо све оно што је код њих позитивно да бисмо у лењинистичком смислу⁶⁾ имали позориште социјалистичког друштва које није посве ново, већ синтеза свега онога што је било добро у досадашњем позоришту, али на новим идејним основама и, нужно, с новим идејним и естетским тенденцијама.

Због свега овога основно поље наше активности била је публика, нова публика како је зове Francis Jeanson⁷⁾, публика која је требало да оправда постојање професионалног позоришта и осмисли његову активност. Обраћање радничкој класи, као што се види није сведено само на један канал, а још мање је значило да ће позориште

6) У својој скици резолуције О „Пролеткулту“ и пролетерској култури“, коју је написао 8. октобра 1920. године, под тачком 2 Лењин пише: „Не измишљање нове пролетерске културе, већ развијање најбољих образаца традиције и резултата постојеће културе с тачке гледишта марксистичког схватања света и услова живота и борбе пролетаријата у епоси његове диктатуре“.

Овај став Лењин детаљније разрађује у чланку О пролетерској култури где је садржан Пројекат резолуције написан после одступања Луначарског од договореног курса на Првом светском конгресу Пролеткулта. Детаљнија разрада цитираног става Скице... извршена је у тачкама 4 и 5 Пројекта резолуције коју читалац може наћи у оригиналу О пролетарској културе, 1920, Сочинение, IV издање, том XXXI, страна 291/292, или на српскохрватском у књизи Лењин о култури и уметности, Култура, Београд, 1957. страна 146—148.

7) Francis Jeanson (Theatre de Bourgogne) Sur la notion de „non-public“, Les droits culturels en faut que droits de l'homme, Unesco, Paris 1970.

служећи радничкој класи бити слуга ефемерне политике, како ће то можда окарактерисати они који су у срцу социјалистичког друштва тврдоглаво неговали грађанско позориште без публике и без пара. Међутим, та политика као и позориште, пошто заступа интерес огромне већине људи и омогућује да се остале структуре нормално развијају ако поштују усвојене принципе друштва, не припада сама себи, већ тој огромној већини која ће решити и његове материјалне и остале проблеме. То сигурно, није ишло нити ће ићи лако, уложено је много рада и много стрпљења.

Тако се већ у сезони 1970/71. на списку позоришних претплатника налазе следеће радне организације: Индустрија гуме „Тигар“, Дрвени комбинат „Полет“, Савремена конфекција и трикотажа „Први мај“, Индустрија вуне и коже, Београдска банка, „Агропромет“, Земљорадничка задруга Пирот, „Агропродукт“, Водовод, Комунално, Графика, Предузеће за газдовање стамбеним зградама, „Столар“, „Прогрес“, „Радник“, „Услуга“, Дуванско и Пекарско предузеће чиме је обухваћен гро радничке класе града, а од осталих структура на претплатничкој листи налазе се радне заједнице руководства друштвено-политичких организација, Служба друштвеног књиговодства, Скупштина општине и НИУ „Слобода“ што је била још једна потврда тезе да у нову публику не спадају професори, судије, службеници, запатлије и припадници сличних структура.

Пошто су остварени резултати на плану окупљања публике већ гарантовали успешан почетак сезоне, поставило се у највећој могућој оштрини и питање неговања форме, јер смо знали да позориште, ако жели да рачуна с егзистенцијом на дужи период, мора да буде стално ново. За то је, међутим, потребно много знања с којим под руку духовна храброст и истраживачка радозналост. Због тога је било потребно да се даље веома много ради на неговању израза који се не може унапредити ако нема шта да изрази, ако ништа не казује. Зато се само велики и прави садржаји могу изразити новом формом. У том контексту треба сагледати и репертоарску политику (уз све поштовање гласа публике) која ће обезбедити простор правим уметницима и истраживачима да активирају своје потенцијале и афинитете, да (а за то морају бити широко информисани о достигнућима других) долазе до нових открића. Форма, упркос томе, мора бити и спонтана јер она није прекривач који се навлачи преко ствари, већ сама суштина ствари. Ако је тако онда нам се неће дешавати да публика, заслепљена лажним сјајем те форме, не види суштину ствари, онда нам се неће дешавати да гледаоца збуњујемо знањем, а не одушевљавамо игром и не узнемиравамо садржајем. Позориште само по себи не постоји, њему је иманентна публика која долази да у представи учествује. Ако јој то не омогућимо, ако заобиђемо Станиславског у том погледу, онда је боље да јој поделимо уџбенике јер и најгори уџбеник је бољи од позоришне представе чија је једина преокупација да покаже колико редитељ зна. Форму прихватамо као нову само ако јасно саопштава нову суштину. У противном не би било могуће да преко ње без великог напора и без неспоразума истовре-

мено комуницирају Јапанац, Индус, Арапин, Црнац и Европљанин без обзира на то да ли се игра у „стилу” Станиславског или у неком „новијем стилу”, без обзира на то да ли је на репертоару Стерија, Сартр или Сталев, без обзира на то да ли се поезија говори или пева, без обзира на то да ли је садржај изражен глумом, бојом или звуком, без обзира на то да ли неко свира на клавиру или се хармонија налази у тоновима које неко производи ударајући по шипкама на огради.

Али, један од најтежих проблема с којим се сучило Народно позориште био је како ускладити све ове захтеве с објективном немогућношћу да се обезбеде кадрови који то могу да остваре и још више од тога, како културну интелигенцију, па и позоришне раднике, ослободити осећања да у свом раду не припадају себи, како ослободити њихов креативни потенцијал, и осећања да раде само ради обезбеђивања своје физичке egzистенције. Поред борбе за публику, која је очигледно прихватила наше идеје, али је могла да не прихвати наше представе, јер да би уживала у уметности мора бити умет-

Т а б е л а 2.
С Е З О Н А 1970/71.

Ред. број	укуп. зап.	број глум.	пред.	пред. сред.	омл.	пред. за рад.	пред. деце	село	гост.	свега
1. „МАГЛЕ” Недим Омербеговић	15	7	19	6	13	—	4	9		32
2. „ПОНОЋНА ПРОВАЛА” Мирослав Митровић	„	„	16	4	12	—	8	—		24
3. „ОСМА ОФАНЗИВА” Бранко Ћопић	„	„	14	5	9	—	3	1		18
4. „ДУГОЊА, ТРБОЊА ИВИДОЊА” Младен Широла	„	„	—	—	—	8	3	—		11
5. „БЛУДНИЦА ДОСТОЈНА ПОШТОВАЊА” Жан Пол Сартр	„	„	17	4	13	—	—	3		20
6. „ГОСПОДИН ФОКА” Гордан Мишић	„	„	12	2	10	—	5	1		18
С в е г а :			78	21	57	8	23	14		123

*) Укупан број представа већи је за број премијера

1. Новогодишњи програм за децу — представа	7
2. „Победа устанна” — рецитал у част ослобођења града	1
3. „Расли смо у падању” — рецитал у част 22 децембра	6
4. Театар поезије — представа	1

Укупно представа: 138

„БЛУДНИЦА ДОСТОЈНА ПОШТОВАЊА” — представа с којом је Позориште учествовало на Сусретима позоришта Србије у Приштини.

нички образована⁸⁾, требало се изборити за позоришну уметност која подразумева велику кохерентност свих елемената њеног својеврсног синкретизма без које се добија један немүшти колаж који никако не може да презентује своје вредносне валере у виду јединственог и снажног уметничког утиска.

После позоришне сезоне 1970/71. у којој су остварени изузетни резултати на плану окупљања публике (видети табелу 2 и 3) без чега није било могуће ни стварање навика ни уметничко образовање о

Т а б е л а 3.
С Е З О Н А 1970/71.
ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД БРОЈА ПОСЕТИЛАЦА ПО ПРЕСТАВАМА

Ред. број	Назив представе и аутора	град	сред. омла.	радн.	дече	село	гост.	прос.	
1.	„МАГЛЕ“ Недим Омербеговић	6.363	1.479	4.884	—	723	3.084	10.170	308
2.	„ПОНОЋНА ПРОВАЛА“ Мирослав Митровић	5.225	983	4.242	—	1.319	—	6.544	262
3.	„ОСМА ОФАНЗИВА“ Бранко Ћопић	4.528	1.305	3.223	—	416	530	5.474	288
4.	„ДУГОЊА, ТРБОЊА И ВИДОЊА Младен Широла	—	—	—	1.705	438	—	2.143	195
5.	„БЛУДНИЦА ДОСТОЈНА ПОШТОВАЊА“ Жан Пол Сартр	5.269	1.020	4.249	—	—	1.210	6.479	309
6.	„ГОСПОДИН ФОКА“ Горан Михаић	3.798	443	3.355	—	800	180	4.778	251
С в е г а :		26.888	5.230	19.953	1.705	3.696	5.004	39.588	309

1. Новогодишњи програм за децу	1.947
2. „Победа устанна“ — рецитал у част ослобођења града	353
3. „Расли смо у падању“ — рецита у част 22 децембра	2.015
4. Театар поезије	100

С в е г а : 4.442

коме говори Маркс, наишла су питања друге природе. У ситуацији када се на нашим позорницама играју представе најразличитијих врста и када су се оне кретале у распону од грађанског театра до БИТЕФ-а, који је веома допринео подизању истраживачког таласа у нашем театру, али који је донео и инфлацију квалитета с обзиром на то да увек нисмо били оспособљени за критичко усвајање његових иновација и „иновација“, у ситуацији када су наша опредељења лавирала између забављачког и озбиљног, физичког, тоталног и класичног театра, најозбиљније се постављало питање чиме он, заправо треба да се бави. Да ли позориште треба да буде тумач књижевности или нова,

⁸⁾ Карл Маркс, *Изопачавајућа сила новца, Реч и мисао*, књ. 4, страна 34, Рад, Београд 1964.

друга уметност која надраста књижевно дело пошто га искористи као полазиште? Где је уметнички излаз за ансамбл невелике снаге у сваком погледу? Позориште које је остало на маргинама књижевности одавно је изгубило право на егзистенцију тим пре што се најчешће своди на интерпретаторско и забављачко. Оно се увек налази у опасности не само да повлађује масовном укусу већ да га, с обзиром на његову неистраженост и непознавање, и омаловажи. Оно га, напротив, мора користити као полазиште одакле ће кренути у озбиљно истраживање у сфери идеје и израза подразумевајући комплетну позоришну експресију, а не само глумачку која је, без сумње, њен веома значајан део. Од тог недостатка патила је, иначе веома професионална представа „Блудница достојна поштовања” којом је редитељ М. Волић настојао да досегне вредности текста у свести публике и постављајући то као крајњи циљ, сам себе осудио на нижи естетски и идејни ниво од оног који текст стварно има у свести читалаца, овде гледалаца представе. Исти редитељ, међутим, и носилац главне улоге Стојан Митић, радећи на далеко безначајнијем тексту „Госпо-

Т а б е л а 4.
С Е З О Н А 1971/72.

Ред. број	Назив представе и аутора	укуп. зап.	број глум. пред. град.	пред. сред. омл.	пред. за рад.	дечје пред.	село	гост.	свега	
1.	„НИШЕ ПРОФЕСОРА НОЈА” Јован Михајловић	15	8	14	5	9	—	—	14	
2.	„ДРВЕНИ ТАЊИР” Едмонд Морис	„	„	16	5	11	—	2	5	
3.	„КОСМИЧКА РАКЕТА” Ђурица Савић	„	„	—	—	—	10	8	3	
4.	„БЕПЧЕ” Фелисијен Марсо	„	„	16	4	12	—	8	8	
5.	„ЛАЖА И ПАРАЛАЖА” Јован Ст. Поповић	„	„	14	4	10	5	14	3	
С в е г а :		15	8	60	18	42	15	32	19	126

1. Вече патриотске поезије 1
2. Рецитал у част десетогодишњице оснив. Горанске организације 1
3. Рецитал у част Тридесетогодишњице оснив. IV пролетерске 2

Укупно представа: 130

„БЕПЧЕ” — представа с којом је позориште учествовало на Сусретима позоришта Србије „Јоаним Вујић” у Зајечару на којима за улогу Ежена Стојан Митић добија писмену похвалу.

ГОСТОВАЊА:

1. Народно позориште — Ниш „Омер и Мерима”
2. Народно позориште — Ниш „Ивкова слава”
3. Народно позориште — Лесковац „Нрчмарева смрт”
4. Мија Алексић и Ратко Сарић, с монолозима.

* Укупан број представа већи је за број изведених премијера.

дин Фока“ Гордана Михаћа, неоптерећени величином писца, поруком дела и прецизном детерминацијом лика, крећу у уметничку авантуру и изванредно обликују представу у коју уносе и динамику, и сугестивност и експеримент.

У организационом смислу ове сезоне учињена је веома значајна инвестиција у односе с Домом Армије и Гарнизонам ЈНА. Окупивши талентоване ученике средњих школа за Дан Армије припремљен је рецитал „Расли смо у падању“ као поклон града војницима за њихов дан. Ова инвестиција се вишеструко исплатила у наредним сезонама.

У наредној 1971/72. сезони припремљено је пет премијера с тим што је обавеза према Заједници културе испуњена приказивањем „Лаже и паралаже“ за ученике виших разреда основних школа (табела 4). У овој сезони премијере се интензивније експлоатишу него у претходним сезонама. Свака премијера је у просеку репрезирана 26. пута што је у односу на 1969/70. више за 17,4 а у односу на претходну сезону за 5.

Табела 5.
С Е З О Н А 1971/72.

ред. број	Назив представе и аутора	град	сред. омла.	радн.	дече	село	гост.	свега	прос.
1.	„КИШЕ ПРОФЕСОРА НОЈА“ Јован Михајловић	4.103	1.200	2.903	—	—	—	4.103	274
2.	„ДРВЕНИ ТАЊИР“ Едмонд Морис	4.787	1.527	3.260	—	276	1.434	6.497	270
3.	„КОСМИЧНА РАКЕТА“ Ђурица Савић	—	—	—	2.872	1.209	635	4.716	225
4.	„БЕПЧЕ“ Фелесијен Марсо	4.429	1.138	3.291	—	910	2.346	7.685	233
5.	„ЛАЖА И ПАРИЛАЖА“ Јован Ст. Поповић	4.426	918	3.508	1.119	1.193	1.145	7.883	213
С в е г а :		17.745	4.783	12.962	3.991	3.588	5.560	30.884	238

1. Вече патриотске поезије 200
2. Рецитал у част Десетогодишњице оснивања Горан. организације 350
3. Рецитал у част Тридесетогодишњице оснив. IV пролетерске 620

С в е г а : 1.170

Међутим, после велике заинтересованости иновацијом у раду и у односу Позоришта према својим конзументима, ове сезоне почиње селекција публице (табела 5) што се одражава на крајњи резултат, али се мора признати да поред „Лаже и паралаже“, „Бепчета“ Ф. Марсоа и „Дрвеног тањира“ Е. Мориса, које су оствариле завидан уметнички ниво, „Кише професора Ноја“ представљају потпун уметнички промашај што је, с обзиром на премијеру у почетку сезоне, знатно пољуљало поверење публице. За рад на овој представи

је везано неколико неповољних околности међу којима и промена редитеља, а представа је стављена на репертоар с обзиром на актуелност теме коју третира.

Следећа сезона 1972/73. (табела 6) донела је две, за театар у Пироту веома значајне представе „Тврдицу” Јована Стерије Попо-

Т а б е л а 6.
С Е З О Н А 1972/73.

Ред. број	Назив представе и аутора	укуп. зап.	број глум.	пред. град.	пред. сред. омл.	пред. за рад.	дече пред.	село	гост.	свега
1.	„ЈАБУНЕ У ЦВЕТУ” Роберт Болт	18	10	18	6	12	—	2	9	29
2.	„НЕВИДЉИВИ ЂОКИЦА” Виктор Цар Емин	„	„	—	—	—	13	7	1	21
3.	„КИР ЈАЊА” Јован Ст. Поповић	„	„	18	4	14	3	11	2	34
4.	„ЉУБАВНИ ИЗЛЕТ” Фелесијен Марсо	„	„	19	4	15	—	3	—	22
5.	„БАЈКА О ЦАРУ И ПАСТИРУ” Бошко Трифуновић	„	„	2	1	1	15	6	3	26
6.	„ТАЈАНСТВЕНА СЛИКА” Дарио Нинодеми	„	„	17	4	13	—	—	1	18
С в е г а :		18	10	49	19	55	31	29	16	150

1. За младонењу дар нема

3

2. Вече Љубавне поезије

1

3. Вече дискриптивне поезије

1

Укупно представа:

155

„ТАЈАНСТВЕНА СЛИКА” — представа са којом је Позориште учествовало на Сусретима позоришта Србије „Јоаким Вујић” у Крагујевцу.

ГОСТОВАЊА:

1. Театар „Јоаким Вујић” Крагујевац — „Прозивка за вечност”

2. Народно позориште Ниш — „Др”

3. Народно позориште Зајечар — „Сумњиво лице”

вића у режији Дејана Миладиновића и „Бајку о цару и пастиру” Бошка Трифуновића у режији Живорада Митровића. Представе су диспаратне и по жанру, и по стилу и по својој намени. Док је прва рађена с несумњивим настојањем да се истраживачким поступком у области садржинско-психолошких вредности текста дође до нових погледа и тумачења тврдичлука и да се тај феномен изрази средствима сурове гротеске с наглашеним примесима физичког театра и комедије дел арте, што је за нашу средину и публику био неуобичајен третман познатог Стеријиног текста, дотле је представа за децу „Бајка о цару и пастиру” грађана на принципима класичног театра и у том погледу достигла веома завидан ниво, па се не треба чудити што смо на репризама имали велики проценат одрасле публике, а од не-

ких радних организација и захтеве да је приказујемо за њихове раднике, какав је случај био с „Прогресом“. Док се игра у „Тврдици“ ослања на колективну игру у којој није било места за истицање појединаца, мада се сцена Кир Јање с мрежом и новцем, коју је маестрално одиграо Стојан Митић може сматрати изузетним уметничким доживљајем каквих је ретко било у историји овог театра, докле је друга представа свим глумцима омогућила да остваре висок уметнички ниво, а своју шансу до краја користе Босиљка Миљевић која игра Магарца (улога без иједне речи) и Душан Борђевић, који веома надахнуто тумачи улогу Цара.

„Бајка . . .“ је била прихваћена од свих као изузетан уметнички доживљај и веома значајан резултат куће, а мишљења о „Тврдици“ су била подељена у чему је веома карактеристична и симптоматична била остварена обрнута прогресија: што је предзнање о делу Јована Стерије Поповића било мање (школска спрема гледаоца нижа), то је оцена за игру и представу била виша и обртно, представу нису прихватили интелектуалци који су већ имали неко виђење, неки доживљај „Тврдице“, неко предубеђење, готов и непроменљив клише.

Оваква ситуација навела нас је на закључак да је, супротно општем убеђењу, **неспоразум између публике и представе ипак могућ** и на размишљање о томе где је граница између кича и уметности (да ли је савршени одраз природе и ствари уметност или не), између уметности и науке; да ли је суд упућених у „свете“ тајне уметности увек прави суд на који се можемо ослонити? Очигледно не, јер нова изузетна форма без обзира на то да ли изражава прави садржај, неутке може да збуну, а савршена слика образоване може да заведе! Критеријум, уметнички критеријум, као што се види, није догма па тако онај који суди мора поред уметничког образовања имати и срца кроз које ће се ти закони и уметничко дело преточити.

У току те сезоне доајен и првак позоришта Стојан Митић улогу Цима Черија у представи „Јабуре у цвету“ Роберта Болта у режији Зорана Панића остварује са задивљујућом уметничком снагом тако да спада у ред најбољих његових остварења уопште.

Пошто и даље имамо опадање просека посете, али не више тако рапидно, а скоро исти степен искоришћености премијера (24) били смо спремни да верујемо да се стање у погледу одзива публике стабилизује (табела 7) мада се и даље наставља њена селекција.

По броју званичних награда и похвала које је освојило Народно позориште рекло би се да је најуспешнија сезона била 1973/74. у којој је представа „Командант Сајлер“ Б. Михаиловића Михиза, у режији Живорада Митровића, добила похвалу Удружења драмских уметника Србије. Похвалу је добио и Александар Живковић, члан драме, за улогу адвоката Нешића коју је играо с великим осећањем мере и с много уметничке снаге. Прву награду Удружења за мушку улогу добио је Хранислав Драгутиновић, који је као гост играо насловну улогу. Ову представу као и „Покондирену тикву“ Ј. С. Поповића у режији М. Барића, у којој гостује Дуња Чинче као Фема, публика је једнодушно прихватила, а критика високо оценила (табела 8).

Т а б е л а 7.
С Е З О Н А 1972/73.

Ред. број	Назив представе и аутора	град	сред. омла.	радн.	дече	село	гост.	свега	прос.
1.	„ЈАБУКЕ У ЦВЕТУ“ Роберт Болт	3.919	881	3.038	—	292	1.649	5.960	199
2.	„НЕВИДЉИВИ ЂОНИЦА“ Винтор Цар Емин	0	—	—	2.638	1.044	219	3.901	185
3.	„КИР ЈАЊА“ Јован Ст. Поповић	4.003	864	3.139	142	1.058	428	5.631	161
4.	„ЉУБАВНИ ИЗЛЕТ“ Фелисијен Марсо	4.420	884	3.536	—	413	—	4.833	211
5.	„БАЈКА О ЦАРУ И ПАСТИРУ“ Бошко Трифуновић	404	304	100	3.821	1.594	654	6.473	248
6.	„ТАЈАНСТВЕНА СЛИКА“ Дарио Нинодеми	3.652	548	3.104	—	—	400	4.052	166
С в е г а :		16.398	3.481	12.917	6.601	4.401	3.450	31.090	197
								730	
								450	
								400	
								1.560	

С в е г а :

Т а б е л а 8.
С Е З О Н А 1973/74.

Ред. број	Назив представе и аутора	унуп. зап.	број глум.	пред. град.	пред. сред. омл.	пред. за рад.	дече пред.	село	гост.	свега
1.	„ЈЕДНА БУРНА НОЋ“ Јон Луна Карађале	17	9	23	5	18	—	5	2	30
2.	„НИКАД ВИШЕ МАГАРАЦ“ Војин Ђорђевић	„	„	—	—	—	11	4	—	15
3.	„КОМАНДАНТ САЈЛЕР“ Борислав Михајловић	„	„	21	5	16	—	—	1	22
4.	„ПОКОЊДИРЕНА ТИКВА“ Јован Ст. Поповић	„	„	21	6	15	6	—	3	31
5.	„ЛЕГЕНДА О БОШЊУ БУХИ“ М. Беловић — С. Пешић	„	„	15	4	11	9	—	—	24
С в е г а :		17	9	80	20	60	26	9	6	132

Укупан број представа већи је за број изведених премијера

1. За младожењу дар нема — представа **1**
Укупно представа: **133**

„КОМАНДАНТ САЈЛЕР“ — представа с којом је Позориште учествовало на Сусретима позоришта Србије „Јоаним Вујић“ у Нишу.

Ова представа доноси награде и похвале Удружења драмских уметника Србије и то:

1. Хранислав Драгутиновић за улогу Сајлера новчану награду и похвалу,
2. Александар Живновић за улогу адвоката Нешића, писмену похвалу и
3. Представа у целини писмену похвалу.

ГОСТОВАЊА:

1. Театар „Јоаним Вујић“ — Крагујевац „Отац“
2. Душица Јонић Чинче из Београда „У знану ваге“

Т а б е л а 9
С Е З О Н А 1974/74.

Ред. број	Назив представе и аутора	град	сред. омла.	радн.	деце	село	гост.	снега	прос.
1.	„ЈЕДНА БУРНА НОЋ”	3.921	1.156	2.765	—	716	408	5.049	163
2.	„НИКАД ВИШЕ МАГАРАЦ” Војин Ђорђевић	—	—	—	2.491	501	—	2.992	153
3.	„КОМАНДАНТ САЈЛЕР” Борислав Михаиловић	4.217	875	3.342	—	—	450	4.667	203
4.	„ПОКОЊДИРЕНА ТИКВА” Јован Ст. Поповић	4.701	1.259	2.972	1.368	—	1.025	6.624	214
5.	ЛЕГЕНДА О БОШНИ БУХИ” М. Беловић — С. Пешић	1.865	482	1.383	1.604	—	—	3.469	139
С в е г а :		14.704	3.772	10.432	5.493	1.217	1.883	22.797	182

1. За младожењу дар нема

280

*) Укупан број представа већи је за број премијера.

После ове сезоне која је остварила и веома значајне уметничке резултате и после веома успешног гостовања двоје врских глумаца у представама Позоришта, поново постаје актуелно питање кадрова, поново на површину дневног и дугорочног планирања израња оно што већ годинама тишти многа позоришта: да би се остварили велики резултати потребно је да „друштво, које данас настаје и које долази, роди, на црти свог успона, спрема високе материјалне (па према томе и естетске и етичке) културе, висококвалифициране умјетнике”⁹⁾ који ће бити у стању да на високостручном нивоу остварују велике резултате. Упоредо с тим поново се поставља проблем обезбеђивања материјалних средстава и услова за високопрофесионални рад Позоришта које је, потврђујући Марксово размишљање о несразмеру између развитка материјалне и уметничке производње¹⁰⁾, и у веома лошим условима и при непрофесионалној техничкој опремљености, остварило завидне резултате.

Незадовољни условима у којима раде, условима који угрожавају виталне органе професионалних глумаца (дисајне и говорне), без могућности да на радном месту осете задовољство и достојанство, стално се упоређујући с другима у позориштима Србије која сва

9) Мирослав Крлежа, *Есеји I*, страна 230.

10) Карл Маркс, *Увод у Критику политичке економије* (1857).
Фрагмент објављен у библиотеци *Реч и мисао*, књига 49, страна 20, Рад, Београд 1964.

имају боље услове за рад, и поред тога што су лични дохоци у Пиротском за око 5% виши него што имају глумци истих квалитета другде (осим у Приштини и Крагујевцу), сви ови глумци, који су у опстанак куће уложили много, јер је свако од њих играо у скоро свих шест представа годишње, желе да напусте кућу и потраже боље услове у којима ће им бити продужен радни век.

Овај напор и изузетна активност куће, међутим, није могла да поново не наметне питање изградње савременог сценског простора. О овоме се од ослобођења до данас разговарало у више наврата, а у последњих пет-шест година много интензивније. Тако је 1969. године био израђен идејни пројекат за монументални дом културе, а од изградње се одустало због недостатка средстава. Затим је Позориште било иницијатор адаптације постојеће зграде, а идејни пројекат за то урадила је арх. Надица Станојевић који је 14. јануара 1972. под бројем 5/1—72. упућен Републичкој заједници културе уз захтев за суфинансирање. Како активност Позоришта није сплашњавала, а средства од РЗК нису добивена, у Општинској заједници културе се покреће иницијатива за пројектовање новог позоришта на новој локацији (Кеј) које би вршило и неке функције дома културе. Идејни пројекат ради Завод за урбанизам, а на основу одлуке Скупштине општине од 16. новембра 1972. Општинска заједница културе упућује РЗК идејни пројекат арх. Љубице Анђелковић уз захтев за суфинансирање бр. 130 од 30. октобра 1972. на који РЗК 1973. одговара позитивно. Амбиције у Пироту и даље расту, па се јавља нова иницијатива новог општинског руководства да се гради јединствен објекат с домом ЈНА за чије идејно решење је расписан конкурс, а одлука оцењивачког суда донесена 2 септембра 1975. године.

Позориште упркос томе што је вероватно пресудно утицало на покретање изградње простора, и сезону 1974/75. почиње у неповољним условима како за рад уметничког и техничког особља, иако је у току протекле четири сезоне уложило око 50.000 динара тешко зарађених средстава за побољшање услова рада. Заједница културе не признаје материјалне трошкове и трошкове амортизације тако да и фоаје, и сала и фасада зграде сваке године све више пропадају, а многи претплатници не долазе на представе које се дају у недолжном амбијенту. Ако се томе дода да већ годинама игра исти ансамбл који почиње да добија осећање беспомоћности, да су организатори представа почели да обављају посао рутински, онда је јасно што је ова сезона показала тенденцију даље стагнације и назадовања и по броју одиграних представа (табела 10) и по броју посетилаца (табела 11).

Професионални, а често и високопрофесионални ниво представа није био довољан да би у позориште стално доводио нову публику. У великим новим насељима града живи приближно трећена становниш

Т а б е л а 10.
С Е З О Н А 1974/75.

Ред. број	Назив представе и аутора	укуп. зап.	број глум.	пред. град.	пред. сред. омл.	пред. за рад.	дечје пред.	село	гост.	свега
1.	„БРАНИТЕ ЉУБАВ” Ђорђе Радишић	18	7	26	7	19	—	—	—	26
2.	„МОЈА НЕЋАКА — ТВОЈА” НЕЋАКА” Р. Валфрид	„	„	25	6	19	—	4	1	30
3.	„ХОДЛ ДЕ БОДЛ” А. Е. Греиданус	„	„	—	—	—	10	1	—	11
4.	„ОБИЧАН ЧОВЕК” Бранислав Нушић	„	„	20	6	14	—	1	1	22
5.	„ТОМИЧИНЕ ЧАРОЛИЈЕ” Широла — Митровић	„	„	—	—	—	8	—	—	8
6.	„БОЛАНИ ДОЈЧИН” Георги Сталев	„	„	13	3	10	—	—	4	17
С в е г а :		18	7	84	22	62	18	6	6	114

Укупан број представа већи је за број премијера

„БОЛАНИ ДОЈЧИН” — представа с којом је Позориште учествовало на Сусретима позоришта Србије „Јоаним Вујић” у Титовом Уницу. Композитор Братислав Анастасијевић добио награду за музику.

ГОСТОВАЊА:

1. Крушевачно позориште — „Њеточна њезванова” (Концерт за вио-и орнестар).

Т а б е л а 11.
С Е З О Н А 1974/75.

Ред. број	Назив представе и аутора	град	сред. омла.	радн.	дечје	село	гост.	свега	прос.
1.	„БРАНИТЕ ЉУБАВ” Ђорђе Радишић	4.201	1.130	3.071	—	—	—	4.201	155
2.	„МОЈА НЕЋАКА — ТВОЈА НЕЋАКА” Р. Валфрид	3.616	1.031	2.585	—	494	250	4.360	141
3.	„ХОДЛ ДЕ БОДЛ” А. Е. Греиданус	—	—	—	1.963	140	—	2.103	191
4.	„ОБИЧАН ЧОВЕК” Бранислав Нушић	3.215	985	2.230	—	118	350	3.683	160
5.	„ТОМИЧИНЕ” ЧАРОЛИЈЕ” Широла — Митровић	—	—	—	1.689	—	—	1.689	211
6.	„БОЛАНИ ДОЈЧИН” Георги Сталев	1.294	314	980	—	—	1.550	2.844	158
С в е г а :		12.326	3.459	8.866	3.652	752	2.150	18.880	160

тва које је у нову урбану средину из села донело старе навике, па тако несоцијализовано присуствује само физички, али не у бићу града, него као дивља изралина на његовом телу. Њега је требало увести у град преко културе, а тиме и преко позоришта, али та култура није имала ни довољно кадра флексибилног и пословног духа, ни довољно средстава да би ушла у ту инвестицију која је у многоме значила услов будућности. А културни стандард тог дела друштва и доброг дела радничке класе је забрињавајуће низак, упркос томе што смо сви свесни да он може порастати само развијањем њених културних потреба, упркос томе што само у једној синтези између културе и револуције можемо остварити преображај друштвене свести.¹¹⁾ Како пак друштвену свест људи одређује њихово друштвено биће, а не обратно¹²⁾, онда је јасно да се нешто мора мењати како у самој политици према култури тако и у политици у култури. Политика у култури у нашем друштву¹³⁾, будући да његова политика уопште полази од интереса масе, треба у будуће да буде окренута маси али не с циљем постизања масовне културе него у циљу унапређивања културе тих маса, што представља принцип који је формулисао још Димитрије Туцовић.

Последња сезона карактеристична је по неколико веома значајних догађаја. Најпре је 11. октобра 1974. године веома свечано прослављена тридесетогодишњица Позоришта у Пироту која је, поред тога што је одала признање радницима за изузетне резултате, у великој мери допринела потпунијој афирмацији куће која је после тридесетогодишњег рада у тишини (аматерског или професионалног), одједном изашла пред јавност с огромним резултатима и јасно ставила до знања да је њено присуство било од непроцењивог значаја за културу¹⁴⁾.

На премијери Нушићевог „Обичног човека“, која је одржана 13. фебруара 1975. године, одато је признање педесетогодишњем уметничком раду Миливоја Николића Боже, чија је активност у Пироту била запажена иако је већ давно пензионисан.

У уметничком смислу највећи резултат у овој сезони је постављање поетске драме „Болани Дојчин“ Георги Сталева, драме велике књижевне вредности али с озбиљним недостатком у драмској фак-

11) Др Георги Старделов, *Синтеза између живота, уметности и револуције* Современост, бр. 2, стр. 152, Скопје 1973.

12) Карл Маркс, *Ка критици политичке економије, Предговор*, стр. 5 и даље, Москва 1934.

13) Милан Ранковић, *Дилеме културне политике*, Култура 21, стр. 193, Београд 1973. Он употребљава уобичајени, али непрецизан термин *културна политика* који у одређеној констелацији може изазвати суштински неспоразум јер политика може бити културна, а да се уопште не односи на културу.

14) Комплетан материјал о прослави заведен је под бројем 308/1 од 5. октобра 1974. године и чува се у архиви Позоришта.

тури. Представу је режирао Марислав Радисављевић који је, базирајући се на најсавременија сазнања психологије и психопатологије, на достигнућа у истраживању позоришног израза, ослањајући се на своју веома богату ерудицију и имагинацију и окупивши око себе тим веома вредних сарадника — једномишљеника, направио представу која је, без обзира на то што је награђена једино музика Братислава Анастасијевића, представљала најинтересантнији догађај на Сусретима професионалних позоришта Србије „Јоаким Вујић”. Гледалац је у Пироту и на гостовањима био веома изненађен игром, упућеношћу у тајне и проблеме савремене експресије, на моменте био шокиран широком могућношћу да бира решења, фрапиран и замишљен, али без могућности да да прави суд о представи пред којом је био инфериоран. Он је осећао да ту нешто недостаје, а није био свестан да је мањкала емотивна мотивација па и емотивна резонанца у њему самом, тако да је представа била више веома квалификовани есеј, више производ уметничке радионице, него уметничког надахнућа.

На овакво опредељење редитеља поред текста, вероватно је утицало и његово мишљење о уметничкој снази ансамбла, тако да је запоставивши глумца као индивидуалног креатора у представи (која се иначе одвијала у сценографији Велизара Србљановића пуној драматике и наговештаја, пуној предиспозиција да сваку психолошку ситуацију учини сугестивном,) добио представу која поетско-филозофску драму пласира веома нејасном и немуштом артикулацијом тако да се свела углавном на она значења која је могао да обезбеди говор тела глумца и говор осталих њених компоненти. Запостављањем богатог и значајног садржаја који је собом носио текст, она се приближава оној уметности коју је осудио још Плеханов¹⁵⁾ у свом настојању да тачно детерминише социјалне услове у којима се рађа ларпурларизам и, на другој страни, утилитаризам истичући да се уметност ради уметности лако претвара у уметност ради новца¹⁶⁾.

На основу свега лако се закључује да позориште представља једну од најсложенијих уметности јер полази од књижевности, па пошто у рад на представи укључи (или може да укључи у зависности од стварне потребе представе) скоро све остале уметности (музика, сликарство, скулптура, балет, . . .) долази до производног рада у коме се финализују и опредељују многе идеје, у коме се сусрећу естетика и рад. Због тога њено праћење често захтева и изузетан напор, па је зато неопходан рад и у публици: представом и акцијом зато да нам сале не би биле полупразне, зато да нам се човек у позоришту не би осећао као да је међу скупоценим кристалима које његово присуство ломит¹⁷⁾.

15) Г. В. Плеханов, *Уметност и друштвени живот*, страна 18, Рад, Београд 1959.

16) Исто, страна 73/74.

17) Хуго Клајн, *Појаве и проблеми савременог позоришта*, страна 92. и даље где у прилозима *Трећи фактор* и *Позориште и радионица* развија неколико занимљивих теза о проблемима које разматрамо.

Анализирајући структуру публице Позоришта у Пироту у последњих пет сезона лако можемо доћи до податка да је такозвана супер структура друштва отуђена од позоришта па и од културе, а она је годинама била носилац друштвене свести и диктирала односе. За њу смо, пошто је на једну нашу анкету већина одговорила да је „превазишла ниво провинцијалног позоришта“, доводили и реномиране уметнике и изузетне и награђиване представе које су и у југословенском контексту значиле нешто (видети дате напомене уз табеле) али никада на благајни нисмо успели да продамо више од 20 улазница. Салу смо и тада попуњавали нашом, новом публиком. Наш интелектуалац и појединац који је носилац друштвене функције долазио је само на премијерне представе и то у доста ограниченом броју (укупан број претплатника интелектуалаца износи 98, а само у граду има преко 300 просветних радника). Све остале представе приказане су за раднике и ученике свих узраста што је још један доказ исправности линије која рачуна с новом публиком.

Обраћањем новој публици на неки начин се врши негација грађанског позоришта. У новом позоришту има све мање бивших. Културна супер структура сада постају други. У септембру 1970., када је постигнут споразум с радницима, одбачена је основна и трагична заблуда која је у новим околности рачунала са старом публиком. 3. октобра исте године у Лесковцу се родило позориште без благајне, указано је на пут даљег развоја социјалистичке надградње. Наша иницијатива је била нешто интернија, али није стала. Жеља да се стагнација посете превазиђе води ка ономе што су други већ учинили. 17. јуна 1975. године из Позоришта је упућен допис бр. 194/1 Општинском синдикалном већу у коме се образлаже нова иницијатива за бесплатне и широко отворене представе према свим структурама и износе основне концепције и финансијске конструкције. Допис се тренутно проучава и претпоставља се да ће одговор бити позитиван јер, ако је позориште, с обзиром на сложеност своје делатности, на неки начин један од најпотпунијих одраза друштвене свести једне средине, онда та средина мора одлучније да га подржава, јер га мора бити и свесна, онда оно мора постати саставни део њене политике и не може бити препуштено само себи.

У поменутом допису предлаже се поновно обраћање радничкој класи за финансирање свих представа с тим што би носиоци акције били ОСВ и Позориште, а да ће одзив радника бити позитиван говори и податак да је код првог обраћања њима у другом полугодишту 1970. године остварена реализација била 104 посто већа него у првом (табела 12). Иако је остварени сопствени приход из године у годину варирао његов раст се, у односу на 1969. годину коју је Позориште завршило без организованог контакта с новом публиком, кретао од 65% до 202 посто што је омогућило да све време држи у радном односу два или три члана драме више него што финансира Заједница културе.

Година	Укупна реализ.	Повећ. у одн. 1969.	Прих. од Зајед. култ.	Повећ. у одн. 1969.	Сопст. прих.	Повећ. у одн. 1969.	Сред. за лич. дох.	Повећ. у одн. 1969.	Доб.	Повећ. у одн. 1969.
1969.	303.558	—	22.100	—	82.558	—	195.272	—	1.400	
1970.										
II пол.	274.306	139.875								
I полугође	134.431									
СВЕГА :	408.737	105.179 104% 34%	272.200	51.200 23%	136.537	53.979 65%	216.175	20.903 10%	62.290	60.890
1971.	443.959	140.401 46%	319.040	98.040 44%	124.919	42.361 51%	232.100	36.828 18%	2.948	1.548
1972.	565.414	261.856 86%	378.945	157.945 71%	186.469	103.911 125%	360.135	164.863 84%	9.373	7.973
1973.	717.203	413.645 136%	467.464	246.464 111%	249.739	167.181 202%	330.695	235.423 120%	72.040	70.640
1974.	783.618	480.060 158%	555.888	337.888 151%	227.730	145.172 175%	526.687	331.412 169%	9.939	8.589

*) Приказани пораст реализације од 139.875 или 104% односи се на прво полугође исте 1970. године, а 105.179 или 34% на претходну 1969.

На основу досад изложеног закључујемо да криза публице од пре десетак и више година није била криза публице условљена поплавом телевизије и наглим развојем других медија како се најчешће то тумачило од оних који нису схватили захтеве и потребе свога времена. Нема сумње, утицало је и то, али је то пре свега била неминовна криза грађанског позоришта у нас као уосталом и целе културе у којој је црни талас био одређена немоћ културних радника да нађу путеве до нове публице. А путева има много. Неки су овде акцептирани друге ће истражити други јер и позориште, чија је комуникативност предуслов егзистенције, нема права да буде непроменљиво како у сопственом изразу тако и у начину на који ће публици бити предложено као пут којим се треба кретати да би се изашло из тамног вилајета званог отуђење.

У В О Д

Пошто у развоју личности врло значајну улогу игра социјално учење, а нарочито идентификација као један облик социјалног учења, нашим истраживањем смо желели да утврдимо у ком степену је присутан поменути облик учења као фактор даљег развоја личности ученика средњих школа. Конкретније речено, проблем нашег истраживања су узор и идеали ученика завршног разреда средњих школа у Пироту.

Да бисмо боље схватили циљеве испитивања потребно је да се упознамо са најзначајнијим чињеницама из литературе о значају узора и идеала у развоју личности.

Формирање и развој личности условљени су биолошки и социјалним факторима, па се зато често наглашава да је личност биосоцијална појава, да је резултат утицаја социјалних фактора на биолошки дату основу. Тек под утицајем контакта са другим људима појединац стиче облике понашања од важности за друштвени живот.

Велики је број социјалних фактора од којих зависи формирање и развој личности, а међу њима један од значајнијих је угледање на друге људе, нарочито истакнуте личности у друштву у коме дете или адолесцент живи. Пошто те друге личности на које се појединац угледа представљају узор или идеале, да видимо прво шта треба подразумевати под узорима и идеалима, а касније и каква је њихова улога у развоју личности.

У литератури се за узор најчешће каже да је то особа са којом се ма која особа, ма из којих својих разлога идентификује. А, под идентификацијом Фројд подразумева „поистовећење једног ЈА са неким туђим, услед чега се ово прво ЈА у извесном погледу понаша као оно друго, подражава га, уноси га такорећи у себе!“ Да би се нека личност идентификовала са неком другом особом која ће јој представљати узор или идеал мора да открије неке њене вредности, које јој омогућавају да буде цењена у друштву. Особа која пред-

1) С. Фројд: Нова предавања за увођење у психоанализу, стр. 152.

ставља узор некога другој особи не мора да има све истакнуте карактеристике. Узор може да има само једну истакнуту особину. Често се узору приписују својства која он не поседује у складу са постављеним идеалима. Према томе, узор је она особа која има или којој се приписују она обележја (особине личности) која омогућавају другој особи да се са њом идентификује и при том, макар само у својој машти, доживи задовољење својих жеља.

Идеал по Б. Поповићу је узор виђен очима онога коме служи. А у теоријама учења идеал се дефинише као нешто (или неко) што нас води и оријентише на путу ка реализацији постављених или замисљених циљева.

Узоре и идеале не можемо да одвојимо од механизма идентификације и зато ћемо говорећи о развоју личности преко идентификације да истакнемо и улогу узора и идеала у развоју личности. Укратко ћемо истаћи схватања психоаналитичара и представника теорије учења о развоју личности преко идентификације. Према Фројду и његовим следбеницима идентификацијом се обликује его неке особе према облику некога ко је прихваћен за узор (модел). Први узор, особе са којима се дете идентификује су родитељи и зато ће дете структуру своје личности да изграђује и мења под утицајем својих родитеља. Тиме се посебно наглашава, што је сасвим оправдано, значајна улога родитеља у формирању и развоју личности.

Мотиви идентификације мушке деце са оцем су забране (фрустрације) и страх од казне (одбрамбена идентификација)²⁾ Да би психоаналитичари објаснили социјализацију девојчица уводе и појам развојне идентификације. Она се заснива на везаности уз другу особу (најчешће мајку) која пружа помоћ и подршку. Извор ове идентификације је у страху девојчице да не изгуби љубав мајке.

Већина психолога, представника теорија учења, суштину идентификације виде (што и ми прихватимо) у љубави према моделу (узору), поштовању према њему и емоционалној везаности за њега. Живећи са родитељима деца су највише зависна од њих, траже и добијају помоћ и подршку од њих, па су због тога и спремна да усвоје понашање родитеља. Дете имитира понашање својих родитеља са жељом да добије награду (похвалу). Оваква идентификација са објектом који пружа сигурност подстиче правилан развој личности и доводи до зрелог опажања разлике између себе и других особа, као и до усвајања вредности. Усвајање идеала, узора је процес учења³⁾. То учење се састоји у угледању на понашање других људи, што доприноси социјализацији и васпитању детета.

Већ смо истакли да се угледање врши на особе које представљају узор или идеал. Учењем деца усвајају вредности узора и тако развијају позитивне црте своје личности. Идеалне личности (идеали) са којима се особа идентификује имају утицаја на постављање ни-

2) Одбрамбена идентификација је везана за Едипов комплекс
3. Психоаналитичари истичу несвесни карактер идентификације.

воа аспирације (личне амбиције) јер особа жели да буде слична идеалу. „Због свог интересовања за самог себе као индивидуе свако дете има неки идал који би желело да оствари.“⁴⁾ Тај идеал се изграђује на основу контаката са људима, преко телевизије, филма, штампе, литературе и томе слично.

Узори и идеали деце се мењају са узрастом. Већина деце има следећи редослед у развоју узора и идеала: родитељи учитељи, наставници, вуњаџи који имају успеха, старија деца блистави одрасли (спортисти, политичари, филмске звезде), хероји о којима се чита или слуша и тд. Идеал за који се особа опредељује репрезентује вредност које се наглашавају у култури у којој особа живи, као и вредност у тој култури која највише привлачи. „У покушају да имитира свој идеал личност усваја те вредности као своје и оне му служе као модели за своје понашање“⁵⁾. Другим речима, идентификујући се са узорима деца или адолесценти теже да им буду слични, њихов преслиж доживљавају као свој и тако доживљавају задовољства. Г. Олпорт, један од најпознатијих теоретичара психологије личности, наводи следећи пример као илустрацију деловања механизма идентификације. „Машта једног дечака распламсала се подвизима неког јунака у безболу. Тај јунак је нека врста его — идеала тог дечака. Он би волео да има јунаштво, друштвени положај и зрела преимућства свог јунака. У својим маштањима можда осећа да је он тај јунак. Зато под овом широком усмереношћу учења пази на сваку ситницу: начин како његов јунак говори, какве кравате носи, какав је његов став и ход. Све ове и друге знаке јунаштва дечак имитира. Он не може да има целокупан статус свог јунака, али ће узети оно што може“⁶⁾

И професионална интересовања постају по правилу путем идентификације са неком особом којој се дете или адолесцент диви. То је доста значајна чињеница о којој у оквиру професионалне оријентације деце и омладине мора много више да се води рачуна и од стране наших васпитача и друштва у целини, како би усмеравали идеале млађих генерација ка опште признатим друштвеним вредностима нашег социјалистичког самоуправног друштва.

Нека наша испитивања дечјег идеала (Р. Бојановић) су показала да може да дође до промена у њиховим идеалима ако се води дискусија са децом. Наиме, деца могу да промене у разговору разлоге због којих у некој личности или принципу виде свој идеал. Од великог је значаја васпитање пожељних навика, ставова, црта личности, јер ће онда деца или адолесценти за своје узоре да бирају социјално вредне принципе и социјално цењене личности. Амерички истраживачи у вези са развојем узора и идеала истичу да није добро ако особа нема неки идеал или узор. Многе случајеве проблемског

4. Е. Харлок: Развој детета, страна 476.

5. Е. Харлок: Развој детета, страна 477.

6. Г. Олпорт: Склоп и развој личности, страна 140, 141.

понашања нашли су међу лицима која нису имала неки идеал или узор са којима су могли да се идентификују и да располажу сигурношћу коју им такав идеал пружа.

Врло значајну улогу у развоју идеала и узора има и друштвено уређење у коме личност живи. Сваки од друштвених система поставља специфичне захтеве, истиче одређене вредности и норме и формира одређени тип личности. И класици марксизма (Маркс и Енгелс) су истицали да личност и развој личности зависе од степена развитка производних снага, односно друштвеног система. Те њихове идеје су посебно потенциране и у Програму Савеза комуниста Југославије. „Социјалистички друштвени односи ослобађају и афирмирају људску свест, идејно и стваралачко биће човеково“⁷⁾ У Програму СКЈ се питању развоја личности посвећује посебна пажња. Циљ нашег социјалистичког друштва треба да буде „развијања свестране, активистичке личности са интелектуалним и моралним особинама грађана социјалистичке заједнице“⁸⁾ У складу са оваквим интенцијама нашег друштва је и развијање и истицање одређене вредности код наших васпитаника, а тиме непосредно доприноси развијању њихових идеала и узора.

На крају треба да напоменемо да је мало радова у нас који третирају проблем узора и идеала средњошколаца.⁹⁾ Међутим, на основу познатих чињеница из литературе треба очекивати да адолесценти имају узоре у личностима ван породица, најчешће просторно удаљеним особама, које се истичу неким активностима. Тиме и показују своју тежњу за самосталношћу, односно ослобођењем од родитељског ауторитета.

О неким специфичностима узора и идеала ученика завршног разреда средњих школа сазнаћемо у другом делу нашег рада.

План испитивања

Проблем испитивања: Узори и идеали ученика завршног разреда средњих школа у Пироту

Хипотезе:

1. Већина ученика има свој узор
2. Ученици бирају за узор личности истога пола
3. Највећи број испитаника бира за узор цењене људе у друштву (било због достигнућа у музици, спорту, политици, науци), а ређе наводе као узор родитеље и личности из своје околине
4. Код узора испитаници највише цене способности и карактерне особине

7) Програм СКЈ усвојен на Седмом конгресу, страна 371.

8. Програм СКЈ усвојен на Седмом конгресу, страна 368.

9. Б. Поповић је у својој докторској дисертацији додиривао проблеме узора средњошколаца.

5. Припадност школи има утицаја на врсте узора ученика
6. Постоји извесна повезаност између занимања и школске спреме родитеља и врсте узора њихове деце
7. Ученици сматрају да свака особа треба да има неки узор.

Испитаници:

Испитивањем је обухваћена популација ученика завршног разреда средњих школа у Пироту и ученици III и IV разреда припремног ступња Педагошке академије за образовање васпитача предшколских установа у Пироту. Укупно је испитано 465 ученика (203 ученика Школе за КВ раднике, 100 ученика Гимназије „Предраг Костић“, 60 ученика Економске школе „Борис Кидрич“, 44 ученица Педагошке академије, 35 ученика Гумарско-техничке школе и 23 ученика Млекарске школе). С обзиром да је старост испитаника углавном између 17 и 18 година, сматраћемо да популацију чине вршњаци, па се због тога неће вршити поређење података по узрасту.

Пол испитаника —

Што се тиче заступљености пола можемо да кажемо да је скоро подједнак број младића и девојака (ученика и ученица) обухваћен испитивањем. Подаци су приказани у табели бр. 1.

Табела број 1

П о л	м.	ж.	укупно
бр. испит.	233	232	465
%	50,11	49,89	100,00

Ако пођемо од различитих периодизација дечјег душевног развоја (америчке, британске, совјетске), наши испитаници припадају периоду касне адолесценције, односно периоду младићства и девојаштва. Које су основне карактеристике овог узраста? Положај младића и девојака је неодређен. Њих у исто време третирају на два сасвим различита начина: родитељи их сматрају још децом, школа и децом и одраслим, а ван тог круга углавном одраслим. Ако се понаша као дете, говоре му да се „измотава“ и да му то више не приличи, а ако се понаша као одрастао, опет је мета исмејавања што се „кочеperi“ и прави важан. Овакав противуречан став његове околине збуњује адолесцента и отежава му суочавање са задацима који пред њим стоје. А проблеми које адолесцент треба да реши у то време од виталног су значаја за његов даљи развитак. Ево неколико таквих задатака којима адолесцент мора да посвети сву своју пажњу у овом периоду:

- прихватање сопственог физичког изгледа и пола;
- успостављање нових односа са вршњацима оба пола;
- стицање емоционалне независности од родитеља и других одраслих;
- стицање економске независности;
- избор и припремање за будући позив;
- развијање интелектуалних појмова и вештина неопходних за укључивање у друштвену заједницу одраслих људи;
- припремање за брак и породични живот;
- изграђивање система вредности у складу са научном сликом света.

Међу потребама које јачају у доба адолесценције и изузетно утичу на понашање, нарочито треба поменути тежњу за ослобођењем од родитељског ауторитета и емоционалне независности од њих, потребу за афирмисањем и сексуалне потребе.

Начин прикупљања података:

Анкетирање.

У п и т н и к

Упитник употребљен у овом испитивању (дат у прилогу бр. I) састављен је од седам питања.

И с п и т и в а њ е

Испитивање је трајало око 30 минута. Сви испитаници су испитавани под једнаким условима. Анонимност одговора била је загарантована.

Начин обраде добијених података

Одговори испитаника упоређивани су, анализирани и интерпретирани по различитим димензијама, које је испитивач издвојио као релевантне за ово испитивање. Начин и критеријуми обраде података за свако од седам питања објаснили смо детаљније у прилогу бр. 2. Најчешће статистичке мере коришћене за обраду добијених података биле су тестирање статистичке значајности разлике процента, F1 коефицијенат и H1 квадрат — тест значајности, такође наведене у прилигу 2.

Резултати испитивања

Прво питање:

„Постоји ли нека личност на коју би желео-а да личиш (која те посебно импресионира, са којом желиш да се поистоветиш) у области науке, спорта, културе, образовања, политике, историје и сл.?”

Од 465 испитаника 348 (74,88%) одговорило је потврдно на ово питање, а 117 (25,12%) испитаника изјављује да нема узор у конкретној личности. (Подаци су прегледније дати у табели бр. 2).

Табела бр. 2

	број	„ДА“ %	број	„НЕ“ %	УКУПНО
М	194	83,26	39	16,74	233
Ж	154	66,38	78	33,62	232
С в е г а	348	47,88	117	25,12	465

Зашто релативно велики број испитаника нема узор у конкретној личности? Покушаћемо да наведемо неке од могућих разлига који су условили овај резултат.

Прво, не мора да буде узор у конкретној личности, већ у комбинацији црта различитих личности, што је показало и ово испитивање (види резултате у вези са четвртим питањем). Од 117 испитаника који су навели да немају узор у конкретној личности 72 (11,53%) изјављује да има као узор „модел“ — комбинацију особина различитих личности.

Друго, неки адолесценти, у складу са карактеристикама овог узраста, желе да буду оригинални и одбацују сваку тежњу за подражавањем других.

Треће, можда се развој личности код неких испитаника стварно одвија без узора, или су напустили раније узоре, а још нису прихватили нове.

Из табеле бр. 2 видимо да 83,26% мушкараца и 66,38% девојка има свој узор, односно 16,74% мушкараца и 33,62% девојка нема свој узор у конкретној личности. Разлика је статистички значајна на нивоу 00,1. (F1 коефицијент = 0,19, а $H^2 = 17,5$). Зашто много већи број девојака (ученица) у односу на мушкарце нема свој узор? Један од најважнијих разлога је што девојке немају на кога да се угледају. Мало је жена које су се истакле или истичу у науци, култури, спорту, историји и томе слично, које би могле да се прихвате као узор, а по теоријама нормалног развоја личност би требало да се угледа на особе истог пола. „Дечаци готово увек бирају мушке идеале, док се девојнице опредељују за женске идеале“¹⁰ (Мед, Естван).

10) Е. Харлок: Развој детета, стр. 476.

- прихватање сопственог физичког изгледа и пола;
- успостављање нових односа са вршњацима оба пола;
- стицање емоционалне независности од родитеља и других одраслих;
- стицање економске независности;
- избор и припремање за будући позив;
- развијање интелектуалних појмова и вештина неопходних за укључивање у друштвену заједницу одраслих људи;
- припремање за брак и породични живот;
- изграђивање система вредности у складу са научном сликом света.

Међу потребама које јачају у доба адолесценције и изузетно утичу на понашање, нарочито треба поменути тежњу за ослобођењем од родитељског ауторитета и емоционалне независности од њих, потребу за афирмисањем и сексуалне потребе.

Начин прикупљања података:

Анкетирање.

У п и т н и к

Упитник употребљен у овом испитивању (дат у прилогу бр. I) састављен је од седам питања.

И с п и т и в а њ е

Испитивање је трајало око 30 минута. Сви испитаници су испитавани под једнаким условима. Анонимност одговора била је загарантована.

Начин обраде добијених података

Одговори испитаника упоређивани су, анализирани и интерпретирани по различитим димензијама, које је испитивач издвојио као релевантне за ово испитивање. Начин и критеријуми обраде података за свако од седам питања објаснили смо детаљније у прилогу бр. 2. Најчешће статистичке мере коришћене за обраду добијених података биле су тестирање статистичке значајности разлике процента, FI коефицијенат и HI квадрат — тест значајности, такође наведене у прилигу 2.

Резултати испитивања

Прво питање:

„Постоји ли нека личност на коју би желео-а да личиш (која те посебно импресионира, са којом желиш да се поистоветиш) у области науке, спорта, културе, образовања, политике, историје и сл.?”

Од 465 испитаника 348 (74,88%) одговорило је потврдно на ово питање, а 117 (25,12%) испитаника изјављује да нема узор у конкретној личности. (Подаци су прегледније дати у табели бр. 2).

Табела бр. 2

	број	„ДА“ %	број	„НЕ“ %	УКУПНО
М	194	83,26	39	16,74	233
Ж	154	66,38	78	33,62	232
С в е г а	348	47,88	117	25,12	465

Зашто релативно велики број испитаника нема узор у конкретној личности? Покушаћемо да наведемо неке од могућих разлига који су условили овај резултат.

Прво, не мора да буде узор у конкретној личности, већ у комбинацији црта различитих личности, што је показало и ово испитивање (види резултате у вези са четвртим питањем). Од 117 испитаника који су навели да немају узор у конкретној личности 72 (11,53%) изјављује да има као узор „модел“ — комбинацију особина различитих личности.

Друго, неки адолесценти, у складу са карактеристикама овог узраста, желе да буду оригинални и одбацују сваку тежњу за подражавањем других.

Треће, можда се развој личности код неких испитаника стварно одвија без узора, или су напустили раније узор, а још нису прихватили нове.

Из табеле бр. 2 видимо да 83,26% мушкараца и 66,38% девојака има свој узор, односно 16,74% мушкараца и 33,62% девојака нема свој узор у конкретној личности. Разлика је статистички значајна на нивоу 00,1. (F1 коефицијенат = 0,19, а $H^2 = 17,5$). Зашто много већи број девојака (ученица) у односу на мушкарце нема свој узор?. Један од најважнијих разлога је што девојке немају на кога да се угледају. Мало је жена које су се истакле или истичу у науци, култури, спорту, историји и томе слично, које би могле да се прихвате као узор, а по теоријама нормалног развоја личност би требало да се угледа на особе истог пола. „Дечаци готово увек бирају мушке идеале, док се девојчице опредељују за женске идеале“¹⁰ (Мед, Естван).

10) Е. Харлок: Развој детета, стр. 476.

Друго питање

„Ако то желиш наведи која је то личност“.

Пошто је ово питање једно од централних у овом испитивању, више ствари је анализирано у вези са њим: порекло узора, врста (занимање) узора, утицај пола на избор узора, утицај врсте школе на избор узора, упоређивање занимања и школске спреме родитеља са врстом узора њихове деце, упоређивање пола узора и пола испитаника.

У току обраде података интересовало нас је које врсте личности наши испитаници наводе као свој идеал или узор. Кад изузмемо личности за које не знамо занимања (пријатељи, рођаци) остаје нам да анализирамо одговоре 309 испитаника. Резултати су приказани у табели бр. 3.

Табела бр. 3 (врсте узора)

Р. бр.	Врста личности	број	%
1.	Спотисти	101	32,68
2.	Политичари	91	29,45
3.	Глумци	32	10,36
4.	Научници	28	9,06
5.	Професори	18	5,83
6.	Ученици	14	4,53
7.	Писци	13	4,21
8.	Певачи	5	1,62
9.	Народни хероји	3	0,97
10.	Космонаути	2	0,65
11.	Новинари	1	0,32
12.	Криминалци	1	0,32
С В Е Г А :		309	100,00

Из табеле се види да наши испитаници најчешће бирају спортисте за свој узор (32,68%). Који momenti утичу на средњошколце да за своје узоре највише имају спортисте? Врло важно је да нагласимо да је много већи проценат мушкараца 45.81% који за узоре имају спортисте (разлика је статистички значајна на нивоу 00,1). Објашњење у вези са овим даћемо касније.

Један од разлога што наши испитаници највише цене спортисте лежи у механизму идентификације. Пошто, по сваку цену, млад човек жели да се афирмише, а често му то не полази за руком, он се поистовећује са неком спортском „величином“ и њен успех доживљава као свој. Тиме брани своју личност од неуспеха и одражава самопоштовање своје личности.

Спортисти су популарни код омладине и због тога што средства масовне комуникације (штампа, радио, телевизија) сувише простора посвећују спорту. Написи, извештаји, директни преноси разних спортских такмичења су веома чести, а могућности праћења велике, јер скоро свако домаћинство поседује радио или телевизијски апарат. Преко тих средстава омладина сазнаје, поред осталог, да су примања спортиста велика, што сигурно има утицаја на њихове жеље да и они буду познати спортисти.

У пиротском крају су велике могућности за бављење спортом и посматрање спортских приредби, јер има доста тимова који се такмиче у другим савезним лигама (фудбалери, боксери, кошаркаши, рукометашци). То су све непосредни подстицаји да се узор тражи међу спортистима.

И став нашег друштва према физичкој култури сигурно доприноси популаризацији спортских активности. Физичкој култури у нашој земљи се придаје велики значај, јер је то једна од компонента свестног развоја личности. У свим наставним плановима почев од предшколских установа па до високошколских имамо и физичко васпитање као обавезну активност, односно предмет. Поред тога покрећу се разне акције („Сви на снагу“, „Сви у природу“) у циљу омасовљавања физичке културе.

За нас је интересантно да ученици Школе за КВ раднике имају најчешће узор у познатим спортистима (41,79%), као и ученици Млекарске школе (34,78%), док ученици осталих школа знатно мање наводе спортисте као свој узор. (Види прилог II). Зашто ученици поменутих школа највише цене спортисте? Врло је тешко дати конкретан одговор на ово питање без систематског проучавања утицаја ових фактора (става друштва и средине према врсти школе, когнитивни статус ученика, њихове способности, ниво аспирације и друге). Зато ћемо да наведемо нека од могућих објашњења. Једно од њих било би да је ниво аспирације код ученика наведених школа на нижем нивоу. Сем тога ученици су свесни својих могућности и зато се опредељују за узоре који су им доступнији. Једно од могућих објашњења могло би да буде у тежњи да се компензира недовољна афирмација на интелектуалном плану (у учењу). Испитивања наведена у литератури су показала да слабији ученици у успеху најчешће настоје да се истакну у спорту.

Занимање и школска спрема родитеља (у поменутих школама су родитељи углавном пољопривредни и индустријски радници са непотпуном или потпуном основном школом) може да има извесног утицаја на узоре њихове деце. (Види објашњења која су дата у вези са утицајем занимања и школске спреме родитеља на врсте узора њихове деце).

Интерпретацију података у вези са утицајем пола на избор спортиста за свој узор даћемо у поднаслову „Пол и учесталост врсте узора“.

На другом месту су узори политичари са 29,45%. У интерпретацији овог резултата морамо да пођемо од чињенице да од 91 испитаника, који су навели политичаре као узор 72 (79,11%) ученика наводе друга Тита као узор. То је још једна потврда колико је велика популарност друга Тита код наших ученика. И наши средњошколци увиђају да је личност друга Тита синтеза најплеменитијих људских особина, да је он најзаслужнији за развој нашег социјалистичког самоуправног друштва. То даље значи да наше млађе генерације имају могућности да се упознају са величином друга Тита преко разних видова васпитања (од породичног до високошколског).

Поред друга Тита испитаници су наводили и друге истакнуте политичаре (И. Ганди, Че Гевара, Лењин).

Ако анализирамо резултате по школама уочићемо извесне разлике у избору политичара за узоре. Највише је ученика из Економске школе који свој узор имају у познатим политичарима (56,25%), а на другом месту су ученици Педагошке академије (30%). Ученици других школа у нешто мањем броју имају свој узор у политичарима.

Ове разлике највероватније условљавају разлике у садржају наставе и професионалној оријентацији ученика. Наиме ученици Економске школе имају много више наставних садржаја из друштвено-политичких наука, него ученици других средњих школа.

На трећем месту су глумци као узори. Интересовања према филму иду упоредо са читалачким интересовањима. Један од мотива за посећивање биоскопа је узбуђење. Све што се односи на пустиловину и сентименталност ствара узбуђење које адолесцент не може да доживи у свакодневном животу. У том периоду је нарочито изражена тежња за емоционалним везивањем за особу супротног пола. Пошто недовољна искуства адолесцената често спречавају реализовање ове тежње, младић или девојка могу да се идентификују са неким глумцем и да његов успех доживе као свој. Тиме, посредно, могу да задовоље тежњу за афирмацијом на сентименталном плану. А поред тога адолесцент може, гледајући филмове, да стекне идеје како треба да се понаша у свету у ком живи.

Највише је испитаника из Педагошке академије који имају узор у глумцима (25%), што је сасвим разумљиво ако знамо, што се показало и у овом испитивању, да девојке имају више узоре у глумцима од младића, а у Академији су испитиване само ученице.

На четвртном месту је категорија научника (9,56) иако је проценат испитаника који имају узор у неком научнику доста скроман, он ипак показује да одређен број адолесцената посебно цени научна достигнућа. Међутим, треба напоменути да је потребно, у складу са интенцијама Програма СКЈ и целокупног нашег друштва, већу пажњу поклонити истицању научних вредности у систему васпитања и образовања и преко средстава масовне комуникације. На тај начин могу да се каналишу узори и идеали наше омладине. „Социјалистичко друштво мора — а оно и једино може — да до максимума осло-

боди стваралачке снаге у науци и да научним радницима омогући да слободно развијају своје способности у откривању законитости и облика кретања природе и друштва¹¹⁾

Да наставни садржаји поред оријентације имају утицаја показује и чињеница што је у Гимназији највише ученика (23,23%) који имају узор у личностима научника. Код ученика других школа је знатно нижи тај проценат (види прилог II — табеларни преглед узора по школама).

И професори се јављају као узори у 5,83% случајева. То је и разумљиво јер су ученици у сталном контакту са професорима могли да открију њихове вредности и да их прихвате као своје узоре. Ученици Гумарско-техничке школе и Школе за КВ раднике имају најчешће узор у професорима. На ове резултате, поред других разлога, утичу у извесној мери занимање родитеља и нижи когнитивни статус родитеља и ученика ових школа.

Одређен број испитаника наводи ученике (своје другове или другарице као свој узор). То је у складу са карактеристикама овог узраста — тежње да се ослабодје ауторитета одраслих. До сличних резултата су дошли и неки амерички истраживачи (Хил, Јерсилд) који је закључио да у доба адолесценције идеал може да буде младо лице које се познаје и коме се адолесцент диви. Непосредни контакти, углед који ученик ужива код наставника могу да буду поводи да се ученик (друг) прихвати као узор. Често се слаби ученици хвале бољим ученицима свога одељења и тако идентификујући се са њима доживљавају успех.

Пошто је знатно више девојака које имају узор у писцима, детаљније ћемо ово коментарисати када говоримо о утицају пола на врсте узора.

Помало изненађује податак да је мало узора међу певачима (1,62%).

Подаци из табеле показују да испитанице најчешће бирају политичаре, спортисте, научнике и глумце. А ако би ученике и професоре издвојили у посебну категорију као личности из ближе околине, онда би на трећем месту ранг листе биле те личности. Остале врсте личности ученице су наводиле ређе.

Што се тиче мушкараца, они су најчешће наводили спортисте као свој узор (45,81%) и политичаре (26,82%). Остале врсте личности су ређе наводили као свој узор.

Да видимо где има подударности у избору узора између ученица и ученика, а где постоје значајније разлике.

И ученице и ученици скоро у подједнакој мери наводе за узор следеће категорије личности: политичаре, глумце, певаче, професоре и народне хероје.

11) Програм СКЈ, усвојен на Седмом конгресу стр. 370.

Т а б е л а бр. 4

Пол и учесталост избора одређених личности за узор

Резултати у вези са овим питањем дати су у таб. 4.

р. бр.	врста личности	ж		м	
		бр.	%	бр.	%
1	спортисти	19	14,61	82	45,81
2	политичари	43	33,07	48	26,82
3	глумци	15	11,54	17	9,57
4	научници	16	12,31	12	6,70
5	професори	8	6,16	10	5,58
6	ученици	11	8,46	3	1,68
7	писци	10	7,69	3	1,68
8	певачи	3	2,31	2	1,12
9	народни хероји	2	1,54	1	0,56
10	космонаути	2	1,54	0	0,00
11	новинари	1	0,77	0	0,00
12	криминалци	0	0,00	1	0,56
СВЕГА:		130	100,00	179	100,00

Нешто је већа разлика, мада није статистички значајна, у избору врсте узора ученица и ученика код следећих категорија узора: ученици, писци, политичари и то у корист ученица. (Види прилог II — Табела — Занимање личности узора испитаника).

Резултати испитивања показују да је највећа разлика између девојака и младића у погледу избора спортиста (већ смо раније истакли да је та разлика статистички значајна на нивоу 0,01). Ову разлику можемо да објаснимо ако пођемо од различитог става социјалне околине (родитеља, рођака, другова) према избору играчака и игара за дечаке и девојчице. Деца постају доста рано свесна да постоје одребене врсте играчака за дечаке и за девојчице. Дакле, од почетка формирања личности развој интересовања код деце иде у два правца. Мушко дете је више усмерено на игре које подсећају на спортске, јер се спорт сматра углавном „мушком“ делатношћу, што има утицаја на његово даље интересовање за спортске дисциплине у којима ће моћи да се афирмише и нађе узор.¹²⁾

Разлике у интересовањима између дечака и девојчице, односно младића и девојака за штампу и часописе доприносе и разликама у избору спортиста за узор. Испитивања су показала да „дечаци пока-

12) Р. Војановић: Дечја интересовања, стр. 14.

зују више интересовање за новине, за разлику од девојчица које су више заинтересоване за часописе"¹³. У новинама се много више пише о спортским догађајима, а тиме пружају веће могућности мушкарцима да упознају „спортске величине”.

Занимање родитеља и врсте узора њихове деце

У овом раду посебно нас је интересовало од каквог је утицаја занимање родитеља на врсте узора њихове деце. Важно је одмах да напоменемо да смо наишли на одређене потешкоће: различита учесталост занимања родитеља по школама, немогућност контроле утицаја врсте школа, као и прилична уједначеност занимања мајки¹⁴) (већина мајки су домаћице у категоријама где су очеви радници и службеници, а већи број мајки по занимању службеник или просветни радник где су и очеви просветни радници).

Полазећи од ових потешкоћа не можемо да изводимо сигурније закључке о утицају занимања родитеља на узор њихове деце, али зато можемо да истакнемо неке тенденције у вези са овим питањем које могу корисно да нам послуже у даљем току испитивања. Резултати су прегледније дати у табели бр. 5.

Подаци из наведене табеле показују да деца пољопривредних и индустријских радника¹⁵) имају најчешће узор у спортистима, деца службеника у политичарима а деца просветних радника у научницима. На основу овога можемо да претпоставимо да занимање родитеља има извесног утицаја на узор њихове деце. Тако, на пример, деца просветних радника најчешћи узор су научници због тога што

Табела број 5.

ЗАНИМАЊЕ РОДИТЕЉА

вр. узора	рад.		инд.		службеници		прос.	
	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%
Спорт	20	32,79	59	36,65	17	28,81	1	7,14
Полит.	16	26,23	43	26,71	23	38,98	4	28,57
Глумци	6	9,84	14	8,70	5	8,47	1	7,14
Научници	7	11,47	10	6,21	5	8,47	5	35,71
Професори	5	8,20	9	5,59	1	1,70	1	7,14
Ученици	4	6,56	13	8,07	—	—	—	—
Писци	2	3,27	7	4,35	1	1,70	2	14,29
Певачи	1	1,64	3	1,86	4	6,78	—	—
Народ. хероји	—	—	1	0,62	2	3,39	—	—
Космонаути	—	—	2	1,24	—	—	—	—
Новинари	—	—	—	—	1	1,70	—	—
СВЕГА	61	—	161	—	59	—	14	—

13) Е. Харлок: Развој детета, стр. 352.

14) Сигурније податке добићемо у даљем току испитивања узора ученика завршног разреда основних школа.

15) Кад говоримо о занимању родитеља, углавном мислимо на занимање оца, јер су мајке претежно домаћице.

имају веће могућности за упознавање научних радника. Сем тога може да се претпостави да се амбиције и узори родитеља спонтано преносе и на њихову децу.

Зог тога што нисмо контролисали утицај врсте школа, посебно смо анализирали однос занимања родитеља и њихове деце код ученика Гимназије, јер је заступљено више различитих категорија занимања.

И ови резултати су показали сличне тенденције као и резултати у целини. Наиме, и овде ученици чији су родитељи радници (пољопривредни и индустријски) најчешће имају узор у спортистима (42,85%, 30,77%), а деца просветних радника се највише угледају на научнике (40%).

Будући да су уочене исте тенденције код обе анализе, можемо са нешто већом сигурношћу да тврдимо да занимање родитеља има значајну улогу у избору узора и идеала њихове деце. Јер, свакодневни контакти, дискусије, изношење идеала од стране родитеља утиче и на идеале њихове деце.

Неки амерички истраживачи (Варнер, Луит) истичу зависност интересовања деце од вредности које цене припадници одређене класе. „Колико и шта ће неко читати зависи у великој мери од вредности које гаји његова класа”¹⁶.

Школска спрема родитеља и врста узора њихове деце

Знамо да је школска спрема повезана са занимањем родитеља, па због тога све оне потешкоће које смо истакли у вези са занимањем родитеља важе и овде. Пошто се не подудару школска спрема оца и мајке, онда ћемо школску спрему везивати за школску спрему оца. Одредили смо четири категорије школске спреме: непотпуна основна, осмогодишња, средња и виша и висока. Резултати су дати у прилогу број II, код седмог питања.

Ако упоредимо ранг листе врсте узора деце и школску спрему родитеља уочићемо извесне разлике. Испитаници чији су родитељи са основном школом најчешће наводе спортисте као узор, а испитаници чији су родитељи са средњом, вишом и високом школском спремом највише цене политичаре. Важно је напоменути да испитаници чији су родитељи са вишом и високом школском спремом у много већем проценту наводе и научнике као свој узор (18,18%) у односу на остале категорије (око 5%). Објашњења у вези са тим смо дали говорећи о утицају занимања родитеља на узор њихове деце. Привлачи пажњу и податак да ученици чији су родитељи са основном школом доста често наводе своје професоре као узор (10,53%), док их ученици чији су родитељи са вишом и високом школском спремом уопште не наводе. Већ смо раније истакли да личне амбиције родитеља имају утицаја и на амбиције њихове деце. Сем тога и веће су могућности деце чији су родитељи вишег образовања за упознавање познатијих личности из наше земље и других земаља.

16) Е. Харлок: Развој детета, стр. 349.

Да ли се пол испитаника подудара са полом узора

У даљој анализи интересовало нас је да ли се пол узора подудара са полом испитаника. Од 309 испитаника 226 (73,13%) има узор у личности истог пола, а 83 (26,87%) испитаника има узор у особи супротног пола. Ови подаци говоре о томе да се пол узора не подудара у некој значајној мери са полом испитаника.

Ако анализирамо испитанике чији се пол не подудара са полом њиховог узора долазимо до доста занимљиве чињенице. Наиме, од 83 испитаника чији се пол не подудара са полом узора, 82 су испитанице, а само један мушкарац има узор у личности женског пола. Ови подаци нам потврђују трећу хипотезу код мушкараца.

Зашто од 130 ученица 82 (63,07%) има узор у личности супротног пола? Један од разлога, који смо раније навели, је што нема већег броја жена које су се истакле у разним областима друштвеног живота на које би се девојке угледале. Због тога се ученице угледају на познате научнике и политичаре (Маркс, Лењин, Тито, Ајнштајн, Дарвин и сл.) који представљају светске величине.

Посебно овде треба да нагласимо да од 82 ученице које имају узор у особама мушког пола 33 (40,26%) се угледају на друга Тита, а 22 ученице (27,32%) на познате научнике, политичаре и писце.

Једно од објашњења може да буде у неприхваћености свога пола, као и у различитом ставу родитеља према рођењу мушке и женске деце. Поред тога у прилог добијеног резултата иде и појава ћешћег избора оца за узор и од стране девојчица и од стране мушкараца, него мајке.

Треће питање:

У оквиру овог питања испитаници су имали задатак да наведу особине личности због којих су је изабрали за свој узор. Испитаници су наводили најчешће више особина на основу којих цене неку личност. Нас интересује учесталост категорија особина које су наводили наши испитаници. Резултати су приказани у табели број 6.

Табела бр. 6

Р. бр.	Врста особина	Бр.	%
1	карактерне особине	856	43,48
2	способности и таленат	405	20,57
3	достигнућа — образовност	292	14,83
4	патриот. и интернацион.	119	6,04
5	спољашњи изглед	103	5,23
6	осећајност	98	4,98
7	атрактив. и смисао за хумор	96	4,87
СВЕГА:		1969	

На основу резултата који су дати у табели можемо истаћи да су наши испитаници најчешће наводили као најцењеније особине код својих узора оне које се називају карактерним¹⁷⁾. Од 1969. особина које су испитаници навели да их цене 856 (43,48%) односе се на карактерне особине. Ови резултати су у складу са чињеницама које смо навели у уводном делу. Наиме, адолесценти све више у оцењивању других људи полазе од карактерних особина. То је у складу са пуним развојем апстрактног мишљења, које омогућава да се све више продире у суштину појава и понашања људи. Сличне резултате истиче и Иван Толичић при вредновању професора од стране средњошколаца.

Због тога што су карактерне особине најчешће навођене издвојили смо их посебно од осталих и покушали да мало ближе објаснимо узроке њиховог навођења.

Учесталост различитих карактерних особина

Табела бр. 7

Р. бр.	Врста особина	Бр.	%
1	упорност и амбиција	310	36,26
2	поштење и хуманост	275	32,17
3	храброст	147	17,19
4	култура понашања	123	14,38
СВЕГА:		855	

Од карактерних особина најчешће су навођене упорност и амбиција. То показује да адолесценти схватају да су за изузетне резултате у животу и раду неопходне поменуте особине. Овај податак бисмо могли да повежемо са средином из које потичу испитаници (често се истиче да су Пироћанци упорни и амбициозни људи, мада то није научно проверено, и да васпитањем те своје особине преносе и на своју децу).

На другом месту су поштење и хуманост. Оваква учесталост ових особина је у складу са карактеристикама адолесцената.

Младићи и девојке доста цене храброст као особину. Овде напомињемо да младићи више цене ову особину, што је у складу са потребом младића да учине нешто „смело” и тиме се афирмишу у очима средине, а нарочито у очима супротног пола.

На крају, од карактерних особина, испитаници доста цене и културу понашања. Девојке ову особину више цене од мушкараца, мада разлика није статистички значајна. (Види прилог II).

¹⁷⁾ Карактерне особине обухватају моралну и вољну страну личности.

На другом месту по учесталости су способности (интелектуалне, специјалне). С обзиром да доста често наводе способности можемо рећи да увиђају разлике у способностима и да посебно цене способније људе.

Испитивање је дакле показало да наши испитаници доста цене образовност и достигнућа као особине личности.

То је у складу са захтевима нашег друштва да се образовни ниво наших људи повећа, а тиме повећа и продуктивност рада. И преко средстава масовне комуникације и у школи се често говори о значају образовања за даљи развој нашег самоуправног система, а тиме утиче на идеале и узоре наших омладинаца.

Релативно ређе су истицане следеће особине узора: патриотизам и интернационализам, спољашњи изглед, осећајност, атрактивност и смисао за хумор.

Ако погледамо ове особине с обзиром на пол испитаника видећемо да нема статистички значајних разлика, мада је ранг листа учесталости особина девојака и младића нешто различита. Тако, на пример, осећајност код ученица би била на четвртом месту, а код ученика је на последњем, седмом месту. То је даље у складу са из искуства познатом чињеницом да је емоционалност више изражена код девојака. Доста је значајна разлика рангова ученика и ученица у вези са особинама атрактивности и смислом за хумор. Девојке су нешто мање цениле те особине од младића. Овај податак можемо објаснити тиме што је особина атрактивности најчешће везивана за спортисте, а већ смо истакли да мушкарци много више имају узор у спортистима.

Шесто питање:

Ово питање гласи¹⁸: „Наведи какав је твој однос према узорима и идеалима (шта мислиш о њима, да ли човек треба да има узоре, да ли они могу бити подстрек у раду човека и његовом животном опредељењу и сл)”. Преко овог питања желели смо да видимо став испитаника о узорима уопште. Подаци су дати у прилогу бр. II, код шестог питања.

Од 389 испитаника, који су одговорили на ово питање, 350 (89,96%) је одговорило да сваки човек треба да има узор који би му служио као подстрек у раду и животном опредељењу. Нема значајнијих разлика у ставовима девојака и младића, јер приближно једнак проценат једних и других истиче да човек треба да има узор.

У другу категорију смо сврстали испитанике који истичу да човек може али не мора да има свој узор. (26 испитаника или 6,68% има такав став). Ево неких најкарактеристичнијих одговора у којима се види одређен став према узорима. Узор може да се има, али да се не угледа много на њега, јер не може да буде подстрек у смислу

¹⁸) Редослед питања је узет на основу упитника, јер је ово скраћена верзија рада.

откривања новог, тежило би се ономе што је било. Добро је да се има узор, али је опасно да се сувише окренемо тој личности. Треба да се има узор, али не у потпуности, човек треба да има и своје. Узор је потребан само у понеким тренуцима. Човек може имати узор али не мора. Човек треба да има узор, а можда и не.

Мали је број испитаника (3,36%) који категорички тврде да човек не треба да има узор. Интересантно је да већина испитаника који немају узор изјављују да треба да се има узор.

Ево неколико примера оригиналних одговора испитаника који кажу да не треба да се има узор: „Друге личности ме не занимају, желим да будем онакав какав сам“. „Такав узор не постоји и не могу да га имам“. „Не волим узоре, јер човек треба да буде „свој“, оригиналан“. „Зашто копирати друге“. „Не може да постоји таква личност која би била комплетна, свако има своје „ЈА“. „Глупо је имати узор, треба бити изузетак“.

За нас је значајно што око 90% ученика сматра да човек треба да има узор, који ће га подстицати на рад и који може да има утицаја на његово животно опредељење. Из тога произилазе и већи захтеви за развијањем узора и идеала ученика.

З а к љ у ч и

1. Већина ученика завршног разреда средњих школа у Пироту има свој узор (90,14%), било у конкретnoj личности (74,88) или у „моделу“ (15,26%). Међутим, значајно је што неки испитаници немају свој узор (9,86%) и што можемо да претпоставимо да се код неких личности развој може да одвија без узора¹⁹⁾.

2. Већи број ученица нема узор у односу на ученике, пошто немају на кога да се угледају. Мало је жена које су се истакле у разним друштвеним активностима, а природна је тежња да се особа идентификује са особом истог пола.

3. Младићи бирају за узор личности истог пола, а девојке бирају узоре истог пола и узоре супротног пола (63,07%). Тиме није потврђена у потпуности трећа хипотеза — да сви испитаници бирају узор истог пола.

4. Најчешћи узорни наших испитаника су позитивне и цењене личности из области: спорта, политике, филма и науке.

5. И у периоду адолесценције у извесној мери постоји зависност узора идеала од занимања и школске спреме родитеља.

6. Наши испитаници највише цене карактерне особине свога узора. Поред карактерних особина доста су цењене способности, образовност, достигнућа, и тд.

19) Ако би се научно доказало да се развој личности неких особа одвија без узора, онда би се побила досадашња тврђена да развој личности мора да иде преко идентификације.

7. Од карактерних особина ученици највише цене упорност, амбицију, поштење и хуманост.

8. Велики је број извора узора наших адолесцената, а међу њима најзначајнији су: друштвено уређење и политика наше земље, систем васпитања и образовања, средства масовне комуникације, занимање и школска спрема родитеља, ближа социјална околина (другови, рођаци, професори) и томе слично.

9. Већина испитаника (89,96%) истиче да је потребно да сваки човек има свој узор, који ће му служити као подстрек у раду и животном опредељењу.

10. Пошто је циљ нашег социјалистичког друштва развијање таквих идеала и узора који ће моћи да допринесу свестраном развоју личности и даљем развоју нашег друштва, потребно је да се посвети још већа брига овом проблему у васпитном процесу.

Посебно значајну улогу треба да одиграју средства масовне комуникације (штампа, радио, телевизија,) у истицању вредности које ће наша омладина да прихвата као своје идеале и узоре.

Л И Т Е Р А Т У Р А

8. Б. Поповић: О идентификацији, Психолошки билтен, Београд 1963.
2. Е. Херлок: Развој детета, Завод за издавање уџбеника СРС, Београд, 1965, г.
3. Р. Бојовић: Дечја интересовања, Рад, Београд 1964. год.
4. Г. Олпорт: Снлоп и развој личности, Култура, Београд, 1969, год.
5. С. Фројд: Нова предавања за увођење у психоанализу.
6. Б. Стевановић: Педагошка психологија, Завод за издавање уџбеника СРС Београд, 1959. год.
7. Н. Рот: Основи социјалне психологије, Завод за издавање уџбеника СРС Београд, 1972. год.
8. Н. Рот: Психологија личности, Завод за издавање уџбеника СРС, Београд, 1973. год.

П Р И Л О Г I

У П И Т Н И К

Ово је испитивање узора идеала код наше омладине. Интересује нас да ли наши ученици имају некога на кога се угледају, ко им због својих квалитета представља узор. Прочитајте добро постављена питања. Анонимност загарантована.

1. Постоји ли нека личност на коју би желео-ла да личиш (која те посебно импресионира, са којом желиш да се поистовестиш) у области науке, спорта, културе, образовања, политике, историје и сл.?

Да

Не

(заокружи одговор)

2. Ако то желиш наведи која је то личност.

3. Које особине те личности нарочито цениш? (подвучи их).

— спољашњи изглед	— способност
— таленат	— поштење
— хуманост	— амбиција
— осећајност	— достигнућа
— упорност	— патриотизам
— интернационализам	— образовност
— култура понашања	— храброст
— атрактивност	— смисао за хумор
- или неке друге, које?

4. Постоји ли можда, уместо одређене личности, комбинација особина различитих личности, неки твој лични модел који ти служи као узор?

Да Не (заокружи одговор)

5. Наведи те особине: _____

6. Наведи какав је твој однос према узорима и идеалима (шта мислиш о њима, да ли човек треба да има узоре, да ли они могу бити подстрек у раду човека и његовом животном опредељењу и сл.).

7. Твоји лични подаци: (заокружи понуђене одговоре).

Пол: мушки женски

Старост: 16, 17, 18, 19, 20 година,

Занимање родитеља: отац _____

мајка _____ Школска спрема родитеља:

оца _____ мајке _____.

Школа: _____

П Р И Л О Г II

ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД ВРСТА ЛИЧНОСТИ КОЈЕ ПРЕДСТАВЉАЈУ УЗОР

Врсте личности	Ж		М		Укупно		Т н. знач.	
	бр.	%	бр.	%	бр.	%		
1. Спортисти	19	14,61	82	45,81	101	32,68	6,45	0,01
2. Политичари	43	33,07	48	26,82	91	29,45	1,17	—
3. Глумци	15	11,54	17	9,51	32	10,36	0,56	—
4. Научници	16	12,31	12	6,70	28	9,06	1,64	—
5. Професори	8	6,16	10	5,58	18	5,83	0,21	—
6. Ученици	11	8,46	3	1,68	14	4,53	1,75	—
7. Писци	10	7,69	3	1,68	13	4,21	1,57	—
8. Певачи	3	2,31	2	1,12	5	1,62	0,78	—4
9. Народни хероји	2	1,54	1	0,56	3	0,97	0,83	—
10. Носмонаути	2	1,54	0	0,00	2	0,65	—	—
11. Новинари	1	0,77	0	0,00	1	0,32	—	—
12. Криминалци	0	0,00	1	0,56	1	0,32	—	—
С В Е Г А:	130		179		309			

ПРЕГЛЕД ВРСТЕ УЗОРА ПО ШКОЛАМА

ШКОЛА ЗА КВАЛИФИКОВАНЕ РАДНИКЕ

Р. бр.	Врсте узора	Ж		М		Укупно	
		бр.	%	бр.	%	бр.	%
1.	Спортисти	7	20,59	49	49,00	56	41,79
2.	Политичари	4	11,77	25	25,00	29	21,64
3.	Глумци	2	5,88	13	13,00	15	11,20
4.	Професори	4	11,77	6	6,00	10	7,46
5.	Ученици	6	17,65	3	3,00	9	6,71
6.	Научници	3	8,82	3	3,00	6	4,48
7.	Писци	3	8,82	0	0,00	3	2,24
8.	Певачи	2	5,88	1	1,00	3	2,24
9.	Космонаути	2	5,88	0	0,00	2	1,49
10.	Народни хероји	1	2,94	0	0,00	1	0,75
С В Е Г А :		34		100		134	

Г И М Н А З И Ј А

Р. бр.	Врсте узора	Ж		М		Укупно	
		број	%	број	%	број	%
1.	Политичари	11	39,28	5	14,70	16	25,81
2.	Спортисти	1	3,57	15	44,12	16	25,81
3.	Научници	8	28,57	7	20,59	15	24,19
4.	Писци	2	7,15	2	5,88	4	6,45
5.	Глумци	1	3,57	2	5,88	3	4,84
6.	Ученици	3	10,72	0	0,00	3	4,84
7.	Певачи	1	3,57	2	5,88	3	4,84
С В Е Г А :		28		33		62	

ПЕДАГОШНА АНАДЕМИЈА

Р. бр.	Врсте личности	број	процент
1.	Политичари	6	30,00
2.	Глумци	5	25,00
3.	Спортисти	4	20,00
4.	Научници	2	10,00
5.	Ученици	2	10,00
6.	Певачи	1	5,00
С В Е Г А :		20	

МЛЕНАРСНА ШКОЛА

Р. бр.	Врсте узора	Ж		М		Укупно	
		број	%	број	%	број	%
1.	Спортисти	0	0,00	8	50,00	8	34,78
2.	Политичари	2	28,57	4	25,00	6	26,08
3.	Глумци	4	57,14	1	6,25	5	21,74
4.	Писци	1	14,29	1	6,25	2	8,70
5.	Научници	0	0,00	1	6,25	1	4,35
6.	Хероји	0	0,00	1	6,25	1	4,35
С В Е Г А :		7		16		23	

ЕКОНОМСКА ШКОЛА

Р. бр.	Врсте узора	Ж		М		Укупно	
		број	%	број	%	број	%
1.	Политичари	18	51,43	9	69,23	27	56,25
2.	Спортисти	6	17,14	4	30,77	10	20,84
3.	Глумци	3	8,57	0	0,00	3	6,25
4.	Научници	3	8,57	0	0,00	3	6,25
5.	Писци	2	5,71	0	0,00	2	4,17
6.	Професори	1	2,86	0	0,00	1	2,08
7.	Народни хероји	1	2,86	0	0,00	1	2,08
8.	Новинари	1	2,86	0	0,00	1	2,08
С В Е Г А :		35		13		48	

ГУМАРСКО-ТЕХНИЧКА ШКОЛА

Р. бр.	Врсте узора	Ж		М		Укупно	
		број	%	број	%	број	%
1.	Спортисти	0	0,00	7	38,88	7	29,16
2.	Политичари	2	33,33	4	22,22	6	25,00
3.	Професори	2	33,33	2	11,11	4	16,67
4.	Писци	2	33,33	0	0,00	2	8,33
5.	Научници	0	0,00	2	11,11	2	8,33
6.	Глумци	0	0,00	1	5,58	1	4,17
7.	Музичари	0	0,00	1	5,58	1	4,17
8.	Криминалци	0	0,00	1	5,58	1	4,17
С В Е Г А :		6		18		24	

ШЕСТО ПИТАЊЕ:

У оквиру овог питања испитаници су имали задатак да изнесу свој став према постојању узора. Све одговоре смо разврстали у следеће три категорије: свака особа треба да има свој узор, може да се има узор али не мора и особама није потребан узор.

Резултате смо приказали у следећој табели и израчунали статистичку значајност процената.

СТАВ ИСПИТАНИКА У ВЕЗИ СА ПОСТОЈАЊЕМ УЗОРА

Став према узору	Ж		М		Укупно		Т	н. знач.
	бр.	%	бр.	%	бр.	%		
Треб. имат. узор	117	88,64	233	90,66	350	89,96	0,62	—
Може али не мора	12	9,09	14	5,44	26	6,68	3,65	0,01
Не треба узор	3	2,27	10	4,00	13	3,36	0,97	—
С В Е Г А :	132		257		389			

Иако је код другог става разлика статистички значајна на нивоу 0,01, због малог броја случајева не смемо да изводимо никакве закључке.

СЕДМО ПИТАЊЕ:

Пошто смо податке о занимању родитеља дали у табели бр. 5, код другог питања, овде ћемо да наведемо податке о школској спреми родитеља (оца) и врстама узора њихове деце.

ШКОЛСКА СПРЕМА ОДЕЉЕЊА

Врсте узора њихове деце	4 разр. осн. шк.		8 раз. осн. шк.		средња шк.		виш. и вис. ш. сп.	
	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%
Спортисти	25	32,90	31	38,27	19	26,39	12	21,82
Политичари	16	21,05	22	27,16	28	38,89	22	40,00
Глумци	10	13,16	9	11,11	7	9,72	3	5,45
Научници	6	7,90	4	4,94	5	6,94	10	18,18
Професори	8	10,53	4	5,94	4	5,56	0	0,00
Ученици	5	6,58	4	4,94	0	0,00	3	5,46
Писци	3	3,95	2	2,47	5	6,94	3	5,46
Певачи	1	1,31	4	4,94	1	1,39	1	1,82
Народни хероји	1	1,31	0	0,00	1	1,39	1	1,82
Космонаути	0	0,00	1	1,23	1	1,39	0	0,00
Новинари	1	1,31	0	0,00	0	0,00	0	0,00
Криминалци	0	0,00	0	0,00	1	1,39	0	0,00
С В Е Г А:	76		86		72		55	

СТАНИМИР ПАНАЈОТОВИЋ,

**СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКА
СТРУКТУРА ПОРОДИЦА УЧЕНИКА
СПЕЦИЈАЛНЕ
ОСНОВНЕ ШКОЛЕ
У ПИРОТУ**

Анкетиране су породице ученика Специјалне основне школе у Пироту да би се установила њихова социјално-економска структура. Притом се пошло од претпоставке да породице ученика Специјалне основне школе у Пироту имају своју основу и своја обележја у територијалној, професионалној, економској и социјалној структури становништва настањеног на територији горњег Понишавља као ширег региона, и општине Пирот као његов.

Пирот је град са високом концентрацијом становништва, представља концентрацију локације индустријских објеката са јако израженом привредном активношћу, а поједине фазе његовог развоја имале су одговарајући утицај на демографска обележја целог региона.

Прво специјално одељење за основно образовање ментално недовољно развијене деце основано је 1965. год. при Основној школи „Вук Караџић” у Пироту. Наредних година отворена су специјална одељења и код осталих основних школа у граду тако да су специјалном наставом обухваћена сва деца у Пироту којима је одређена таква настава. У току постојања специјалних одељења код редовних основних школа у Пироту, указала се потреба да се нађе боља форма у организовању специјалне наставе те је у Пироту 19772. год. формирана Специјална основна школа као самостална установа.

Циљ испитивања је био да се установи из којих породица потичу полазници Специјалне основне школе у Пироту, каква је њихова социјално-економска структура, да се укаже на неке карактеристике породица као и на факторе који су отежавали и даље отежавају функцију породица у подизању деце како би им се помогло ако има потребе за тим.

Узорак је обухватио 78 породица са 98 ученика — полазника Школе у школској 1973/74. години.

Анкетни упитник је садржао 12 питања за породицу у вези њеног социјално-економског статуса. У анкетном упитнику су била питања принудног одговора „да” или „не”.

Први део анкетног упитника дао нам је податке о миграционим сеоским породицама, о породицама са подручја погођеног ендемским сифилисом и о породицама из етничке групе Рома, а други део о

образовном статусу родитеља, структури занимања, приходима, као и о броју чланова у породицама, затим: условима становања као и заступљености појединих облика стимулације.

Резултати испитивања

Породице на основу неких демографских карактеристика.

Миграционе породице	Са подручја ендемског сифилиса	Из етничке групе Рома
34	20	24

Из табеларног приказа је видљиво да породице полазника Специјалне основне школе у Пироту потичу из миграционих сеоских породица, из подручја погођеног ендемским сифилисом и из породица из етничке групе Рома.

У периоду од 1949—1955. год. спроведена је систематска акција на сузбијању сифилиса у горњем Пештављу организована од стране здравствене службе у НР Србији. У подручју ендемије нађена је просечна зараженост у времену сузбијања од 4,13%. Ипак је у овом подручју степен заражености, у појединим, углавном забаченим планинским селима, износи и до 18%.¹⁾

Акције здравствене службе учиниле су да нестану видљиви трагови сифилиса, али је чињеница да велики број деце из породица које су се доселиле са подручја ендемије похађа специјалну школу. Тешко је утврдити у којој мери је узрок да деца са тог региона похађају специјалну школу утицај сифилиса, а у којој културна депривација.

У породицама из етничке групе Рома говори се на два језика што деца представља посебну тешкоћу у развоју говора и касније у почетном школовању. У породици се говори језиком Рома, а шира друштвена заједница има свој језик који се у многеме разликује од говора у овим породицама. Деца из ових породица у предшколском периоду најчешће говорно саобраћају на језику Рома. Говор шире друштвене заједнице треба тек да науче. Деца из ових породица уче школу на оном језику којим се не говори у породици. Рана стимулација деце у овим породицама је на језику којим се дете неће служити у току школовања.

А) Образовни статус родитеља

Приликом утврђивања образовног статуса родитеља нашли смо да нема родитеља са високом школском спремом. Доминантно место у образовном статусу родитеља заузимају родитељи са непотпуном основном школом (4 разреда).

¹⁾ Проф. Др Сима Илић, Др Боривоје Игњатовић, Ендемски сифилис у Србији, Београд, 1957. год.

Ова категорија родитеља учествује са 75,82% испитаних родитеља. Такође је индикативан податак о броју неписмених родитеља који је нарочито изражен код мајки 32,05%. Сваки пети родитељ уопште није похађао школу, а 93,46% родитеља нема ступањ образовања који се данас сматра обавезним што јасно говори о неповољној образовној структури родитеља.

Б) Структура занимања родитеља

Од свих родитеља само два раде као службеници (1,30%). Као фабрички радници раде 79 родитеља (51,64%) пољопривредом се баве 15 родитеља (9,81). Међу мајкама је највећи број домаћица 48 (61,53%). Без занимања је 7 родитеља — очева или 4,58%. У групи очева на првом месту су по броју и врсти занимања индустријски радници, а у групи мајки доминантно место заузимају мајке — домаћице. Из чега се види да знатан део мајки није у радном односу и да су претежно оријентисане на обављање кућних послова и на бригу о породици.

Ц) Приходи родитеља

Највећи број родитеља, њих 51 (33,30%), има месечни лични доходак у интервалу од 900—1200 динара месечно. У интервалу до 1200—1500 динара месечно налазе се 30 родитеља (19,54%). Пет родитеља има приход од 1500—1700 динара (3,26%). Само три родитеља има лични доходак преко 2700 динара месечно. Треба истаћи да минимални лични доходак у општини износи 1000 динара а просечни 1500. Сваки трећи запошљени родитељ остварује лични доходак који је једва нешто виши од минималног личног дохотка. Само у 21 породици запошљена су оба родитеља. Велики је број домаћица које можемо сврстати у категорију издржавних лица јер исте нису оспособљене за рад ван домаћинства.

Ч) Број деце у породицама

Највећи број породица је са два до три детета (87,14%), 6 породица има четворо до петоро деце у породици. Четири породице имају само једно дете. Претежан је број оних породица код којих велики број деце није присутан као фактор преоптерећености родитеља васпитањем деце и бригом за задовољење њихових примарних потреба. У неповољном положају у том смислу налазе се 7,74% породица (породице са више од четворо деце). То је отежано неповољним образовним и професионалним статусом родитеља. Број непотпуних породица је 3, па се то не може узети као карактеристика ових породица.

Б) Услови становања у породицама

Од свих породица само 10 њих станује у комфорним становима. Остале породице станују у становима без купатила. Већи део породица живи у стамбеним приликама које пружају минималне просторне и хигијенске услове. Приликом обиласка породица најчешће смо наилазили на породице које су успеле само да покрију кућу и опреме две просторије у којима су становале. Због потпуне недовршености куће у таквим становима нису обезбеђени основни услови за несметан живот породице. Поред просторне дефицијентности многи станови су и потпуно нефункционални, изграђени од слабог материјала, а неки су и потпуно запуштени јер се оправке на кућама не врше правовремено.

Д) Заступљеност појединих облика стимулације у породицама

Најчешћи облик стимулације деце у породицама је слушање радио-емисија. О томе говори податак да је од 78 породица само 14 без радио-апарата, а 46 породица стално гледа ТВ емисије. Само две породице стално купују штампу. Из података које смо добили у току испитивања види се да велики број породица не стиче информације преко штампе већ искључиво преко радија и ТВ пријемника. Родитељи изјављују да не купују штампу због тога што нема ко да је чита јер су они полуписмени а деца још мала. Зато је појава дневне штампе реткост у овим породицама. Пет породица су изјавиле да често купују деци играчке, 18 су изјавиле да то чине понекад, а остале (55) да не купују никада или изузетно ретко. Слична је ситуација и са куповином књига. Ни у једној породици приликом обиласка нисмо наишли да породица има више књига, да их држи на једном месту и да то сматра породичном библиотском. У дому неквалификованог радника, поред неписмене мајке, тешке материјалне ситуације, лоших стамбених услова и исхране, постоје мале могућности да се извоје средства да би се купила играчка за децу или књига за породицу.

ЗАКЉУЧАК

На основу добијених података приликом утврђивања социјално-економске структуре породица ученика Специјалне основне школе у Пироту можемо извести закључак да исте представљају популацију града, да потичу из сиромашних радничких породица, или других категорија, али је стално присутно неповољно социјално економско стање.

Највећи број полазника Специјалне основне школе у Пироту потиче из породица ниског животног стандарда, јер група неквалификованих радника, пољопривредника и домаћица у Пироту има ниска примања и слабији социјално-економски статус.

Ученици Специјалне основне школе у Пироту потичу из породица са нерешеним социјалним проблемима. Ове породице карактерише: неписменост, нерешено стамбено питање, недовољна исхрана, делимична запосленост и ниска примања родитеља, недовољна стимулација деце у породици, врло оскудна или често никаква брига породице за културну разоноду.

Запошљени родитељи најчешће раде као радници у индустрији. У 21 породици (26,94%) оба родитеља су у сталном радном односу. Међу мајкама је велики број домаћица (48) које се могу сврстати у категорију издржаваних лица. У породицама доминира премоћ очева. О томе говоре подаци о писмености, школској спреми и квалификацији родитеља. Од мајки, уколико су запошљене, ни једна не ради у ванпривредним делатностима, нити у услужним делатностима, већ раде на пословима који нису нимало сродни са пословима у домаћинству.

Најчешћи облик стимулације деце у породицама је слушање радија и гледање ТВ емисија. Остале могуће стимулације су врло мало заступљене. Узрок томе је слабо економско стање породица, неписменост, или најчешће полуписменост родитеља. У породицама не постоји навика извођења деце у шетњу, у паркове, на викенд, јер родитељи немају времена за то пошто су преузети бригом око обезбеђења средстава за основу egzистенцију.

Изаз из овакве, за децу веома неповољне, породичне ситуације, треба потражити у организованом обухвату деце предшколским васпитањем, у организовању продужног боравка у школи, односно целодневном дефектолошком третману ове деце; у обезбеђењу бесплатних уџбеника и бачког прибора, у организовању бесплатног летовања, односно зимовања ове деце.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Борић А.: Рана стимулација и спремност детета за учење. Специјална школа бр. 2, 1963. год.
2. Корлает Ј.: Културна депривација, Специјална школа, бр. 3, 1973. г.
3. Др М. Младеновић: Увод у социологију породице, Београд, 1973. г.
4. Проф. др Илић Сима, др Игњатовић Боривоје: Ендемски сифилис у Србији, Хигијенски институт НР Србије, Београд 1953.
5. Пиротски зборник бр. 1, 2, 3, 4, издала Новинска установа „Слобода“ у Пироту.
6. Панајотовић С.: Социјално-економска структура породица ученика Специјалне основне школе у Пироту (дипломски рад).

ТОМИСЛАВ НИКОЛИЋ

**МОГУЋНОСТИ ЗА НАСТАВУ
ФИЗИЧКОГ ВАСПИТАЊА
И СПОРТСКЕ ИГРЕ
ШКОЛСКЕ ОМЛАДИНЕ
ОПШТИНЕ ПИРОТ**

Брзо унапређење процеса производње, на бази све савршенијих техничких проналазака, ставља човека у модерном свету у доста сложен положај. Овај положај постаје још сложенији са стварањем савремених услова рада у којима човек, уз минималне утрошке енергије, настоји да постигне већи радни учинак. У том смислу предузимају се одређене мере после Десетог конгреса СКЈ са циљем да се радним људима, пионирима и омладини створе бољи материјални услови за систематско телесно вежбање, како у настави тако и у ваннаставним активностима, посебно у школским друштвима за физичку културу. Отуда кадрови који се брину о физичком и психичком развоју омладине имају велики и одговорни задатак. Они треба паралелно са развојем савремене цивилизације да, како у производњи тако и у школству, предвиде мере, методе и технику рада којим ће утицати на здравље човека, његову продуктивност и стваралаштво у циљу стварања здраве личности способне за рад и одбрану наше самоуправне социјалистичке заједнице. У вези с тим подразумевају се и мере чији је циљ усклађивања и физичког рада како би рад био доведен у склад са забавом, разонодом свих слојева становништва. Ове мере су различите, а међу њима посебну и значајну улогу има масовна физичка култура, односно физичко васпитање у основним и средњим школама.

* * *

Данас скоро свака школа има спортско друштво за физичку културу, у оквиру којег се спроводе разна такмичења. На спортским такмичењима, уз добру организацију и богат садржај рада, примењивањем савремених метода и принципа, успешно се учвршћује здравље и остварује радна и одбрамбена способност сваке личности. Да би се, међутим, људи могли бавити масовном физичком културом и васпитањем и остварили њени многобројни задаци, потребно је врло рано почети са стицањем одређених навика. У том смислу наше самоуправно социјалистичко друштво, како у целој земљи тако и општина Пирот, поклања потребну пажњу физичкој култури и физичком вас-

питању у основним и средњим школама. Добром организацијом рада и спортског такмичења, школска омладина постиже резултате у појединим гранама спорта који могу да се упореде са врхунским резултатима одговарајућих категорија.

Али са два или три часа редовне наставе физичког васпитања наредно, ако се ова изводи и у најповољнијим условима (према нормативима за основне и средње школе), ипак се не могу у потпуности остварити наведени и остали важни задаци биолошког, културног и физичког развоја школске омладине. Према томе, само на часовима физичког васпитања не могу се задовољити разноврсни интереси и жеље ученика за постизање бољих резултата у појединим гранама телесног вежбања и спортским играма, па се, према томе, не може формирати и култура будућих грађана о потреби сталног и редовног бављења неким спортом.

Из истих разлога на Првом југословенском конгресу за физичку културу, одржаном крајем 1958. године у Београду, закључено је да се формирају спортска друштва за физичку културу у школама, као организациони облик ваннаставне систематске и организационе активности ученика.

Формирањем спортских друштава за физичку културу при школама испуњена је једна васпитна празнина и дата боља могућност пионирима и омладини да своје слободно време проводе организовано у оквиру школе. Том циљу и задатку значајно је допринео и председник Тито који у свом Писму, упућеном Првом конгресу за физичку културу, каже:

„Ја сам и раније, више пута, истицао велики значај физичке културе за здравље и подизање радне способности наших људи, за одмор и разоноду наших грађана. Овом приликом хтео бих да кажем да је данас значај физичке културе још и већи с обзиром да се наши градови све више развијају, да ничу нови индустријски центри и да се начин живота и рада наших људи у много чему измјенио. Данас је физичка култура једна од битних свакодневних потреба наших грађана и могло би се рећи да представља дио њиховог стандарда.

Посебно бих хтео да истакнем значај физичког васпитања у школама, јер се ту налази највећи број дјеце и омладине којој је телесно вежбање најпотребније и где истовремено могу да се постигну и највећи васпитни резултати. Школа треба да постане основни фактор у целокупном раду на физичком васпитању омладине и да буде мјесто гдје се формирају правилна гледања на улогу физичке културе и стичу трајне навике. Због тога је неопходно да се физичкој култури и школама посвети већа пажња од стране народних и школских одбора, просвјетних радника и друштвених организација за физичку културу, како би се створили што повољнији материјални услови и обезбедили потребни кадрови за спровођење успјешније и савременије наставе физичке културе у нашим школама”¹⁾.

1) Писмо председника Тита упућено Првом Конгресу за физичку културу, Београд, 1958.

Након тридесет година од ослобођења и победе над фашизмом у нашем самоуправном социјалистичком друштву постигнути су значајни резултати на пољу физичке културе. Резултати у општини Пирот посебно су изражени изградњом спортских објеката и ангажовањем кадрова за физичко васпитање при основним и средњим школама²⁾.

Материјални и кадровски услови средњошколских друштава

Стање материјалних и кадровских услова за савремено извођење наставе физичког васпитања, за рад спортских друштава за физичку културу, као и остали услови, према нашим испитивањима, у овој општини су следни:

Најбоље услове за извођење наставе физичког васпитања и рад спортског друштва има Педагошка академија за образовање васпитача предшколских установа. Настава се изводи пре подне и сви спортски објекти користе се у поподневним и вечерњим часовима за рад појединих секција као што су: кошарка, одбојка, рукомет, атлетика, гимнастика и друге.

Сала у Педагошкој академији је величине 30x15x7 метара. Опремљена је следним справама и реквизитима: шест рипстола, кругови, два вратила, три разбоја, шведски сандук, шведски сто, два козлића, десет струњача, две ројтер даске, две шведске клупе и четири коношца за пењање. Од ситних реквизита за потребе наставе и Друштва Школа располаже потребним бројем лопти, вијача, обруча, кугли, чуњева као и осталим реквизитима. У саставу сале налазе се трибине за пет стотина гледалаца, постоји справарница, кабинет за наставнике физичког васпитања и Друштва, две свлачионице, два купатила, десет тушева и санитарни чвор. У школском дворишту поред сале постоје асфалтирани спортски терени, величине 50x30 метара, који сруже за спорске игре (кошарку, одбојку и рукомет). Хигијенски услови сале и спортских терена су врло добри. У непосредној близини школе налази се градски стадион тако да програм из атлетских дисциплина ученици могу да остваре на атлетској стази.

У школској 1974/75. години Педагошка академија имала је 11 одељења са 283 ученика, од тога 120 ученика се такмичило у Спортском друштву.

Услови Гимназије и Економске школе за извођење наставе физичког васпитања и Спортског друштва су осредњи. Ученици обе школе похађају наставу у две смене, тако да спортске објекте Спортско друштво користи од 19 до 21. час.

2) Т. Николић, Објекти и кадрови за физичко васпитање у општини Пирот, Огледи и искуства, Педагошка академија за образовање васпитача предшколских установа у Пироту, 1974. стр. 162—168.

Настава физичког васпитања изводи се у сали за вежбање, величине 25x10x7 метара. Опремљена је следећим справама и реквизитима: коњ, вратило, два козлића, кругови, две шведске клупе, две ројтер даске, шест струњаче, десет рипстолова, као и четири табле за кошарку. Од осталих мањих реквизита школа располаже довољним бројем лопти, вијача, кугли, обруча итд. У склопу сале постоје две свлационице и кабинет за наставнике, без хигијенског чвора, воде и купатила. У школском дворишту асфалтирани су спортски терени за спортске игре величине 50x30 метара.

У школској 1974/75. години Гимназија је имала 20 одељења са 523 ученика, од којег броја око 120 ученика је укључено у рад Спортског друштва. Економска школа је имала 10 одељења са 309 ученика, од чега 80 ученика у Спортском друштву.

Школа за квалификоване раднике располаже спортском салом за вежбање величине 26x14x7 метара. Опремљена је следећим справама и реквизитима: кругови, вратило, два разбоја, два козлића, греда, шведски сандук, десет стручање, две ројтер даске и други спортски реквизити за потребе наставе и Спортског друштва. Школа има и довољан број лопти, палица, чуњева итд. Поред сале у школском дворишту налазе се асфалтирани спортски терени за спортске игре величине 50x40 метара са кружном атлетском стазом. Ове спортске објекте ученици користе како за наставу физичког васпитања, тако и за рад Спортског друштва. Хигијенски услови за вежбање су на задовољавајућем нивоу, јер у склопу сале постоји купатило са десет тушева, две свлационице и санитарни чвор. Сала има кабинет за наставнике физичког васпитања и за рад у школском друштву. У школској 1974/75. години Школа за квалификоване раднике имала је 28 одељења са 852 ученика. Од тога преко 150 ученика обухваћено је радом у Спортском друштву за физичку културу.

Техничка и Млекарска школа немају своје спортске објекте за физичко васпитање, па су у току године ученици користили спортске објекте Педагошке академије и Школе за квалификоване раднике.

Техничка школа у школској 1974/75. години имала је шест одељења са 204 ученика, од тога 50 ученика су чланови Спортског друштва.

Млекарска школа је имала три одељења са 81 учеником, од којих су 30 ученика чланови Спортског друштва.

У Педагошкој академији и у пет средњих школа радило је девет професора физичког васпитања.

Материјални и кадровски услови основношколских друштава

Материјални услови за извођење наставе физичког васпитања и рад спортских друштава у 12 основних школа пиротске општине је на осредњем нивоу.

Ученици четири основне школе у градским школама похађају наставу у две смене, због чега је рад Спортског друштва отежан.

У основној школи „Вук Караџић”, на пример, настава физичког васпитања у зимском периоду одржава се у учионици величине 12х6х4 метра. У учионици се налазе следеће справе: вратило, разбој, коњ, козлић, греда, две клупе, десет струњача и друга ситна средства за потребе наставе, као што су палице, чуњеви, вијаче, лопте итд. У школском дворишту налазе се асфалтирана игралишта за спортске игре величине 50х70 метара. Хигијенски услови су минимални. У школској згради поред учионице за вежбање налази се свлачионица у ходнику и кабинет за три наставника за физичко васпитање. У школској 1974/75. години школа „Вук Караџић” имала је 47 одељења и 1593 ученика. Од тог броја 150 ученика радило је и такмичило се у Спортском друштву школе.

Ученици Основне школе „8. септембар“ у току године користили су за физичко васпитање и рад Спортског друштва учионицу у склопу своје школе. Учионица је велика 8х6х4 метра и у њој се налазе следеће справе: разбој, вратило, два козлића, греда, шест струњача, као и други спортски прибор за потребе наставе физичког васпитања. У школском дворишту асфалтирани су терени за спортске игре величине 40х30 метара.

Хигијенски услови су минимални како за часове физичког васпитања, тако и за рад Спортског друштва. Ове године Школа ће добити салу за вежбање величине 30х15х7 метара, са свим пратећим просторијама, чиме ће умногоме побољшати наставу физичког васпитања и рад Спортског друштва. Ова основна школа је у 1974/75. години имала 44 одељења и 1343 ученика, од којих је око 150 обухваћено радом у Спортском друштву.

У Основној школи „29. новембар” настава физичког васпитања изводи се у сали за вежбање, која се налази у приземљу зграде, величине 24х10х5 метара. Школа има следеће справе и реквизите: кругове, два козлића, разбој, вратило, десет струњача, осам рипстолова, две шведске клупе, високу греду, као и друге реквизите за наставу физичког васпитања и рад Друштва. У саставу сале постоји справарница, две свлачионице, купатило са десет тушева и хигијенски чвор. Поред сале у школском дворишту налазе се четири асфалтирана терена за спортске игре, величине 50х70 метара. У школској 1974/75. години ова школа имала је 34 одељења са 1060 ученика, од чега је 100 ученика било у Спортском друштву.

Основна школа „Павле Крстић” има салу за вежбање, величине 30х15х7 метара, са следећим спортским реквизитима: кругови, вратило, разбој, десет рипстолова, десет струњача, греда, две шведске клупе, козлић, четири конопца за пењање, као и друге реквизите за потребе наставе. У саставу сале за физичко васпитање постоји справарница, кабинет за наставнике физичког васпитања, две свлачионице, купатило са десет тушева и хигијенски чвор.

У школској 1974/75. години ова школа имала је 32 одељења са 1068 ученика, од којих је 100 ученика укључено у Спортско друштво у оквиру школе.

У наведеној школској години у свим основним школама на градској територији општине наставу физичког васпитања изводило је девет наставника, који су паралелно радиле и при школским спортским друштвима.

Услови за извођење наставе физичког васпитања и рад школских спортских друштава у осталих осам сеоских основних школа у општини Пирот су минимални и — забрњавајући. Скоро у свим сеоским основним школама ученици користе учионице или ходнике за физичко васпитање у зимском периоду. Неке школе, као оне у Темској и Расници, имају у школском дворишту асфалтиране спортске терене за спортске игре. Једино Основна школа у Црноклишту има салу за вежбање величине 18x10x5 метара. У осталим основним школама од спортских реквизита највише ако има столова за стони тенис, пески козлице, струњача или лопта. Јасно је да су ови услови недовољни, због чега су и резултати на такмичењима најчешће веома скромни. У школској 1974/75. години основне школе по околним селима у општини Пирот имале су 140 одељења са 2.653 ученика и 500 ученика у спортским школским друштвима. Од тога: у Крупцу 15 одељења са 333 ученика, од ових у Спортском друштву било је 40 ученика. У Основној школи у Суксву било је 21 одељење са 414 ученика, од којих 50 ученика у Спортском друштву. У Основној школи у Расници 17 одељења са 305 ученика, од којих 50 у Спортском друштву. У Основној школи у Церови 12 одељења са 215 ученика, од којих 60 ученика у Спортском друштву. У Основној школи у Црноклишту 14 одељења са 281 учеником и 70 ученика у Спортском друштву. У Основној школи у Темској 22 одељења са 399 ученика и 80 ученика у Спортском друштву. У Основној школи у Височкој Ржани 16 одељења са 289 ученика и 70 ученика у Спортском друштву. У Основној школи у Великој Лукањи 23 одељења са 417 ученика и 80 ученика у Спортском друштву.

У сеоским основним школама осам наставника је предавало физичко васпитање, а радили су и у спортским друштвима својих школа.

Циљ спортских игара

Основно за Спортске игре школске омладине општине Пирот јесте да стимулативно делују на рад, да се омладина систематски бави спортом и физичким васпитањем, да ученицима основних и средњих школа пружи подједнаке шансе за развој стваралачких способности у спорту и физичкој култури у целини, да им омогући пуни развој и афирмацију „спортског талента“, да подстакну организоване напоре ради унапређења физичке културе и осавремењавања наставе физичког васпитања и других облика спортске активности у

школи, да омогуће организованији развој школских друштва за физичку културу и пружи им богатији кадржај рада, да омогуће бољи и природнији развој квалитетног и врхунског спорта у школи, општини и Србији, тако да физичка култура, спортске игре и друге спортске делатности нађу упориште у срединама у којима живи и такмичи се омладина, да помогну ширењу хуманих идеја, другарства, пријатељства, разумевања физичке културе и спорта у савременим условима живота, да се омладина васпитава на тековинама наше револуције и да воли паше самоуправно социјалистичко друштво.

Организација такмичења

Спортска такмичења, која се организују у општини Пирот, имају велики значај за правилно формирање личности. Многобројни наступи на спортским такмичењима представљају за ученике стимуланс за систематско бављење одређеним телесним вежбама и спортским играма и постизање бољих резултата. Учесници осим такмичења учествују и у организацији спортских игара школске омладине, као записничари, судије, мериоци времена итд. где стичу корисне навике.

На почетку сваке школске године ученици се самостално опредељују за рад у школском друштву за физичку културу. Тако се многи ученици одреде према својим способностима за кошарку, одбојку, рукомет, гимнастику и друге гране спорта. После одређења за спортске секције ученици почињу систематски да тренирају и припремају се за такмичења. Кроз такмичења жеља сваког ученика је да се истакне и афирмише у оквиру одељења, разреда и школе и испољи своје спортске способности.

Системи такмичења

Спортска такмичења, која се организују у оквиру Спортских игара школске омладине општине Пирот одвијају се на разне начине. Један од начина такмичења састоји се у спортској разаноди. То је најмасовнији облик, који се стално негује. То нису никаква службена, већ напротив несљужбена такмичења, где се одвија спортска разанода, тренинг одређене секције и врше припреме за службена првенства.

Други начин такмичења састоји се у организацији разних сусрета између екипа у разним спортским играма или грани телесног вежбања, а службена су и могу имати карактер пријатељских сусрета или првенстава. Пријатељски сусрети организују се унутар сваке школе и између школа у самој општини Пирот. Оваквих сусрета годишње се одржи око пет стотина. Трећи облик такмичења, који се организује у општини, су разредна. То су сусрети у оквиру једног разреда у једној или више спортских грана. У нашој општини разредна такмичења организују се у спортским играма, а годишње се одржи преко 200 сусрета. Четврти облик такмичења која се организују у основ-

ним и средњим школама у општини Пирот су међузразредна првенства школе. На овим такмичењима наступају бољи ученици у појединим спортским играма и од пријављених екипа и такмичења добија се победник — првак разреда. Школска такмичења за првенство школе одржавају се ради пролашења најбољих појединаца или екипа. Овде ученици доживљавају радост у успеху екипа или појединца. На овим такмичењима у току године одржи се преко сто сусрета. Овакав облик рада доприноси да пионери и омладина стекну навик у бављења физичком културом у оквиру спортског школског друштва. Све школе у општини Пирот на бази својих програма пријављују се за такмичење по програму Спортских игара школске омладине Србије. Ова такмичења одржавају се већ пет година и имају пет система и то: у првом систему изводе такмичења унутар школа (школска првенства); у другом систему изводе такмичења у оквиру општине (општинска првенства); у трећем степену изводе међуопштинска квалификациона такмичења у оквиру зона (зонска првенства); у четвртој степену изводе међузона такмичења школа за првенство ужег подручја Србије; у петом степену изводе финална такмичења за првенство СР Србије. Победничке екипе или појединци са такмичења предвиђених програмом Спортских игара школске омладине за одређену школску годину постају прваци општина, зона, међузона и победници финалног такмичења СР Србије.

Општинско првенство

У школској 1974/75. години у оквиру Спортских игара школске омладине Србије, ученици основних и средњих школа општине Пирот требало је да се такмиче према следећем програму: атлетски куп, гимнастичко првенство, одбојкашки шампионат, кошаркашки шампионат, рукометни шампионат и фудбалски куп. Међутим, на бази програма, материјалних услова школа и временских прилика у школској 1974/75. години спортска такмичења у општини Пирот одржана су у четири дисциплине и то: у кошарци, одбојци, рукомету и атлетици. из ТАБЕЛЕ 1 види се учешће школа на општинском првенству у оквиру Спортских игара школске омладине и освојена места у школској 1974/75. години.

Овде треба напоменути да су се градске и сеоске основне школе посебно такмичиле. Првопласиране екипе из градских и сеоских школа састале су се међу собом да би се добио победник општине. Све првопласиране екипе састале су се у оквиру зоне са екипама из Димитровграда, Беле Паланке и Бабушнице. Скоро све екипе пласирале су се за међузона такмичење у Нишу и Прокупљу. Са међузонаског такмичења ни једна екипа из Пирота није се пласирала за републичко такмичење СР Србије у кошарци, одбојци и рукомету. Ме-

ТАБЕЛА 1

Освојена места на општинском првенству у оквиру Спортских игара школске оmlадине у школској 1974/75. години

ШКОЛЕ	Кошарна		Одбојна		Рукомет		Атлетина		Укупни пласм.
	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	
Гимназија	1	1	1	2	1	4	1	1	I
Економска	3	4	3	1	4	2	3	3	III
Школа за квал. раднике	2	3	2	5	2	3	2	2	II
Педагог. академија	—	2	—	3	—	1	—	4	VI
Технична	4	—	4	—	3	—	4	4	V
Млекарска	5	—	5	—	5	—	5	—	VI
„Вун Караџић“	3	1	2	—	1	2	2	2	II
„8. септембар“	1	2	1	—	2	1	1	1	I
„Павле Крстић“	2	3	3	—	3	3	3	3	III
„29. новембар“	4	4	4	—	4	4	4	4	IV
Суново	4	4	6	—	2	2	3	3	III
Крупац	2	3	3	—	1	3	1	1	I
Расница	1	2	7	—	5	4	4	4	IV
Церова	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Црноклиште	5	5	5	—	3	5	5	5	V
Темска	3	1	4	—	4	1	2	2	II
Височка Рнана	7	7	2	—	7	7	7	7	VII
Велина Лунања	6	6	1	—	6	6	6	6	VI

бутим, неколико ученика са зонског такмичења у атлетици пласирао се за финално такмичење СР Србије, које је одржано 24. маја 1975. год. у Шапцу.

Из табеле 2 види се укупан број ученика основних и средњих школа општине Пирот и учесника финалног атлетског купа 1971. до 1975.

ТАБЕЛА 2

Укупан број основних и средњих школа и учесника финалног атлетског купа школске оmlадине општине Пирот 1971—1975.

Место одржавања атлетског купа и година	основне школе			средње школе		
	укупан број ученика	М	Ж	укупан број ученика	М	Ж
Шабац 1971.	8396	1	1	2032	10	10
Шабац 1972.	8262	1	1	1938	8	9
Крагујевац 1973.	8113	7	6	2056	10	9
Београд 1974.	7921	14	6	2183	10	13
Шабац 1975.	7717	7	5	2254	5	5
СВЕГА:		30	21		43	46

Резултати атлетског купа школске оmlадине општине Пирот за период 1971—1975.

Најбоље резултате у овом периоду у појединим атлетским дисциплинама постигли су следећи ученици:

РЕЗУЛТАТИ:

ОМЛАДИНЦИ, Гимназија Пирот 100 м. Јовановић Јовица — III место, 11,3; Борбевећ Миодраг — 11,4 IV место.

ОМЛАДИНКЕ: 100 м. Лукић Љубинка (Педагошка академија) 12,4 III место; Шукљевић Оливера — 12,5 IV место. (Гимназија).

ПИОНИРИ: 100 м. Панчић Зоран (Вук Караџић) — 11,9 II место. Штафета 4 x 100 м. Гимназија, омладинци — 45,9 III место, ОМЛАДИНКЕ — 52,0 I место; ПИОНИРИ (Вук Караџић) — 48,0 I место, рекорд стазе постављен у Шапцу 1975.

1000 м Јаначковић Видојко (Гимназија) 2:39,3 II место;

СКОК У ДАЉ: Златановић Новица (Гимназија) — 6,45 II место;

СКОК У ВИС: Бирић Драган (Гимназија) — 178 II место;

Многи ученици освојили су V, VI, VII, VIII и остала места. Велики број ученика учествовао је на финалним такмичењима у атлетици из општине Пирот, што указује да постоје „таленти“ за атлетске дисциплине.

Закључак

На основу истраживања и анализа објеката, кадрова и резултата такмичења, могу се донети следећи закључци:

1. Да би се настава физичког васпитања нормално одвијала потребно је што пре изградити спортске објекте при школама.

2. Могућности ангажовања ученика у спортским друштвима за физичку културу су много веће, него што су услови рада.

3. Поклонити већу пажњу спортским играма, спортској гимнастици и атлетским дисциплинама нарочито у основним сеоским школама.

4. Постигнутим резултатима у атлетским дисциплинама и изградњи спортских објеката можемо бити делимично задовољни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Курелић Н.: Атлетика, Београд, 1954.
2. Лесношек Ј., Нешић Љ. и Живновић Н.: Подсетник физичког васпитања, Београд, 1970.
3. Маринковић А. и Петровић Д.: Физичко васпитање за I, II, III и IV разред средњих школа, Београд, 1971.
4. Маринковић А. и Петровић Д.: Приручник из физичког васпитања, за ученике V—VIII разреда основне школе, Београд, 1969.
5. Мејовшен М.: Физички одгој у основној школи, Загреб, 1961.
6. Ниолић А. и Јовановић Б.: Кошарка, Београд, 1960.
7. Нена питања развоја масовне физичке културе у свјетлу резолуције конференције СКЈ, Београд, 1943.
8. Огледи и искуства, Зборник радова наставника Педагошке академије за образовање васпитача предшколских установа, Пирот, 1974.
9. Сној И.: Школа рукомета, Београд, 1956.
10. Вукотић Е.: Спортско послеподне у школама, Загреб, 1956.

БРАНИМИР ИЛИЋ

МОГУЋНОСТИ ЗА РАЗВОЈ ИЗЛЕТНИШТВА, ПЛАНИРАЊА И ЛОГОРОВАЊА У ОКОЛИНИ ПИРОТА

Географски положај

„Пиротска котлина је тектонског порекла и олигационе старости”.

Пружа се горњим током реке Нишаве, дугачка је 14, а широка 2—4 километра. Град лежи у истоименој котлини, чије су географске координате 40° 9' 30" северне географске ширине и 20° 6' источне географске дужине по Гриничу.

Са источне стране котлину обавијају обронци Видлича и зераван Тепош. Ту су врхови Басарски камене (1.371 м) и Црни врх (1.377 м). На јужној страни се пружа Влашка планина, а на западној Сува планина са обронцима Белавом и Сарлаком — који се непосредно спушта у сам град.

Саобраћај и везе

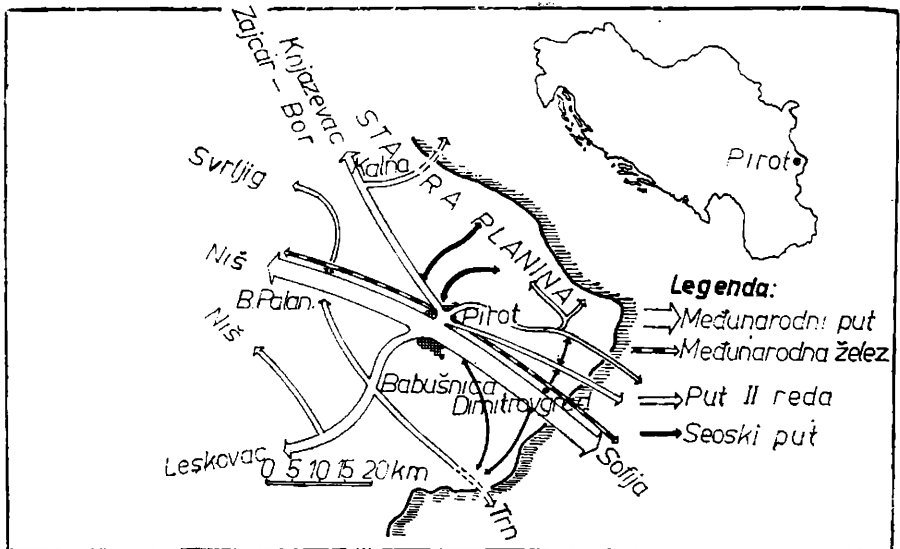
Долином Нишаве пролази магистрални пут и пруга који повезују земље Запада с блиским и средњим Истоком. Удаљен је 305 км. југоисточно од Београда, 65 км. источно од Ниша и 35 км. од југословенско-бугарске границе.

Повезан је аутомобилским путем и железницом са југом земље: Лесковцем, Врањем и Скопљем. Аутомобилским путем преко Бабушнице такође је повезан са Лесковцем, Врањем и Скопљем.

Из Пирота се аутомобилским путем стиже у Књажевац Зајечар и Бор. Постоје градски и приградски саобраћај који повезује сва насељена места у општини Пирот са самим градом.

Један од важних путева у овој општини је пут до Старе планине. Он повезује Пирот са селима Висока, која се непосредно пружају уз Стару планину.

1) Др Јован Ђирић: Туристичке могућности среза Ниша.

Скица 1 — саобраћаја и веза Пирота

Климатске прилике, хидрографија, биљни и животињски свет

У Пироту и његовој околини влада умерено континентална клима, чије су карактеристике сува и топла лета и хладне, снеговите зиме.

„Ниш се налази у групи градова у којима просечно трајање сунчеве годишње инсолације износи 1.593, 1 час“⁽¹⁾.

Међутим, за нас је важније каква клима влада на Старој планини. О климатским приликама на Старој планини нашао сам податке добијене из метеоролошке станице у селима испод ње: Дојкинцима и Топлом Дољу.

На висини од 500 — 1.300 метара јавља се субпланинска клима, а на висини од 1.300 метара јавља се права планинска клима. Зиме температура на Старој планини редовно падају испод 10° С, а у котлинама минус 15° С.

М. Јовановић је утврдио термички и кишни градијент за Суву планину, која се с малим одступањима (од 2^{0/10}) може применити за све регионе у околини Ниша и Пирота па и за Стару планину. Он закључује да температура са висином опада од 11,1° у Нишу (средња годишња) 7,8 на висини од 1.000 метара. Такође (закључује) да се падавине повећавају са висином, да тако износе процентуално 100 милиметара на сваких 100 метара надморске висине изнад 100 метара.

Знамо да с висином опада температура ваздуха и да он уједно постаје сувљи. На Старој планини најчешће дувају северозападни ветрови са највећом учесталošћу у децембру. На Старој планини јав-

ља и огранак кошеве познат код мештана под именом „кривац”. Његове одлике су сув, хладан, смањује температуру, изазива падавине и ране снегове. На Старој планини дува и југо, али је врло редак, јак и брз. Зими, када дува, веома брзо топи снег.

Читав предео Старе планине богат је водом. Све реке које извиру на Старој планини уливају се у Нишаву или Тимок. Најпознатија и за нас најинтересантнија је река Височица, која целим својим током прави лепе и живописне кањоне. О њима ће бити речи касније. Стара планина је богата шумама и пашњацима. Пењући се ка врху, јасно се издвајају региони шума: букова и храстова на висини од 500 — 1.200 м., четинарска од 1.200 до 1.800.

Ниско растиње (клека) је на висини од 1.800 до 1.900 метара, а пашњаци или сувати налазе се на висни од 1.600 до 2.100 метара.

Историјат излетништва, планинарења и логоровања

Пирот са прекрасном околином: високим планинама, брзим планинским рекама, живописним кањонима, изворима топле води, ливадама, богатим шумама и питомим виногорјем није никада остављао житеље овог поднебља равнодушним према тим лепотама.

У годинама пре рата омиљена излетишта Пироћанаца била су: Кеј на Нишави, Сарлак, Момчилов град и питомо пиротско виногорје. Многе „лозјарске“ колибе била су места где се ишло на излете, спавало и боравило у природи. Чланови Соколског друштва (Душан Силни) умели су да поред гимнастичких вежби направе полудневни излет до Белаве са скијама, а ни Миџор ни Басарски камен нису остали нетакнути.

После рата створен је велики број друштвених организација које су систематски и плански радиле, а њихов рад се у великој мери одвијао у природи.

У периоду од 1945 — 1946. године, извиђачи, планинари, феријалци, смучари, чланови радних колектива и велики број неорганизованих грађана направили су много излета, планинарских тура, маршева трагом партизанских одреда, бивака, оријентационих такмичења, извиђачких таборовања, смучарских и пливачких логоровања. За чланове радних организација било је незамисливо да за државне празнике не посете једно од наведених туристичких центара. То је био период пуне ренесансе боравка у природи и у правом смислу речи „враћање човека у природу”.

Период од 1946. године па до данас се тиме не може похвалити. И поред економског и привредног напретка, пораста личног и друштвеног стандарда, ове активности су скоро замрле. Разлог треба тражити у политичком таласу либерализма, и све изразитијој потрошачкој психологији људи. Једном речју, у тоталном занемаривању рада спортских организација, и претераној трци за зарадом која постаје сама себи циљ. Ситуација после X конгреса СКЈ даје нам наде да верујемо да ће ове активности добити место које заслужују.

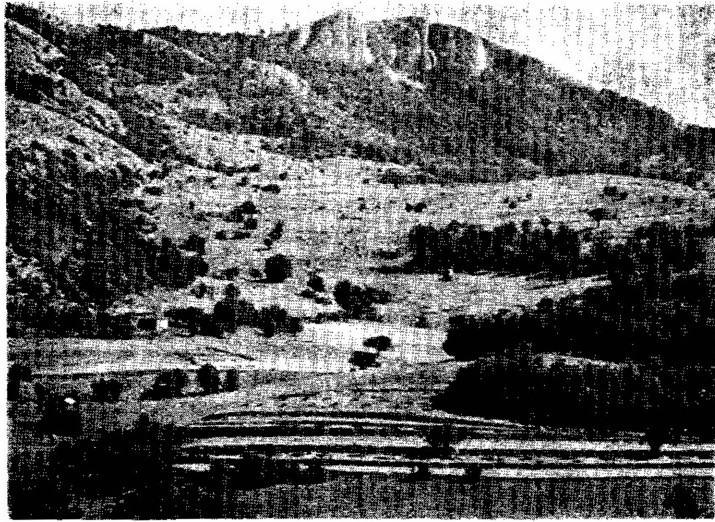
Излетишта у Пироту Спортско-рекреативни центар „Басарски камен“

На 12. км. од Пирота према Старој планини налази се једно од најлепших и најпосећенијих излетишта Пирота — Спортско-рекреативни центар „Басарски камен“.

„Планинарски дом“ како га популарно зову грађани Пирота, је на надморској висини од 1070 м., смештен испод самог врха Басарског камена (1.377 м).

Ту се сваким даном све више љубитеља природе окупља. Они своје слободно време проводе рекреирајући се у лепом природном амбијенту. Међутим, то није довољно, с обзиром на приступачност места и околине, која нам пружа могућност за полудневне и једнодневне излете.

Стога предлажем да сваки излетник или посетилац Планинарског дома направи полу или једнодневни излет попевши се на врх Басарског камена.

Басарски камен

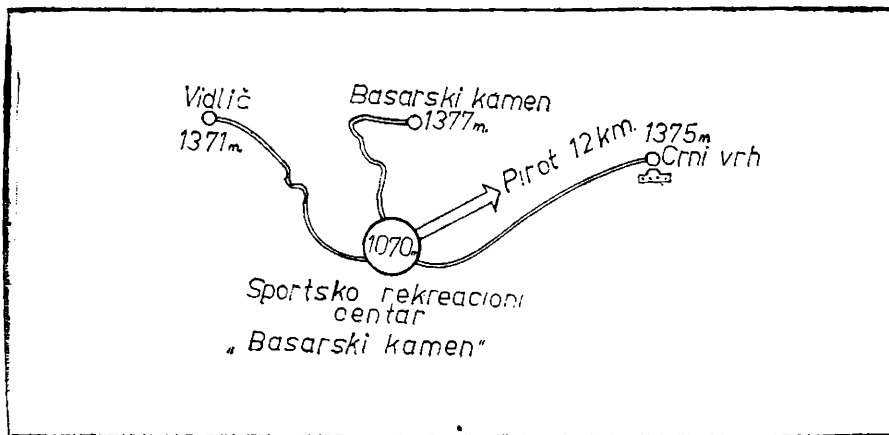
Отићи на Црни врх, попети се на Видличу. Напомињемо да ове једнодневне или полудневне излете треба уврстити у наставни план и програм свих школа Пирота.

Ево како би то изгледало:

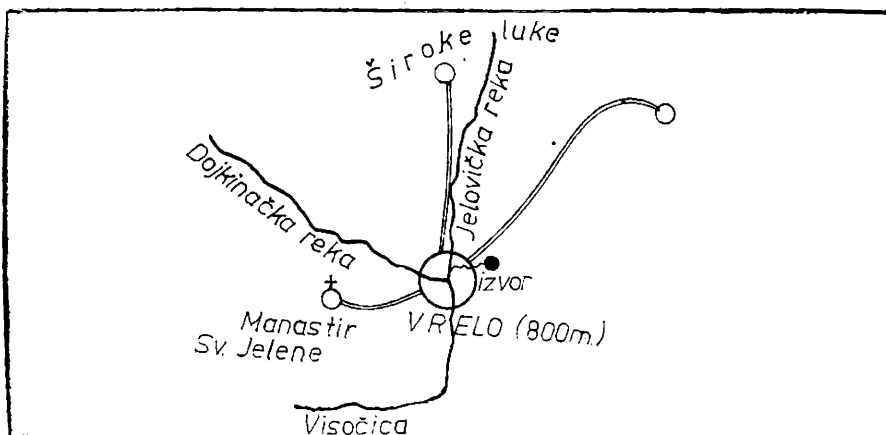
Стигавши аутобусом до Спортско-рекреативног центра, после краћег одмора, вође група ученика би дале неколико обавештења, која би се односила на постављени задатак; затим следи подела по групама. Она може да се изврши на два начина:

а) Ученици сами бирају данашњу маршруту. Наставник, вођа одређује ученике по групама. Какав би то задатак обављали ученици? Снимање терена, скицирање терена, одређивање кота, одређивања

правца бусолом, прикупљање биљака — неких трава и шумског цвећа. На скици бр. 2. приказао сам како би изгледале маркиране стазе које нас воде ка једном врху.

Скица 2 — Спортско-рекреативни центар Басарски камен

Скица 3 — Рекреациони центар Врело

Даг-бањица

Даг-бањица (извор топле воде), је удаљена 6 км. северно од Пирота, смештена у кањону Градашничке реке. Вода избија из шест извора који су неуређени. Сам прилаз изворима је приступачан. Температура воде износи од 25—30° С. Вода извора садржи неке минерале па је погодна за бањско лечење. Температура воде и њена близина граду омогућују да се системом цеви доведе вода у сам град и искористи за пливачке базене. Ово би било идеално решење за град од 30.000 становника, који нема базен а Нишава је веома загађена и врло често мутна.

Места за логорске активности

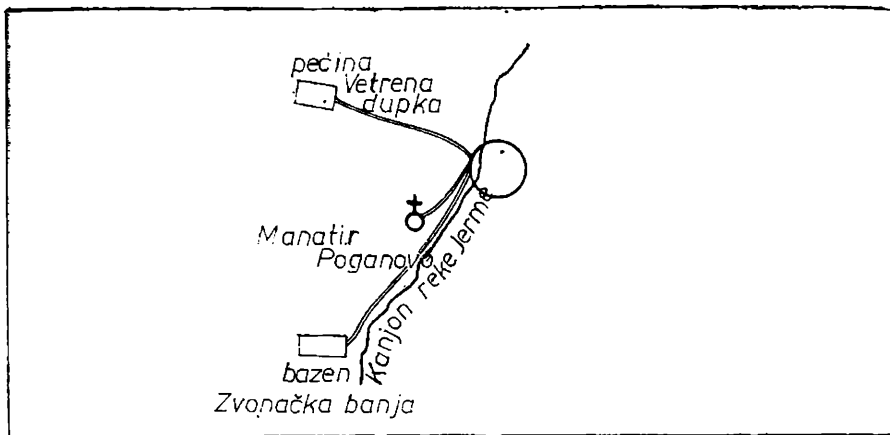

— Кањон Јерме —

Манастир Св. Јована Богослова, или Погановски манастир, је монументална архитектонска грађевина из 13. века, на чијим су зидовима очуване прекрасне фреске.

Међутим, још већу лепоту и драж целом овом крају даје живописни кањон Јерме у којем је смештен овај манастир.

Кањон реке Јерме и његова околина су идеално место за логорање и логорске активности. Ранијих година Пирот је са овим местом био повезан железницом уског колосека, а данас је то пут III реда. Кањон је удаљен 20 км. југозападно од Пирота, или 5 сати хода, те омогућује редовно и добро снабдевање логора. Логорско место би се налазило у непосредној близини кањона изнад реке Јерме, на пропланку стандардне величине који може да прими 80 — 100 таборника. Скица 4 показује места која таборници треба да посете у току логорања.

Скица 4

Предео Темац

Манастир Св. Ђорђа из 16. века налази се на 18-том км. северно од Пирота. Удаљен је 3 км. од села Темска и реке Темске (Височица се у свом доњем току назива Темска). Недалеко од манастира (2 км) налази се хидроелектрана „Темац” и истоимено излетиште и место за логорске активности. Темац и његова околина су живописан крај, али је још лепши када га у летњим данима и данима празника и викенда испуни жагор и галама ученика пиротских основних школа, који у сменама овде проводе свој летњи распуст.

Овде на ово месту логор би поставили у непосредној близини реке, док би га окруживали шумовити предели, погодни за изградњу логорских реквизита. Снабдевање прехранбеним производима је веома добро, с обзиром на близину пута и сеоске продавнице. На овом истом месту само 3 км. узводно уз реку Темску, може се поставити извиђачки табор. Овде би се окупљали искусни извиђачи и планинари, чији би главни задатак био освајање Миџора, ТРАНСФЕЗАЛОМ ри, чији би главни задатак био освајање Миџора, трансфезалом лом „пречац” прелазили за један дан. Трансверзала би ишла следећим редоследом:

ТЕМСКА — Уз Топлодолску реку до села ТОПЛОГ ДОЛА. (Одмор један сат). ТОПЛИ ДО — МИЦОР (2.169 м.) (одмор 2 сата). МИЦОР — БАБИН ЗУБ (1.758 м.) (одмор један сат). БАБИН ЗУБ — СЕЛО ЗАСКОВЦИ до ТЕМСКЕ.

П л а н и н а р е њ е

— Стара планина —

Стара планина захвата источни део СР Србије и чини природну границу СФРЈ и НР Бугарске. У ствари, Стара планина чини западни део Балкана јер се он обично дели на источни и средњи, који припадају Бугарској и западни који припада Југословији.

„Тачније, Стара планина изгледа овако: са севера и истока бугарска граница, са југа и југозапада река Нишава до ушћа Церовске реке, и Стањинска река до Тимока, затим Тимок до ушћа Папратске реке и ова река до бугарске границе”. Све ово у дужини око 100 км.

Највиши врх на Старој планини је Мицор (2.169 м). Он није посебно истакнут врх већ плећата коса која се слабо морфолошки издваја од осталих врхова. Од Мицора се на врху одваја један планински лук с врховима Тупанар, Жаркова чука (1.848 м), Бабин зуб (1.758 м), Болован и Викалиште (1.066 м). Југоисточно од Мицора почиње планински венац с врховима: Вражја глава (1.938 м), Три чуке (1.937 м), Копрен (1.935 м), Добро јутро, Мала планина и Сребрена. Североисточно од Мицора пружа се планински венац с врховима: Дубљак (2.029 м), Големи камен (1.978 м). Један венац се пружа од вражјеглаве и спушта се благо према височици. Ту су врхови: Крвава бара, Браткова страна и Белан.

Засебну целину чини планина Видлич, која се пружа уз леву обалу Височице у дужини од око 30 км. За њега су карактеристичне литице које су високе преко 200 метара. Највиши врх на Видличу је Басарски камен (1.377 м).

Стара планина спада у млађе набране планине карпатско-балканског система. Геолошки састав чине црвени пешчари, кристални шкриљци и гранит. Док су црвени пешчари више карактеристични за Стару планину, дотле кречњачке стене чине геолошки састав Видлича. Читав предео Старе планине је веома богат водом. Све реке које извиру на Старој планини уливају се у Нишаву или Тимок.

Тешко је рећи када је ова планина најлепша, јер у свако годишње доба она има својих чари. У касно пролеће када озелени оаза непрегледних пашњака, када се на ливадама зазелени познати лист здравац, у свежим летњим данима када опија свежи мирис клеке или јесењи спектар разнобојног колорита, шаренило непрегледних стада оваца, улива у нама осећања пријатности и надахнућа, или зими када дебели снежни прекривач прекрије зелене ливаде, љубитељи смучања и зимских спортова доживели би много пријатних тренутака на њеним веома дугим и благим падинама.

Сврставајући је у ред изузетних планина, чије су могућности неискоришћене, користим своје искуство и искуство других да дам правце планинарских трансферзала чинећи је тиме доступном сваком ко воли природу и боравак у њој.

Обилазак Старе планине би текао у три правца:

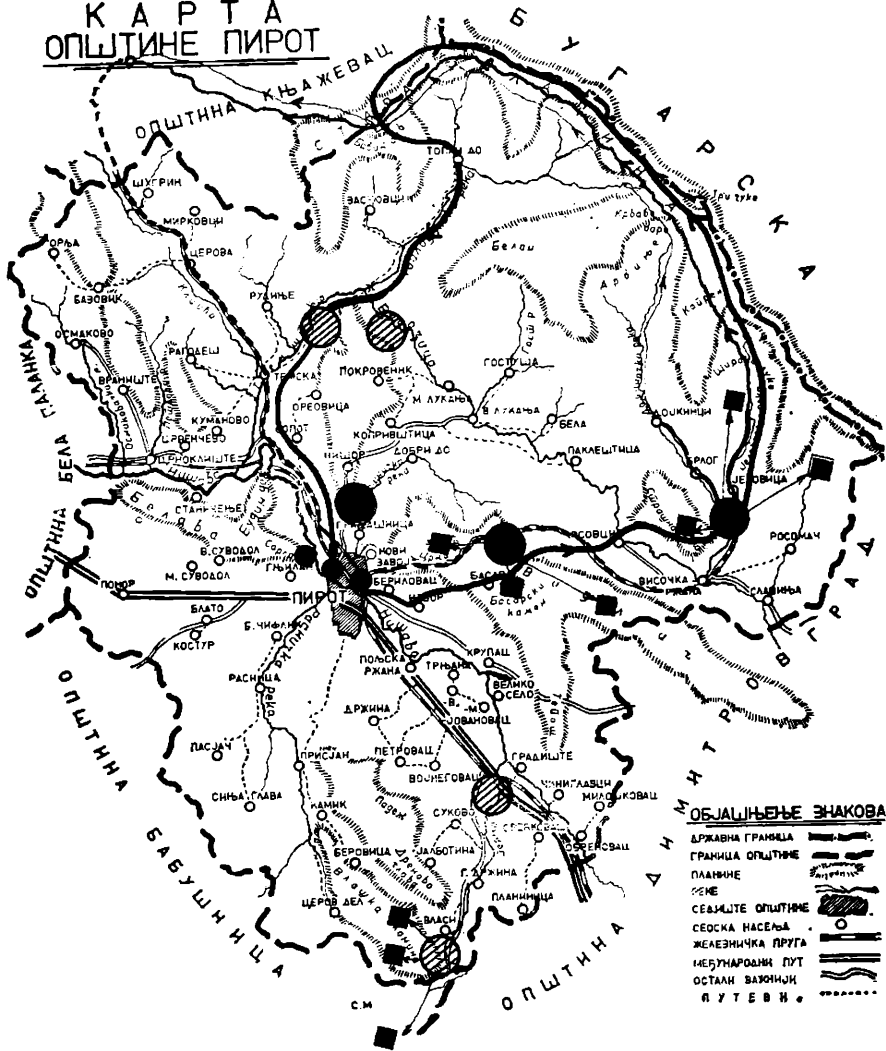
- а) МАЛОМ ТРАНСВЕРЗАЛОМ,
- б) СРЕДЊОМ ТРАНСВЕРЗАЛОМ,
- в) ВЕЛИКОМ ТРАНСВЕРЗАЛОМ.

а) МАЛА ТРАНСВЕРЗАЛА: Први дан ПИРОТ — ВРЕЛО (аутобусом) спавање на врелу. Други дан ВРЕЛО — АРБИЊЕ спавање у радничком одмаралишту. Трећи дан АРБИЊЕ — ВРАЖЈА ГЛАВА — МИЏОР (пауза 2 сата, разгледање панораме Старе планине) — МИЏОР — БАБИН ЗУБ (спавање у Планинарском дому испод Бабиног зуба). Четврти дан ПЛ. ДОМ БАБИН ЗУБ — ЦРНИ ВРХ — КАЛНА и КАЛНА — ПИРОТ (аутобусом). Станице за преноћиште на малој трансверзали су таквог капацитета да тренутно не могу да приме више од 50 учесника — планинара.

б) СРЕДЊА ТРАНСВЕРЗАЛА: Први дан ПИРОТ — ВРЕЛО (аутобусом), ВРЕЛО — ШИРОКЕ ЛУКЕ (спавање у радничком насељу). Други дан ШИРОКЕ ЛУКЕ — КАЦА КАМЕН — ТРИ ЧУКЕ — МИЏОР (пауза 2 сата, разгледање панораме Старе планине). МИЏОР — БАБИН ЗУБ (спавање у Пл. Дому испод Бабиног зуба). Трећи дан ПЛ. ДОМ БАБИН ЗУБ — село ЦРНИ ВРХ — КАЛНА, КАЛНА — ПИРОТ (аутобусом). Тренутне могућности ове трансверзале су да може да прими око 50 планинара — учесника, (Обилазак споменика жртвама бугарских фашиста на Каца камену).

в) ВЕЛИКА ТРАНСВЕРЗАЛА: Први дан ПИРОТ — БАСАРСКИ КАМЕН (спавање у спортско-рекреативном центру Басарски камен). Други дан БАСАРСКИ КАМЕН — СЕЛО РСАВЦИ — СТРАШНА ЧУКА — ВРЕЛО, спавање у одмаралишту Конфекције и трикотаже „Први мај”. Трећи дан ВРЕЛО — ШИРОКЕ ЛУКЕ — КАЦА КАМЕН — ТРИ ЧУКЕ — ВРАЖЈА ГЛАВА — МИЏОР (одмор 2 сата, разгледање панораме Старе Планине). МИЏОР — БАБИН ЗУБ (спавање у Пл. дому испод Бабиног зуба). Четврти дан ПЛ. ДОМ БАБИН ЗУБ — село ТОПЛИ ДО — ТЕМСКА — ПИРОТ.

КАРТА ОПШТИНЕ ПИРОТ

ОБЈАШЊЕЊЕ ЗНАКОВА

—	ДРЖАВНА ГРАНИЦА
—	ГРАНИЦА ОПШТИНЕ
—	ПАНИНЕ
—	СЕВАШТЕ ОПШТИНЕ
○	СЕОСКА НАСЕЉА
—	ЖЕЛЕЗНИЧКА ПРУГА
—	МЕЂУНАРОДНИ ПУТ
—	ОСТАЛИ ВАЖНИЈИ ПУТЕВИ

- Šetališta u gradu
- Izletišta
- ▨ Mesta za logorsku aktivnost
- Mesta koja treba obavezno posećivati

- Mala transverzala
- Srednja transverzala
- Velika transverzala
- - - - - Put pređen autobusom

ЗАКЉУЧАК

— Географски положај Пирота и његова околина пружају велике могућности за развој излетишта, планинарења и логоровања.

— Овако широко разуђене активности у Пироту и његовој околини омогућују у великој мери добре саобраћајне везе, климатске прилике и флора овог краја.

— Оријентација пиротских привредних оријентација на изградњу ових објеката је веома добра, што омогућује великом броју грађана коришћење током читаве године.

— Сагледавање значаја ових активности омогућују радном човеку активан одмор, после напорних свакодневних и монотоних активности.

— Оног тренутка кад ове активности постану човекове навике „као што оне све више то и јесу”, његов ће рад бити далеко продуктивнији.

— И поред значаја ових активности треба констатовати да оне нису доживеле своју пуну афирмацију у школским, омладинским и неким друштвеним организацијама.

— Због тога даље унапређење на овом плану треба да иде у смислу бољег повезивања и организованијег рада и сарадње привредних, школских, омладинских и друштвених организација.

— Само овако комплексно схваћена и обухваћена активност на ширем плану, пружа реалне основе за даље унапређење излетништва логоровања и планинарења у пиротском крају.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Ћирић, П. М.: Пирот — водич кроз град и онолину. Н. И. НИУ „Слобода”, Пирот, 1967.
2. Ћирић, В. Ј.: Географија Пирота — аспект примењене географије. НИУ „Слобода”, први део, Пирот, 1965.
3. Курелић, Н.: Припрема дипломског рада из области физичке културе. Скрипта ФФВ, четврто издање, Београд, 1973.
4. Лескошек, Ј.: Теорија физичке културе. НИП „Партизан”, Београд, 1971.
5. Новановић, М.: Шта је истина о Даг-бањици. „Слобода”, (XXIX: 1212, 16 страна, 6), Пирот.
6. Поповић, М.: Геолошки састав и тектоника Старе Планине. Београд, 1934.
7. Видановић, Г.: Висон, докторска дисертација, Економски факултет, Ниш.
8. Пиротски зборник. Н. И. У. „Слобода”, Пирот, 1968, 1.
9. Пиротски зборник. Н. И. У. „Слобода”, Пирот, 1969, 2.
10. Пиротски зборник. Н. И. У. „Слобода”, Пирот, 1971, 3.
11. Жарновић, Б.: Излети и логоровања. Београд.
12. Живновић, Ј.: Смучарство у пределу Старе планине и могућности за развој, дипломски рад, ФФВ, Београд, 1966.

ЕВСТАТИЈЕ — ПОСЛЕДЊИ ЕПИСКОП
ПИРОТСКЕ ЕПАРХИЈЕ¹⁾

У низу питања из наше скорије прошлости, дијалектички повезаних са феноменом нашег ослободилачког рата и наше социјалистичке револуције, је и питање става и функције православне цркве у условима ропства отоманском феудално-верском друштвеном поретку и управном систему. „Пиротска нахија или турски Шехир кеј“²⁾ за проучавање у тим правцима и димензијама представља занимљиво подручје погоово што је и, поред свих доприноса и иницијатива везаних за такав истраживачки садржај, остало доста неоткривених чињеница и знања о нашој, тако рећи, јучерашњици која је и те како успоном кретања повезана са нашим данашњим свеукупним дометима.³⁾ Ја сам из те обимне ризнице проблема узео један минијатурни проблем, који је био присутан и значајан за дане националног ослобођења пиротске нахије децембра 1877. г. и неколико месеци наредне године, управо до одлука Берлинског конгреса. У понечему сличан збивањима у нашој домовини 1941—1945. године када се изванредан број епископа и свештеника солидарисао са окупаторима и њиховим савезницима у земљи, а против народа и његове национално-социјалистичке револуције, пиротски случај епископа Евстатија је чак и поучан за проучавање и потврђивање истине о непомирљивости класних и идеолошких сукоба који ето, превазилазе и верска, национална и слободарска опредељења и припадања.⁴⁾

Нишавска, односно пиротска епархија, основана је 1961. године, необично касно када се има на уму велики значај Пирота као стратешког трговачког, комуникативног и привредног места.⁵⁾ Пиротска нахија је за римске и отоманске војничке походе била потенцијални фонд ратне интендатуре.⁶⁾ Сем тога, Пирот је рано узрас-

1) Ова епархија се звала нишавска. Ја сам употребио термин пиротска што је он као такав стално присутан у администрацији 1878. године када је год реч о Пироту и нишавској епархији.

2) Олга Зиројевић, Турско војно уређење, Београд 1974.

3) Поред већег броја студија, расправа и чланака о прошлости Пирота и његове нахије конкретно са овим питањем повезан је делимично и рад др Илије Николић „Тефтер цркв. општине у Пироту“, објављен у Историјском часопису 1961/1962. г.

4) Датуми и називи у овом раду узети су (и остали непромењени) из цитираних извора. Отуда је стари датум често присутан у раду.

Забележено је да је међу спахијама хришћанима у 15. и 16. веку, а и касније, ваљда, нешто слично, било не само свештеника и калуђера већ и епископа. Манастири Дечане и Студеница припадали су турском полувојничком реду соколара — шахинџија.

5) Олга Зиројевић, Цариградски друм, рукопис.

6) За турски војни поход 1566. године у пиротској нахији сакупљено је 300 муда јечма, затим масла, брашна, меда и 26.650 оваца. У кримском рату 1856. год., Пирот је морао мобилисати велики број жена за ткање 300 ћилимова за турски фронт.

тао у насеље са називом шехиркеј, што је означавало насеље искључиво муслимана са тврђавом, џамијама, текијама, мектебима, амамом, сат кулом, каравансарајем, мостовима, и сл.⁷⁾ У то време Ниш су путописци називали „Велико село“ а Прокупље „Село Светог Прокопија“⁸⁾ Евли Челебија Пирот зове шехером, а остала градска насеља касабима и паланкама.⁹⁾ Пирот је у српском средњем веку био седиште жупе а раније, у римско доба, Пирот — Tures oa Turgis (кула, торањ, замак, двор, палата), у непосредној близини епископије зване ремезијана је караванско и војничко упориште.¹⁰⁾ Отуда, настављајући традицију, пиротски епископ ће се звати „епископ горње Мезије“, а епископ у Нишу „доње Мезије“.

Трговци, поклисари, ходочасници, авантуристи, путописци и други увек понешто саопштавају о Пироту и његовој нахији. У тим саопштењима је сачувана и легенда о двору Милоша Обилића (Milosch Soboli) у тврђави и о другим српским средњовековним владарима и јунацима, о Новаку Дебељаку¹¹⁾, о престаном присуству хајдука, који су узнемиравали и сам Пирот, увек прецун турских војних јединица, војника, матроласа, јаничара, акинџија, низама итд.

Никола Ружић је фактично руководио пиротском дијацијом док је Евстатије или се слагао са тиме, или прећутно посматрао догађаје, или немоћно на њих реаговао. Усамљен, без присталица за политику егзархије, он је догоревао на свом месту и у свом позиву који му је софијски митрополит одредио. У сарадњи са Пироћанцима Ружић је покренуо питање прикупљања прилога за српску војску. Како је то ишло обично преко Црвеног крста Ружичић је формирао у Пироту Пододбор Друштва црвеног крста у Пироту средином јануара 1878. и одредио епископа Евстатија за његовог председника. Тако је под потписима председника Евстатија и деловође Ружичића објављен 23. јануара 1878. г. у Пироту оглас у Србским новинама.

Пирот је био царска муката и вакуфско-задужбинско насеље. У њему живе ерлије и задржавају искључиво турски језик без компромиса са арбанашким како је то случај у Лесковцу, Врању и Прокупљу где је званички језик био поларизован, арбанашки и турски. У Пироту су чак, наводим примера ради, владале и турске мере, ама

7) Олга Зиројевић, цит. дело.

8) Рад ЈАЗУ, LXII.

9) Евли Челебија, Путопис

10) Пирот је врло старо насеље. О њему се говори нарочито од трасирања римског војног друма који је ишао од Београда за Цариград. Епископија у Ремезијани, данашња Бела Паланка, коју је основао Муса паша и по њему звана, датира из првих векова римске колонизације Балканског полуострва и формирања провинције Мезије.

11) Антун Вранчић, 1553. г. Rad JAZU, књ XX, 1890; Унганд 1572, Rad JAZU, књига 116. Они саопштавају о „Kari Derbent-и, који се, веле, звао још у Porta di Novacsh Debelle“.

Има података да су хајдуци, армије, касеџије, итд. на овом подручју, у планинама Жежевици, Куновици и Миџору, потицали и из области Молдавије, Влашке и Ердеља. Разуме се њих је у првом реду привлачио плен који су освајали пресрећањем и пљачкањем трговачких каравана што су овуца пролазили од Новог Пазара, Београда итд. до Софије, Пловдива и Цариграда.

ПИРОТ (фотографија из друге половине XIX века)

баш као и у Цариграду. Да није Пирот тешко страдао у пожару 1689. г. и био на путу којим су прошли сви турски војни походи од пада Пирота 1444. год. и њиме се враћали, а тиме био изложен непрестаним разарањима и харањима, Пирот би престигао и економски и бројно многа насеља у долинама Нишаве, Вардара и Мораве. Ипак, он се после Танзимата 1839. године опоравља и брзо прераста у модеран трговачки и занатско-производни град. Године 1854. забележено је да су пиротски трговци извезли преко алексиначког ђумрука у месецу августу разног еспапа у вредности 120000 гроша.¹²⁾

Осетни успон грађанске буржоазије, појава акумулације капитала и јачање производних снага, учинили су да Пирот постане национално ослободилачки центар, познат бројним сељачким бунама врло великих размера и носилац просвете, а са тиме и црквеног живота, — православља српског у првом реду. То је увидела и Велика црква (Цариградска патријаршија), која је донела одлуку о постављању у Пироту епископа са епископијом која има захватити пиротску и трнску нахију — односно, ове две казе у нишком мутесарифлуку. Ако се узме у обзир да је Врање имало само викарну епархију,¹³⁾ пиротска епископија би била друга по реду, одмах после нишке, у четири ослобођена округа, који су имали 1878. године преко 300000

12) Алексиначки ђумрук, Књиге царине за 1854. годину.

13) Јован Хаџи Васиљевић тврди да Врање никада није имало епископију већ да је Врање било, једно време, у XIX веку, седиште викара скопског митрополита.

становника. Морамо веровати да су сами Пироћани — чорбације, хаџије, трговци — нови и обогачени грађански ред, учинили много да добију „дедо владику“, епископа, или „деспот ефендију“, како су га Турци звали.

Јачање верских покрета у Отоманском царству крајем XVII века није никаква случајност чак ни своје врсте. Заинтересоване распарчавањем Отоманског царства, које се налазило у распадању, велике силе настоје да привуку симпатије тамошњих поробљених народа — хришћана у првом реду. Како су сами Османлије по вероисповести одређивали и националности, то је Русији добродошло да Кучукајнарџијским миром добије пристанак Порте да врши функцију заштитника православних у Отоманском царству. Отада ће се овамошњи Срби и звати не Срби већ само „православни християни.“ Године 1866. Срби у Нишу „су се изјаснили да нису ни Срби и Бугари већ Словени“.¹⁴⁾ У Врању ће на питање паше који су милет одговорили: „Ми есмо си православни християни.“¹⁵⁾

Очигледно, православна црква у Отоманском царству почиње да у светској политици симболише и носи појам поробљене нације, а у устанничким концепцијама и освајачким амбицијама Русије, Србије, Аустроугарске, Грчке, Румуније и Бугарског ослободилачког комитета још и тежње отцепљења од Турске и присаједињења којој од наведених држава. Тако настају деобе „православних християна“ на Србе, Бугаре, Грке, и слично, а и формирање националних цркава — српске, бугарске, грчке, итд. И док на западу буржоаске револуције кидају везе са црквом као носиоцем идеологије конзервативизма и феудалног друштвеног покрета, дотле на истоку, на Балканском полуострву, поробљена раја распирује верске немуре, преко цркве тражи спољњег савезника и у цркви тражи, унутар поробљене земље, основац за национално ослобођење. Разуме се, сва та кретања имају и свој дијалектички резон као и схватање неминовности у оваквој констелацији противречности и појави националне романтике уског националног шовинизма, који ће условити појаву међусобних трвења поробљених народа и са тиме продужавати и век трајања распадајућег Отоманског царства, а са тиме и свог робовања у њему. Турци су та трвења правилно сватили и корисно их појачавали ширећи мржњу према затрованим верским претензијама поробљене раје. Године 1871. призренски мутесариф Абдурахман пише:

„СРБИ СУ САМО У СРБИЈИ, ПА ДА НЕ БИ БИЛИ СРБИ НИ АЛЕКСИНЧАНИ И ПАРАЃИНЦИ, КАДА БИ СУЛТАН ОВЛАДАО ТИМ ГРАДОВИМА И ПРЕДЕЛИМА.“¹⁶⁾

За њега су, дакле, Срби у Србији а Бугари у Отоманском царству. Тако је схватио и радио и Кибризли Мехмед паша и сви остали овамошњи мутесарифи, кадије и беглербези. И не само то већ су

14) Павле Орловић, Питања о Старој Србији ГК. књ. III 1901

15) Ј. Х. Васиљевић, Ка историји града Врања.

16) „Српство“, 1889.

форсирани Бугаре („бугар милет“) на рачун Срба, које зову „урум милет“, тј. присталице патријаршије, која је била против бугарског верског сепаратизма.¹⁷⁾ Иначе, Турци су све поробљене народе звали рајом, те су и у овој прилици деоба раја на националне групе, њихову сервилност ради добијање високе султанове милости, презирали и за све говорили: „Бејаз домуз, сија домуз, еписибир“ (бела или црна свиња једно је те исто — свиња).

Париским миром 1856. године право заштите хришћана у Отоманском царству преузимају велике силе: Италија, Немачка, Енглеска, Француска, Аустроугарска и Русија. Очигледно, вероисповест поробљених народа на Балканском полуострву постаје предмет ангажовања великих сила, у ствари постаје симбол и камуфлажа њихових империјалистичких интереса. Грчка патријаршија у Цариграду успела је да присаједини овој српску и бугарску патријаршију пошто их је турска власт укинула, наводно због неисплаћених дугова држави. Цариградска патријаршија је платила те дугове и посела читаву цркву у Отоманском царству. Са тиме почиње јачање јелинизма, управо убирање високих дажбина од купљених, односно откупљених патријаршија, постављање грчких владика и свештеника, отварање грчких школа, форсирање грчког језика, итд.

У прво време доћи ће до конфронтације Срба и Бугара против јелинизма, али убрзо, са формирањем такозване егзархијске бугарске трновске патријаршије, доћи ће до међусобних српско-бугарских грвења.

Године 1870. одвојена је Трновска патријаршија од Цариградске и постала самосталном. Спољашни политички фактори који су и омогућили установање Трновске патријаршије покушавају да преко ње ангажују остале хришћане за отпор турској хегемонији. Међутим, млади бугарски национални романтизам иде у ширину и ширећи доминацију своје цркве шири и свој језик на штету језика осталих хришћанских народа у Отоманском царству. Бугари убрзо прогоне са своје црквене територије све Грке, епископе и свештенике. Грчка Антима, епископа у Пироту, „сургунисао је из Пирота“ Кибризли Мехмед паша 1860. г. када је на путу за угушење власотиначке буне свратио у Пирот. Антим је оптужен да глоби народ, да живи неморално и да је лошег владања. Занимљиво — турски великодостојник брани хришћанску рају од њених црквених поглавара! То је био само изговор. Антим је склањао отеране грчке епископе из Бугарске и пружајући им помоћ да оду у Грчку, чинио „незаконито“ дело. Софијски митрополит, уз помоћ Антима пиротског, побегао је из Софије. То је било довољно да и њега, Антима стигне иста судбина.

У овој акцији ни Срби нису били пасивни. И њима су грчки епископи додијали. Нишки епископ Грк, Глигорије, забранио је 1830. г. отварање српске школе у Нишу а епископ, после Глигорија, сме-

¹⁷⁾ Срби се нису смели звати Србима из простог разлога што је за Турке то име означавало бунтовника, бозгунцију, хајдука. Турци их зову Бугарима, а Европљани Грцима, због грчког богослужења.

њивао је и свештенике у нишкој епархији. Митрополит призренске смејао се српској црквеној мелодији и песми називајући је простачком.

Епископ Евстатије дошао је у Пирот за епископа 1872. године у време жестоких немира и трвења између бугарског језика и бугарске црквене власти. О тој мучној ситуацији, која је доносила обема странама тешке штете, цитирајући неколико реченица из меморандума братства манастира пећке патријаршије и манастира Дечана у коме се они обраћају цариградском патријарху да их заштити од бесомучне агресије бугарске егзархистичке цркве, и од бугарофилства саме Велике цркве:

„ВЕЛИКА ЦРКВА ЈЕ ПОСТАВЉАЛА СВЕ БУГАРЕ ЗА ВЛАДИКЕ НА СВИМ СРПСКИМ ДИЈАЦЕЗАЛНИМ СТОЛИЦАМА, А ОВИ СУ НАМ ЧИНИЛИ СВАКО ЗЛО, ДА СЕ ОПИСАТИ НЕ МОЖЕ, НИТИ СЕ СВА НАСИЉА И ЗУЛУМИ ЊИХОВИ МОГУ ОПИСАТИ, МЕЂУ КОЈИМА ЈЕ ОСТАЛО И НАЈТЕЖЕ НАМА НАТУРАЊЕ БУГАРСКОГ ЈЕЗИКА ШТО СЕ ЈОШ И САДА ЧИНИ, ПА И ОД ВЕЛИКЕ ЦРКВЕ ЈЕР НАМ ЈЕ СТАЛНО ПИСАЛА, ПА ЈОШ И САДА ПИШЕ, НА БУГАРСКОМ ЈЕЗИКУ КАО ДА МИ НИСМО СРБИ, НЕГО ДА СМО БУГАРИ; ВЕЛИКА ЈЕ ЦРКВА ПОСТУПАЛА СА НАМА КАО СА ПАСТОРЧАДИМА, ШИЉУЋИ НАМ ЗА ВЛАДИКЕ БУГАРЕ И ГРКЕ ИЗ АНАДОЛИЈЕ, КОЈИ НЕ ЗНАЈУ СРПСКИ ЈЕЗИК, А БУДУЋИ ПО СВЕ ПОКОРНИ, ЧИНИЛИ СУ СВА ЗЛА И НАСИЉА ВЕЋА НО И САМИ ТУРЦИ ЗАКОВЦИ, ТЕ ЈЕ СЕ ВЕЛИКА МНОЖИНА НАШЕГ НАРОДА ПОТУРЧИЛА СА ЊИХОВИХ НЕБРАТСКИХ И НЕХРИШЋАНСКИХ ПОСТУПАКА О КОЈИМА НЕЋЕМО САДА ГОВОРИТИ”.¹⁸⁾

Меморандум даље тврди да још само епископије у Сарајеву, Мостару, Призрену и Зворнику имају Србе епископе а осталих 18 епископа су Бугари, „ређе који Грк који не зна српски језик“. Меморандумом се тражи оснивање српске самосталне патријаршије и обећава да се Срби неће везивати за Србију, Црну Гору и Србе у Аустрији, као и плаћање Великој цркви годишње 1400 цесарских дуката, поред још 100 од сваког новог постављања српског епископа. У меморандуму се алудира и на унијатство, па се каже:

„НА ОТЦЕПЉЕЊЕ НАС ГОНИ ВЕЛИКА ЦРКВА СА СВОЈИМ НАТУРАЊЕМ БУГАРСКОГ ЈЕЗИКА И БУГАРСКИХ ЕПИСКОПА ШТО ЈЕ ДОКАЗ ДА МЕЂУ 5 ИПО МИЛИОНА ПРАВИХ СРБА, КОЈИ ПОТПАДАЈУ ПОД ВЕЛИКУ ЦРКВУ И ЧЕСТИТОГ СУЛТАНА, У ЦЕЛОЈ ТУРСКОЈ НЕМА НИ ЈЕДНОГ ВЛАДИКЕ СРПСКОГ ТО СУ СВЕ САМО ГРЦИ, НАРОЧИТО БУГАРИ, КАО ДА ПРАВИХ СРБА У ТУРСКОЈ И НЕМА.”¹⁹⁾

18) ДА СРС ПО 83 — 70

19) Српске православне цркве и манастире у Турској помогли су и Србија и карловачка митрополија.

Према турском попису становништва у војој статистици српске Врховне команде уочи српско-турског рата 1877/78. године, пиротска епархија имала је:

У Пироту мушкараца Срба и мухамеданаца — 10975 са 3000 српских и 400 турских кућа;

У Трну 1045 душа са 300 српских и 15 турских кућа;

У Пиротској нахији (кази) хришћана: мушкараца 29741 и мухамеданаца 5772;

У Трнској нахији мушкараца хришћана 7072 и мухамеданаца 149.

Према овоме пиротска епархија која је захватала обе казе, пиротску и трнску, имала је без становника Трна и Пирота, само у нахијама 36813 мушкараца хришћана према 5921 мушкараца мухамеданаца. Ако томе додамо и хришћане у две вароши, Пироту и Трну, око 9000 чинило би свега 45813 само мушкараца. То је највећи број по овој статистици у нишком мутесарифлику, посебно од осталих пет каза — Куршумлије, Прокупља, Лесковца, Врања и Ниша.²⁰⁾

Па ипак пиротска епархија није представљала економски јачу епархију од нишке или врањанске. Разлог је свакако у томе што су тамошње и цркве и манастири имали мање поседе а дажбине нешто веће но у другим епархијама. Епархија је морала давати поред данка држави још и софијском митрополиту и цариградској патријаршији, што се донекле види и из меморандума братства манастира Дечана, које обећава давати оне намете које је давала трновска патријаршија цариградској патријаршији. Поред турских дажбина (вергије, белеје, ушуре, игима, ресумата, итд) хришћани су плаћали и црквену мирију (врста димнице од арачке главе), гуле (свадбарски намет од брачног крвета). итд. Посебно су свештеници нападали од народа за себе а и за епископа, јер су морали давати епископу за рукоположење, за Ускрс по јауње и корпу јаја, за Божић по ћурку, брашно и зејтин, итд. Отуда је разумљиво што је затечено 1877. г. и свештенство веома сиромашно и што се и оно нашло у колони осиромашеног народа који је тражио помоћ у храни да би се прехрано.

Када је Евстатије ²¹⁾ преузео на управу ову епархију затекао је у њој преко 25000 арачких хришћанских глава, неопредељено за егзархију свештенство, али је затекао егзархијски оријентисано школство.²²⁾ Евстатије, као осми по реду епископ пиротски био је Бугарин, богословске науке учио је у рилском манастиру у Русији, једно време био је и у Светој Гори, знао је руски и грчки језик. Пре доласка у Пирот био је епископ у Влашкој где се онемогућио и морао отуда отићи. Његово залагање за иницијативе бугарске егзархије биле су уочене и познате. Када је дошао у Пирот у Нишу је био егзар-

20) ДА СРС ПО 64—82. Број православних душа тешко је одредити у времену до ослобођења. После ослобођења истраживање броја православних душа у овој епархији не спада у овај рад.

21) Детаљније податке о личности Евстатија до доласка за епископа у Пироту, односно до дана ослобођења Пирота, нисам нашао.

22) В. М. Николић, Народне школе у пиротском крају до 1877. године Сремски Карловци, 1927. г. Види од истог писца и „Народни покрет 1841“, Ниш 1942.; „Народне школе у Пироту“, стр. 25.

Пироћанин, 1878. године

хијски епископ Гаврило,²³⁾ који је учествовао у Евстатијевом устолчењу у Пироту. Евстатије се настанио у црквеној кући, званој Митрополија, у којој су и ранији епископи становали, али је он уступио део одељења ове зграде месној основној мушкој школи.

Нема сумње, софијски митрополит му је наложио да у Пироту заустави српску национално-црквену активност, да тамошње школе прилагоди школском систему бугарских основних школа, да у цркви уведе богослужбени поредак сличан оном у Бугарској и да настави са увођењем бугарског језика у црквеној администрацији, у школи па и у општењу са грађанством.

23) Гаврило је 1872. г. у борби против српског свештенства оптужио турским властима у Нишу свештеника Милоша "шчо много буни народ против цркву и државу". Милош је протеран у Егри Паланку одакле се врше није вратио. Фактично, овај епископ је без резерве служио турским властима.

Евстатијев долазак у Пирот није наишао на срдачност верника. Истина, турске власти су му излазиле у сусрет где је год то било потребно, али се нису мешале у питања цркве. Сва питања цркве и школе решавао је Синод пиротске црквене општине. У њему су били Пироћанци одани својој српској нацији и ослободилачкој идеји. Ни у Трну, ни у Мустафа пашиној паланци (Ак Паланци, Белој Паланци) Евстатије не наилази на одушевљење. Српска школа у Пироту све више је освајала и број њених ученика је растао из дана у дан. Пиротска дворазредна гимназија, отворена 1869. године, иницијативом егзархисте Риста Спасовића, иако су јој предавачи били Бугари или егзархисти, није могла постићи предвиђено омасовљење, нити су њени ученици икад научили бугарски језик.²⁴⁾ Активност српског Друштва Св. Саве од 1869. помагања српских школа у Отоманском царству озбиљно се супротставила и у Пироту бугарској активности па и раду самог епископа Евстатија. Но посебно треба истаћи отпор пиротског младог грађанства, непредвиђених и одважнијих свештеника и учитеља а и бунтовног сељаштва, егзархистичком насртају.

Не може се порећи да егзархисти нису имали извесних успеха у Пироту и његовој нахији. Прво је чињеница да су и једни и други били хришћани и робови заједничког завојевача, те су им ослободилачке жеље биле заједничке, истоветне, у најмању руку сличне; а друго што су језици обеју нација из групе словенске језичке заједнице те су се лако и разумевали. Сем тога, турске власти су вршиле притиак на српско становништво у коритс егзархиста а епископи егзархисти били у тесним односима са турским властима.²⁵⁾ Чорбације се нису могле издвојити из колноне класно уједињених друштвених редова, који су своју економску моћ стицали од вишка рада или бесплатног рада социјално опредељених група: измећара, најамника, исполичара, слугу, чирака, беземљаша, итд. И сасвим је нормална појава што су и владика и чорбације улазили у издају свога народа, који су напуштали и запостављали када су год били у питању њихови лични, у првом реду економски, односно класни интереси.²⁶⁾

Пиротска област, као ретко која друга, у осмој деценији XIX века, постала је поприште верских немира, сукоба и трвења егзархиста с једне, фанариота с друге и патријаршиста с треће стране. О томе мотивисано говори касније оцена тога феномена:

„НАПРЕДОВАЊЕ ПРОСВЕТЕ У ОВОМ РЕГИОНУ БЕШЕ ВИШЕ ЗАУСТАВЉЕНО ОД СТРАНЕ ЦРКВЕНЕ ХИЈЕРАРХИЈЕ НО ОД СТРАНЕ ТУБИНА, УПРАВО ОВАЈ ОКРУГ БИО ЈЕ ТЕ ЗАЕ СРЕБЕ ДА СУ СЕ ПРЕКО ЊЕГА ЛОМИЛЕ РАЗМИРИЦЕ ИЗМЕБУ ПАТРИЈАРХА И ЕГЗАРХА. ПИРОТСКИ ОКРУГ ЈЕ ЛЕ-

24) ДА. СРС. МПЕ. Ф. 13—110.

25) Садразам Мехмед паша открио је 1860. године у Пироту малверзацију фанариота епископа Антима и нишког паше. Они су заједно спровели у Пироту, уз помоћ вакупија и чорбација, препродају вакуфских тапија и тако зарадили преко 300.000 гроша (Српске новине, 1860, г. страна 387).

26) Исто страна 186.

ЖАО НА ПУТУ ИЗМЕЂУ ЦАРИГРАДСКЕ И НИШКЕ ДИЈЕЦЕЗЕ. ПАТРИЈАРШИЈА ЈЕ СВОЈУ ВЛАСТ РАЗВИЛА У ПРАВЦУ ОД СОЛУНА С ЈЕДНЕ И НОВОГ ПАЗАРА С ДРУГЕ, ПА СЕ СТАВЉАЛА НА СУПРОТ ЕГЗАРХУ КОЈИ ЈЕ ОПЕТ ОД ПЛОВДИВА, ТРНОВА И СОФИЈЕ С ДРУГЕ СТРАНЕ ПРОДИРАО КА НИШУ. У ПИРОТСКОМ ОКРУГУ СРЕЛЕ СУ СЕ ОБЕ ЦРКВЕНЕ ВЛАСТИ. ПИРОЂАНЦИМА БЕШЕ СУЂЕНО ДА БУДУ СВЕДОЦИ ОВЕ ЖАЛОСНЕ БОРБЕ. У ОВУ БОРБУ БИЛА ЈЕ УВУЧЕНА И ШКОЛА. УЧИТЕЉ КАО САМОСТАЛНИ РАДНИК НА ПОЉУ НАРОДНОГ ПРОСВЕЂИВАЊА НИЈЕ СЕ МОГАО ОДРЖАТИ. ШКОЛА ЈЕ БИЛА ВЕЗАНА СА ЦРКВОМ, А УЧИТЕЉ ЈЕ ЗАВИСИО ОД ЦРКВЕНЕ ВЛАСТИ".²⁷⁾

Егзархијски епископи су неуморно радили против српских школа. Новоизабрани нишки епископ деда Виктор је 1872. године говорио да овамо нема Срба већ да су сви хришћани Бугари. Врањски епископ, Доротеј, организује чак и уморства српских учитеља. И у Лесковцу је именовани егзархијски викар покушао да отвори бугарску школу. Бугарске основне школе постојале су у Врању и Пироту. Евстатије је успео да у сарадњи са чорбацијама и малобројним свештеницима отвори бугарску школу уз отворену и свестрану помоћ пиротског кајмакама. Школа је радила на бугарском језику а и учбеници су били бугарски. Узалуд су бугарски учитељи покушавали да потисну матерњи језик Пироћанаца и да га замене бугарским. Особине народног говора овог подручја староштокавског српског језика ни до наших дана није могао потиснути ни књижевни српски језик после толико деценија рада и залагања. Не знајући и не познавајући народне говоре нашег језика, неки су од српских службеника у новоослобођеним пределима овамошњи народни говор називали бугарским. Први директор Лесковачке гимназије Михајило Буровић, „филолог по струци“ извештава министра просвете да је „говор ученика некако налик на бугарски“, а лесковачком учитељу Петковићу на молби за постављење лично је секретар министарства просвете написао „Овај учитељ не зна српски језик“ и молбу му одбацио. Тако је писао и говорио и професор Врањске гимназије Шарић 1882. године. Молбу учитеља Јована Биволаревића, узгред буди речено, којом тражи премештај у Лесковац, његово родно место, 1881. године одбио је лично министар просвете Стојан Новаковић са мотивацијом „Нека овај учитељ прво научи српску синтаксу“. А Јован Биволаревић био је велики и редак патриота и Бугари су га као таквог стрељали 1916. године у Сурдулици. То је исто радила српска бирократска буржоазија и у Пироту. Први пиротски окружни начелник Б. Стефановић, јавља јануара 1878. године министру просвете: „Овде сви интелектуалци пишу и говоре бугарским језиком“.²⁸⁾ Ту неправду и увреду тешко су подносили ослобођени Срби у овим крајевима и није

27) Просветни гласник за 1880. годину, страна 366.
28) ДА СРС ПО 64—117

чудно што је било и физичких реаговања.²⁹⁾ Супротно овим просветарим из Србије бугарски учитељи и епископи говор Пироћанаца, Лесковчана, Врањанаца и Нишлија називали су српским језиком. Тај парадокс настао из шовинистичко-буржоаских обмана ни касније се није разрешавао реално, научно и политично.

Епископ Евстатије говорио је и писао само бугарским језиком. Народни говор својих верника у пиротској епархији није хтео да учи само бугарским језиком који је за становнике Пиротске нахије био фактично страни језик.

16. децембра 1877. године српска војска је ослободила од Турака Пирот а убрзо и читаву нахију. У тим борбама учествовали су и пиротски устаници. Према речима кнеза Милана:

„ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ ПИРОТА 700 МОЈИХ ЈУНАКА ПОГИБОШЕ И ИЗРАНИШЕ СЕ”.³⁰⁾

Врховна команда тим поводом дала је саопштење: са Турцима а нишки епископ Виктор је још раније у току рата, **„НАША ХРАБРА ВОЈСКА ОСВОЈИЛА ЈЕ ДАНАС ПОСЛЕ ДВОДНЕВНИХ БОРБИ УТВРЂЕНИ И ЈАКО БРАЊЕНИ ПИРОТ. ОНА ЈЕ УШЛА ДАНАС У 11 САХАТА У ОСВОЈЕНУ ВАРОШ ГДЕ ЈЕ ДОЧЕКАНА ОДУШЕВЉЕНИМ НАРОДОМ, КОМЕ НА ЧЕЛУ СТАЈАШЕ ПИРОТСКИ ВЛАДИКА”.**³¹⁾

Пиротски папа Спиридон тај радосни тренутак записао је на црквеној књизи:

„1877. ЛЕТО МЕСЕЦ ДЕКЕМВРИА ДЕН 16. ОЗНАЧУЕМО КАКО ПРЕУЗЕШЕ СРБЕ ПИРОТА, У ПЕТАК УЛЕЗОШЕ ПОЧТУ ТУРЦИ ПОБЕГОШЕ ИЗ ГРАДА У ЧЕТВРТАК”.

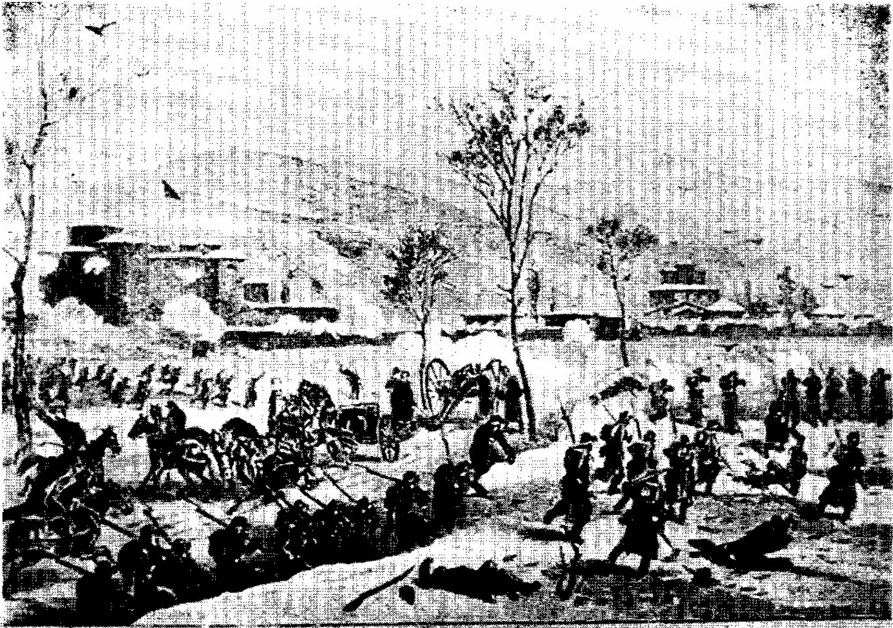
Овај запис писан руском редакцијом старословенског језика, којом су писане и штампане све наше богослужбене црквене књиге и који и данас тамо траје, са одликама народног говора попа Спиридона, Србина свакако, сведочи да су пиротски свештеници ово ослобођење с радошћу дочекали.

Епископ Евстатије на челу свештенства и народа сачекао је српску војску на улазу њеном у Пирот. Епископ врањски је побегао

29) Овамошњи Срби свој народни такозвани тужноморавски дијалекат српскохрватског језика сматрали су српским језиком што је и било сасвим исправно. Позната је чињеница да су Нишлије, Лесковчани и Врањанци и Пироћанци пристајали да прихвате егзархију под условом да им се одобрено држање српских школа са српским језиком. На то егзархисти нису пристајали иако су и Турци знали да су српски и бугарски два различита језика. Турска инспекција је при прегледу српских уџбеника гледала само на верску страну њихову па су учитељи српских буквара морали цепати странице са словом П до кога је стајала фотографија (цртеж) попа и страницу са словом Њ до кога је стајала њушка свиње.

Јован Наумовић, касније генерал и командант југословенске жандармерије је као ученик Војне академије у Београду, крајем XIX века, гађао мастионицом свог професора што га је „национално увредио” баш на питању његовог матерњег језика. О овом дијалекту види А. Белић, „Дијалекти јужне и источне Србије”, Београд, 1912.

сарађивао са српском војском. Евстатије је остао у Пироту и ратне догађаје посматрао, рекло би се, хладнокрвно. Српску војску је дочекао као хришћанску војску што се и само по себи могло очекивати.

Борбе за ослобођење Пирота

Српска војска затекла је Пирот без власти. Турци су се иселили и повукли са војском. Капитулацију нису прихватили те ни град нису предали српској војсци по уобичајеном реду. Одмах је заведена српска војна власт а убрзо послат у Пирот Бока Стефановић за првог члана управе, као изасланик члана владе при Врховној команди Алимпија Васиљевића.

Б. Стефановић се није умео снаћи у специфичним условима који су се затекли и одвијали у пиротској нахији. Пре свега на домаку ове нахије оперисала је руска војска, а сем тога из Пирота се имало политички дејствовати и на подручјима Трна и Бресника. На тим подручјима су дејствовали и одреди бугарских устаника. О тим данима и проблемима у њима постоји богата архивска грађа коју је требало користити у чланку о пиротској управи 1878. године.³²⁾

Стефановић је убрзо смењен:

32) У једном од прошлих бројева Пиротског зборника о томе је, по мом мишљењу, врло оскудно писано.

„ЗА НАЧЕЛНИКА ПИРОТСКОГ ПОСЛАЛИ СУ ПРВО БОКУ СТЕФАНОВИЋА КОЈИ УМАЛО ШТО НЕ НАЧИНИ ТАМО ЛОМ, ТЕ САМ ГА МОРАО УКЛОНИТИ И ПОСТАВИТИ ЗА НАЧЕЛНИКА ПАНТУ СРЕБКОВИЋА КОЈИ СЕ ТАДА ДЕСИО У НИШУ ОД СТРАНЕ ЦРВЕНОГ КРСТА”.

јавља А. Васиљевић врховном команданту кнезу Милану почетком 1878. године.

Српска војска се враћа са ратишта Трна и Берковице и напада опсађену нишку тврђаву, коју 29. децембра 1877. године предају командант мустахфиза Халил и мутесариф нишки Рашид паша. У Пиротској нахији је остављена једна дивизија и Добровољачки одред.

У тим драматичним догађајима делатност епископа Евстатија видимо искључиво у куртоазним активностима. Бугарски национални комитет пребачен је из Пеште у подручје софијског пашалука. Руска војска је незадрживо напредовала и турски емисари учестано нуде примирје. Кнез Черкаски, привремени управник младе бугарске територије, отворено говори о стварању велике Бугарске. Руски војници су забранили становницима Трна и Бресника да плаћају Србији данак а сву затечену турску имовину на том подручју однели су као плен у своје војничке магацине. На интервенцију кнеза Милана руски цар је одговорио да српска војска треба да остане само у Нишу и Мустафа пашиној паланци. Кнез Милан супротно овоме наредио је да српска војска остане тамо где се затекла на дан примирја 19. јануара 1878. године.

У међувремену се у Пироту формира прва српска општинска управа на челу са Ранчом Крстићем.

Епископ Евстатије је потписао, или је потписан, честитку што су је општински одборници у име Пирота и читаве нахије упутили кнезу Милану поводом дочека Нове године. Командант добровољаца, пуковник Бока Влајковић је 3. јануара организовао свечано благодарење у пиротској саборној цркви поводом пада Ниша. Том приликом се вели да су добровољци сами одговарали у цркви на богослужењу. Ко је том приликом служио не евидентира се у документу који ово саопштава.³³⁾

Честитка Нове године Кнезу

ЊЕГОВОЈ СВЕТАЛОСТИ, КЊАЗУ СРПСКОМ,
МИЛАНУ М. ОБРЕНОВИЋУ IV

Алексинац.

Светли Господару!

Срећна Ти нова година! Кад се са свих крајева одане Ти земље таке жеље подносе, примај од сада и од нас које си из ропства избавио ту искрену честитку: Срећна нова година! Браћа наша, Твој

33) Српске новине, 1878. г.

одани народ, доста је труда и жртава поднео око нашег избављења. То ми не само да не смемо заборавити него ћемо срцем и душом као и имањем које си нам под високу заштиту узео, у новој години жељећи Теби срећу видити и сами своју, и да и ми смемо с осталом срећном браћом узвикнути:

Живио нам Милан М. Обреновић IV, владалац целог ослобођеног и уједињеног Српства!

Живила Наталија владарка и Александар наследник владалачког Ти престола!

1. Јануара 1878. год.

у Пироту.

Твоји одани грађани вароши и округа пиротског: пиротски митрополит Евстат, главни кмет Ранча Крстић, Панајот Б. Стојановић, Христу Г. Пасаревић, Кота Нешић, Коста П. Даскаловић, Гога Стаменковић, Сава Јовановић, Христа А. Павловић, Живко Антовић, Мијалко Ранбеловић, Коца Глигоријевић, Коца Б. Стефановић, Ига Здравковић, и у име осталог грађанства Пирота.

3. јануара 1878. Б. Стефановић је јавио А. Васиљевићу да му је епископ Евстатије рекао да је од њега из Трна затражио Аранђел Станојевић 30.000 пушака пошто се тамо народ диже против Турака. Узгред јавља и то „да је народ тамо одушевљен за ствар ослобођења и да се у њима јавља живост духа“. Зашто је Аранђел Станојевић тражио пушке од Евстатија када је у то време у Пироту била српска и војна и цивилна власт и лично пуковник Хорватовић, који је те пушке и могао дати, не знам. Знам да је Хорватовић одговорио да толико пушака нема на лагеру”.³⁴⁾

У истом извештају Стефановић саопштава да су мештани „утучени па и неискрени“, да у вароши настаје пљачка турске имовине и грабеж и да војници проваљују турске напуштене куће да би се у њима огрејали па наставља „видећи ово мештани и они то чине али са намером да пљачкају“. Жали се да ни његова формирана група стражара не може одржати ред те тражи кавалире (коњанике).

Нереда је било у свим ослобођеним варошима али су власти успевале да заведу ред и по цену жртава, какав се случај десио у Прокупачкој нахији. У Нишу су војници ложили ватре по улицама да би се огрејали, а у Лесковцу растурали турске старе чатмаре да би дошли до дрва за огрев. Све је то обична појава у условима овако једног муњевито вођеног рата и то у децембру и јануару ове изузетно мразовите зиме.

Стефановић је направио и једну већу грешку. Он је предложио да старешина војне управе у Трну буде Коста Ивковић, добровољац и професор математике, касније и директор гимназије у Лесковцу и Нишу. Овај је предлог одбијен са наређењем:

34) ДА СРС ПО 64—48. У овом предмету се налази писмо А. Станојевића и писмо Евстатија.

**„РАНБЕЛ СТАНОЈЕВИЋ ИЗ ПИРОТА МОРА ИЋИ ЗА СТАРЕ-
ШИНУ У ТРНУ, ОН ЈЕ ЧОВЕК ОД АУТОРИТЕТА И ОДАН ЈЕ
СРПСКОЈ СТВАРИ, А НЕ КОСТА ИВКОВИЋ, КОЈИ ЈЕ ТАМО
НАЧЕЛНИК ВОЈНЕ СТАНИЦЕ У ТРНУ”.**³⁵⁾

Став и делатност цркве у овим данима били су врло значајни. По налогу Врховне команде српски архиепископ Михаило је одмах по ослобођењу које вароши слао у њу по једног свештеника па је и у Пирот послао почетком јануара свештеника Николу Ружичића као „изасланика владе за црквена дела у пиротском крају и Пироту”. Ови изасланици имали су задатак да уклоне егзархијске свештенике, да уведу црквени ред и поредак какав је у кнежевини Србији, да преузму управу да среде имовинске односе цркве и државе, да уреде црквену администацију, итд.³⁶⁾

Први сусрет Ружичића и Евстатија био је званичан и Евстатије је на један препреден начин обмануо Ружичића да је овај о том сусрету послао овај доста чудан извештај 18. јануара 1878. године из Пирота:

**„НАЧЕЛНИК ОКРУГА ПИРОТСКОГ Г. БОКА СТЕФАНОВИЋ
ОДВЕО МЕ ЈЕ КА Г. МИТРОПОЛИТУ И ПРЕДСТАВИО МЕ
ЊЕМУ. ГОСПОДИН МИТРОПОЛИТ, ПОВИДИ МОМЕ, ПРИ-
МИО ЈЕ ВАШУ НАРЕДБУ СА ЗАДОВОЉСТВОМ И ОСОБИТОМ
РАДОШЋУ, ИЗРАЗИВШИ СЕ, ДА СЕ ЈЕ НУЖДОВАО У ТАК-
ВОМ ЛИЦУ. С ТОЦА МОЛИО ЈЕ, ДА ВАМ СЕ ИЗЈАВИ ОСО-
БИТА БЛАГОДАРНОСТ НА ВАШОЈ ДОБРОТИ. ПРИЛИКОМ
ОВОМ, ДОЗВОЛИТЕ МИ, Г. МИНИСТРЕ, ДА ВАМ ЈАВИМ, ДА
ЈЕ НА МЕНЕ ВРЛО ХРБАВ УПЕЧАТАК ПРОИЗВЕЛА ЦЕЛА
ОПСТАНИВКА ГОСПОДИНА МИТРОПОЛИТА. КУЋА У КОЈОЈ
ЖИВИ, ВИШЕ ЈЕ НЕГО ЖАЛОСНА, А СТАЊЕ ЊЕГОВО ИЗ-
ГЛЕДА, КАО ЈЕДНОГ ПУСТИЊАКА. О КОНЗИСТОРИЈИ, А
КАМОЛИ О ДРУГИМ ЗВАНИЧНИМ ТЕЛИМА НИ ТРАГА НЕ-
МА, КАО И О ЦРКВЕНИМ ПРОТОКОЛИМА И РАЧУНИМА”.**³⁷⁾

А. Васиљевић је Евстатију поручио да прихвати ново стање и затражи плату какву је већ српска влада одредила епископу Виктору. Од њега се захтевало да управу црквом у овом ратном стању повери Ружичићу, да се у црквеној администрацији uvede српски језик и да се у цркви признају и помињу као врховни господари митрополит српски Михаило и кнез Милан. Евстатије је само формално прихватио ове захтеве, али и даље остао дволичан, очигледно у души прижељкујући егзархијску бугарску црквену управу.

Архиепископ српски митрополит Михаило имао је врло тачна обавештења о стању српске цркве у ослобођеним пределима, па је учинио један политичан корак којим је желео прећи преко грехова

35) По 64—400, 1. II

36) По 64—96

37) По 64—92

прошлости и установити једно ново и здраво стање. Тај корак је учинио својим актом епископима Ниша и Пирота, који цитирам у целости због његове историјске вредности:

Епископима у Нишу и Пироту

„СРДАЧНО БЛАГОДАРЕЊИ БОГУ ШТО ЈЕ МИЛОСТИВИО БЛАГОИЗВОЛЕО БЛАГОСЛОВИТИ ОРУЖЈЕ ХРАБРЕ ВОЈСКЕ СВЕТОГА ГОСПОДАРА СРПСКОГ КЊАЗА НАШЕГ МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА IV. МИ СЕ РАДУЈЕМО ШТО МОЖЕМО ДА ВАС И ВАШУ ПАСТВУ ПОЗДРАВИМО СА СРЕЊНИМ ОСЛОБОБЕЊЕМ И УЈЕДИЊЕЊЕМ СА СРБИЈОМ И ПО ТОМЕ ДА ПОЗОВЕМО ВАС У ЗАЈЕДНИЦУ СА ПРАВОСЛАВНОМ СРПСКОМ ЦРКВОМ У КОЈОЈ ПО МИЛОСТИ БОЖЈОЈ МИ ЧИНОЧАЛСТВУЈЕМО.

ЈАВЉАЈУЋИ СЕ ВАШЕМ ПРЕОСВЕШТЕНСТВУ И ПОЗИВАЈУЋИ ВАС У ЗАЈЕДНИЦУ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, МИ ВАС МОЛИМО, ДА СЕ ОДАЗОВЕТЕ ОВОМЕ НАШЕМ БРАТСКОМ ПОЗИВУ И ИЗВОЛИТЕ НАРЕДИТИ ДА СЕ ПО ПРАВИЛУ КОЈЕ ЈЕ У СРБИЈИ:

ПРВО, СПОМИЊЕ БЛАГОВЈЕРНИ И ХРИСТОЉУБИВИ КЊАЗ НАШ МИЛАН, СУПРУГА ЊЕГОВА КЊЕГИЊА НАТАЛИЈА И И НАСЛЕДНИК ЊЕГОВ АЛЕКСАНДАР ПРИ БОГОСЛУЖЕЊИМА И ЧИНОДЕЈСТВИМА У ЦРКВИ И ВАН ЦРКВЕ, КАО ШТО БЕТЕ И ВАШЕ ПРЕОСВЕШТЕНСТВО НА ДОТИЧНОМ МЕСТУ СПОМИЊАТИ И НАС У ЗНАК ЗАЈЕДНИЦЕ СА НАМА.

ДРУГО, ДА ВАШЕ ПРЕОСВЕШТЕНСТВО И СВЕШТЕНСТВО ОБОЈЕГА РЕДА ВАШЕ ЕПАРХИЈЕ ПОТПОМАЖЕ СРПСКЕ ВЛАСТИ РАДИ СИГУРНОСТИ, РЕДА И ОПШТЕГ НАПРЕТКА.

ТРЕЋЕ, ДА СВЕШТЕНСТВО НАРОДУ ПРЕТХОДИ ПРИМЕРОМ И ПОУЧАВА ГА У ВЕРИ И ПОБОЖНОСТИ КАО И У ВРИНАМА ГРАБАНСКЕ ДОБРОДЈЕТЕЉИ И ЧАСНОСТИ, У ОДАНОСТИ ПРЕМА СВЕТОМЕ КЊАЗУ И ДОМУ ЊЕГОВОМ И У ПОСЛУШНОСТИ ВЛАСТИМА КОЈЕ ОН ПОСТАВИ, КАО И У УЗДРЖЉИВОСТИ И ЖРТВАМА КОЈЕ СЕ ПОТРАЖЕ ЗА ОПШТУ КОРИСТ И СРЕЋУ.

МИ СЕ РАДУЈЕМО ШТО СМО ДОБИЛИ ДОБРЕ ГЛАСОВЕ О РОДОЉУБУ ВАШЕГ ПРЕОСВЕШТЕНСТВА И У ВЕЋИНЕ ТАМОШЊИХ СВЕШТЕНИКА КОЈИ СУ С ЉУБАВЉУ ПРЕДУСРЕТАЛИ СРПСКУ ВОЈСКУ, ПА СЕ НАДАМО ДА ЋЕ СЕ ТА ЉУБАВ И СЛОГА НЕГОВАТИ И СВЕ ВИШЕ УТВРЂИВАТИ ПОД ВЛАДОМ ЊЕГОВЕ СВЕЛОСТИ ПРОСВЕЂЕНОГ, ВИТЕШКОГ И РОДОЉУБИВОГ ЗЕМАЉСКОГ НАШЕГ ГОСПОДАРА И У ЗАЈЕДНИЦИ С ЊИМ.

У НАМЕРИ ДА СЕ БОЉЕ УПОЗНАМО СА СТАЊЕМ ВАШЕ ЕПАРХИЈЕ МОЛИМО ВАС ДА НАМ ПОШАЉЕТЕ ИЗВЈЕСТИЈЕ О ПРОСТОРУ СВОЈЕ ЕПАРХИЈЕ. КОЛИКО ИМАТЕ ЦРКАВА И МАНАСТИРА, КОЛИКО ПАРОХИЈА И СВЕШТЕНИКА, КОИ И МАНАСТИРА, КОЛИКО ПАРОХИЈА И СВЕШТЕНИКА, КОЛИКО У КОМ МАНАСТИРУ БРАСТВА, КОЛИКО ПРОТОЈЕРЕЈА И НЕПОКРЕТНОГ ИМАЊА ИЛИ НЕМАЈУ И КАКО СЕ ИЗДРЖАВАЈУ ЦРКВЕ И МАНАСТИРИ, КОЛИКО И ЗАШТО СВЕШТЕНИЦИ ПРИМАЈУ НАГРАДЕ, ЗА ЧИНОДЕЈСТВА ОД НАРОДА ИЛИ ОД ПРИХОТА ЦРКВЕНИХ, А И КАКО СТЕ ВАШЕ ПРЕОСВЕШТЕНСТВО И КОЛИКО ПРИМАЛИ НАГРАДЕ ИЛИ ПЛАТЕ И ДА ЛИ СТЕ ЈЕ ПРИМАЛИ ОД НАРОДА НЕПОСРЕДНО ИЛИ ПОСРЕДНО ПРЕКО ВЛАСТИ, ОДСЕКОМ ИЛИ ДРУКЧИЈЕ И КАКО.

ОВО ЈЕ НАМА ПОТРЕБНО РАДИ БУДУЋЕГ РАСУБИВАЊА, А МЕЃУТИМ И ВАШЕ ПРЕОСВЕШТЕНСТВО И СВЕШТЕНСТВО ПРИМАЋЕ НАГРАДУ КАО ШТО ЈЕ И ДО САДА БИЛО ПО ТАМОШЊИМ ОБИЧАЈИМА ДО ДАЉЕ НАРЕДБЕ ДРЖАВНЕ И САБОРНЕ ВЛАСТИ СРПСКЕ.

НАДАМО СЕ У ПРЕБЛАГОГ ГОСПОДА СПАСИТЕЉА ИСУСА ХРИСТА ПАСТИРЕНА ЧЕЛНИКА НАШЕГ, ДА ЋЕ ИЗБАВИТИ СВУ СВОЈУ СВЕТУ ЦРКВУ ОД ЗЛОКАЧЕСТВЕНАГО ИГА АГАРЈАНКОГА И ТАДАЋЕМО СА СВОМ ОСЛОБОБЕНОМ БРАЋОМ И ДЕЦОМ ВИДЕТИ СЕ У ПРАВОСЛАВНОМ САБОРУ СРПСКЕ ЦРКВЕ КОЈА ЋЕ ПУНО РАДОСНО ОДАТИ ГОСПОДУ ХВАЛУ, УМЕТИ И РЕШИТИ КОНАЧНА ПИТАЊА ЗА УМИРАЊЕ И УСПОКОЈЕЊЕ СВИЈУ И СВАКОГА.”³⁸⁾

У писму архиепископа београдског и митрополита српског Михаила Евстатију и Виктору српска монархија и нација стоје испред цркве, управо ова се потчињава нацији и кнезу те су искључени сви компромиси који би ту идеологију доводили у питање. И не само то, већ се у писму недвосмислено говори о српској цркви свих православних хришћана у Отоманском царству, што упућује на велико-српску буржоаску мисао о балканској Србији, што је, пре свега четири године, Светозар Марковић подвргао оштрој критици, називајући ту мисао илузијом. И као да је визионарски наслутио да ће таква мисао довести до крвавих немира међу балканским Словенима. Идеологије егзархије и, ето, српске цркве настављају сукобе и у данима слободе са бескомпромисном жестином.

Епископ пиротски Евстатије³⁹⁾ имао је свог заменика”, помоћника, односно викара, чије име није ни поменуто у црквеној преписци али се о његовој функцији говори. Евстатије се ових дана ослонио на њега и поверио му да га заступа пред српским властима. Међутим, српске власти су тражиле директно општење са Евстатијем. У тој ситуацији Евстатије настоји да се не екстремира, нити одвећ ан-

38) По 64—92, 113

гажује. Његови контакти са софијским митрополитом, који ће и сам ићи у агитацију у Трн и Бресник, за прикупљање потписа за адресу руском цару који је „ослободио Бугарску“, нису откривени, али су постојали, мени за сада непознати.

Ружичић је неколико пута инсистирао да Евстатије одговори митрополиту Михаилу на циркуларну посланицу али у томе није успео. Евстатије је послао само статистички преглед своје епархије.

Као што се види, Евстатије не одговара митрополиту Михаилу већ члану владе министру Васиљевићу и то на руском језику пошто вели да не зна „по српски добро писат“, већ само бугарски и руски, па пошто претпоставља да министар неће разумети бугарски то му „пише по руски.“ Одмах на самом почетку он се жали да му је шест села узела нишка епархија а затим кратко и без коментара наводи бројке цркава и свештеника у својој епархији, наводећи да његових шест манастира живе он милостиње а 72 парохије су без сваких прихода. Он пропушта да даде податке о броју православних домова и имовини цркава и манастира, што није без тенденције, и броју села са именовањем националне припадности њихових становника, како је то учинио епископ Виктор конкретно именујући „српских села“ и „српских православних домова.“ Овим поводом напомињем да је прокупачка црква понудила српској војсци 40000 гроша, нишка 30000, а лесковачка 2000 цесарских дуката. Пиротска црква се не помиње као приложник. Али то не значи да Пироћанци нису хтели помоћи српској војсци. Никола Ружичић за неколико месеци у Пироту је сакупио од народа прилога за Црквени српски крст око 50000 гроша.

Никола Ружичић је у Пироту формирао одбор Црвеног крста средином јануара 1878. године. Он се обратио Пироћанцима прогласом, који је потписао и сам Евстатије, 23. јануара 1878. године, који су објавиле Српске новине. Сматрам да је тај Проглас врло занимљив те га деримично цитирам:

„ПИРОЋАНИ

Пирот је по превеликој милости божјој а услед неисказаног пожртвовања и обилићског јунаштва српских соколова већ слободан. Турски ланци који вас, браћо Пироћани, стезаху већ су искидани, ви се сада највеселији и најрадоснији у животу вашем осећате, јер жене и кћери ваше весело и неустрашиво играју се по улицама пиротским. Петстолетни мрак који нам је срце и душу притискивао изчезну а сада нас обасјава јарко сунашце слободе српске.

На бедемима пиротског града и на кућама вашим лепршају се српске заставе које вам осигуравају живот, част, имање и слободу вашу.

Па коме смо, браћо, за све то дужни ми благодарити? Богу и мишицама јуначке војске витешког Кнеза Милана М. Обреновића IV, избавиоца нашег, која чистом и невином крвљу својом оквасила земљу нашу и попрскала зидине града пиротског. Њима смо и срећем и душом дужни благодарити за слободу и ослобођење наше, за независност Србије.

Услед тога многи од српских соколова браћа наше данас пиште у тешким мукама од рана по болницама пиротским који су за нас страдали и неких и нема више међу живима, који су на зидинама пиротског града и за слободу нашу живот положили. Крв њихова вапије из земље и тражи освете душманима српским, а душе њихове требају од нас благодарности, коју ћемо моћи тек онда исказати ако се вазда за њих будемо Богу молили, и ако добрим делом докажемо да смо достојни њиховим жртава, — и писка и јаук невољних рањеника буди срца наша да им у тешкој болести њиховој помогнемо. Јер ране задате нашој храброј браћи непријатељском руком, врло су тешке. А још уз то због стражарења на зимским ноћима, доста их се и разболело. Њима треба материнска нега, треба боље хране, треба братске помоћи и утехе; а они овде немају мајке да јој јаде кажу, ни систрице, да јој се потуже, нити браће да им помоћ даду, ни снашице да им воде додаду.

Да ко ће други њима помоћи, ако не ми, за кога су они живот свој на коцку били метнули.

Та ми смо њима и отац и мајка, њихови: деца, браћа и сестрице!

Сад или никад одазовимо се вапају браће наше, а ретких мученика и ратника и патника, који за нашу слободу, за српску славу и величину страдаше.

ПИРОЂАНИ,

Потеците брзим корацима у болнице, те убришите сузе многобројним патницима.

ПИРОЂАНИ,

Притеците у помоћ ко чиме може, ко са чашицом хладне воде, а ко са кашиком топлог млека, поканите их драга браћо вином и ракијом.

Потеците ко пре рањеницима соколовима што крв пролише за слободу Пирота и његове нахије. Не жалите труда, дара и времена да то добро дело учините и то што пре . . ." Итд.

Ружичић је користио потпис Евстатија више у политичке сврхе но што су је његово име обећавало већи успех или, пак, више но што је то сам Евстатије желео. Но околности су учиниле да се бар на овај начин његово име уврсти у ред оних многобројних родољуба који су за ослобођење жртвовали све што се могло жртвовати.

Евстатије је све више остајао усамљен. Свештенство се определило за нову власт, српска црквена арија потискивала је грчку а национално одушевљење попут старих устаника Пирођанаца разгларало до коначне одлуке за сједињењем са Србијом.

Нишки епископ Виктор је нашао за потребно да оде у Београд и да се представи архиепископу београдском и митрополиту српском Михаиљу.

19. јануара рат је завршен примирјем. Очекивао се ускоро и мировни уговор између зараћених држава. Евстатије као да је очекивао да ће се прилике променити у корист егзархиста. У једном пис-

му А. Васиљевићу он се жали на Ружичића, а и на друге свештенике и представнике српске власти, да га не зову митрополитом и да много чега без његовог одобрења и знања раде.

Крајем јануара Митрополит Михаило као да оптужује министру Васиљевићу епископа Евстатија:

„ДОБИВШИ ОД СВЕШТЕНИКА НИКОЛЕ РУЖИЧИЋА ИЗВЕШТАЈ О НЕУРЕДНОСТИМА У ЕПАРХИЈИ ПИРОТСКОЈ НАРЕДИЛИ СМО ДА ПОВЕРЕ ПЕЧАТЕ ПРОТОЈЕРЕЈИМА А ДА СЕ САМ ТИМЕ НЕ БАВИ ЈЕР ОН ИМА ДРУГИХ ПАСТИРСКИХ ДУЖНОСТИ”.

Затим наводи да му је наредио да поднесе извештај о броју неосвећених цркава, да набави за њих антимице и да се постара научити свештенике да знају одслужити свету литирију.

„НИКАЛА РУЖИЋ ЈАВЉА ДА СЕ МНОГЕ ЖАЛБЕ ОД НАРОДА И СВЕШТЕНИКА НА ЕВСТАТИЈА ПОЈАВЉУЈУ. ЗАТО ЋЕ ДОБРО БИТИ ДА СЕ ОВО РЕГУЛИШЕ ДА АРХИЈЕРЕЈ ДОБИЈЕ ОД НАРОДА ПРЕКО ВЛАСТИ И ЗА ПЕЧАТЕ ПРЕКО ПРОТОЈЕРЕЈА.”⁴²⁾

Митрополит Михаило и Евстатије ће се и лично срести 13. фебруара у Нишу приликом освећења тамошње саборне цркве. На овој свечаности служили су митрополит Михаило, Евстатије и Виктор. Свечаности је присуствовао и кнез Милан са читавим штабом сва три кора и министрима који су за ову свечаност дошли у Ниш. Нема сумње свечаност је имала политички карактер и то баш у тренуцима када су се Русија и Турска нагађале о одлукама будућег мировног уговора. Тиме се желело ставити до знања преговарачима да је Ниш српски и да се са судбином ослобођених предела неће моћи и смети поигравати, поготово што су представници народа из свих ослобођених предела и писмено изјавили да желе присаједињење Србији јер се као Срби осећају.

Епископа Евстатија позвао је посебним актом члан владе Алимпије Васиљевић.

„ПО ЖЕЉИ ЊЕГОВЕ СВЕЛОСТИ ГОСПОДИНА КЊАЗА ОСВЕТИЋЕ СЕ НОВА НИШКА ЦРКВА 13. ФЕБРУАРА НА ДАН СВ. СИМЕОНА МИРОТОЧИВОГ. ЊЕГОВО ВИСОКОПРЕОСВЕШТЕНСТВО АРХИЈЕПИСКОП БЕОГРАДСКИ И МИТРОПОЛИТ СРПСКИ МИХАИЛО ПРИСПЕЋЕ ОВАМО ДА У САДЕЈСТВУ ЕПИСКОПА НИШКОГ ВИКТОРА И ВАШЕ ОСВЕЋЕЊЕ ЦРКВЕ ИЗВРШИ. ЈАВЉАЈУЋИ ВАМ ОВО ГОСПОДИНЕ ЧАСТ МИ ЈЕ ПОЗВАТИ ВАС ДА БИ СТЕ ИЗВОЛИЛИ ДОБИ ОДМАХ ЗАЈЕДНО СА СВЕШТЕНИКОМ РУЖИЧИЋЕМ ОВДЕ ВАЉА ОЧЕКИВАТИ ДА БУДЕТЕ ДО 10 ОВ. МЕСЕЦА.”⁴³⁾

42) У турско време фанариоти и егзархисти звали су скоро сваког епископа митрополитом. Према закону српске православне цркве они то нису могли бити па су звати само епископима.

43) Види опширније Петар Гагулић, „Велики нишки саборни храм”, Прокупље 1961., ПО 64—207 и „Срб новине” 1878. г.

Евстатије је стигао у Ниш на време, војничким колима. Претходно се састао са митрополитом Михаилом а потом узео учешће на освешћењу цркве. Том приликом је по утврђеном реду поздравио кнеза Милана овим речима:

„ДОЗВОЛИТЕ МИ ВАША СВЕЛОСТИ ДА И ЈА НЕКОЛИКО РЕЧИ КАЖЕМ. МНОГО ЈЕ ГОДИНА, МНОГО ВЕКОВА, ПРОШЛО, ДОК НИЈЕ НАСТУПИЛО ВРЕМЕ ДА ВАША СВЕЛОСТ ДОБЕ НА ОВАЈ СВЕТО ДА СЛОВЕНСКИ НАРОД ОСЛОБОДИ. БОЖЈЕ ПРОВИБЕЊЕ ИЗАБРАЛО ЈЕ ВАШУ СВЕЛОСТ ДА ИЗ РОСТВА ИЗБАВИ КАКО ОВАЈ НАРОД ТАКО И ОВЕ ГРАДОВЕ.

ЗА ТО, ДА БОГ ПОЖИВИ ВАШУ СВЕЛОСТ ЗА МНОГО ГОДИНА, ТЕ ДА БУДЕТЕ У СТАЊУ ДА ОСТАЛИ НАРОД И ГРАДОВЕ ЛИШИТЕ ТЕШКОБА ИГА АЗИЈАТСКОГА И ДА БУДЕТЕ КРУНИСАНИ ЗА СРПСКОГ КРАЉА.”⁴⁴⁾

Кнез Милан је одговорио Евстатију:

„ВРАО МИ ЈЕ ДРАГА ВАША ИЗЈАВА, ТИМ ДРАЖИЈА ШТО ЈЕ ВАШЕ ПРЕОСВЕШТЕНСТВО БИЛО СВЕДОК ОНЕ КРВАВЕ БОРБЕ МОЈЕ ЈУНАЧКЕ ВОЈСКЕ; ШТО ЈЕ СВОЈИМ ОЧИМА ГЛЕДАЛО ОНУ СВЕТУ БОРБУ ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ ПИРОТА, У КОЈОЈ ЈЕ 700 МОЈИХ ВОЈНИКА ПОГИНУЛО И РАЂЕНО.

НЕКА БИ БОГ ДАО ДА ПРОЛИВЕНА КРВ СРПСКА, ПРЕД ПИРОТОМ И ДРУГИМ МЕСТИМА БУДЕ ОД КОРИСТИ ЗА СЛОБОДУ И СРЕЋУ НАШЕ БРАЋЕ.”⁴⁵⁾

Није случајност што у овом дијалогу Евстатије говори о словенском а Виктор о српском народу. У заједничкој борби Срба и Руса против турске војске било би неполитично говорити само о српској војсци и српском народу. Евстатије је такву тактику прихватио по савету митрополита Михаила, иначе, не би се могло другојачије схватити његово истицање словенства.

Одлука Санстефанског мировног уговора између Русије и Турске о припадању Пирота и његове нахије младој држави Бугарској, примљена је у Пироту са великим негодовањем. Нова ситуација је донела нове проблеме сложене и врло деликатне. Српска војска се није хтела повући из Пиротске нахије. Срећом, велике силе су одбациле Санстефански уговор и наговестиле састанак великих сила у Берлину ради ревизије овог уговора и доношења нових одлука. Овим су могући конфликти на овом подручју одложени а одлука Санстефанског уговора неприхваћена од великих сила па и Србије. Има неких, истина, непотпуних доказа да је српска влада могла пристати на одлуку Санстефанског уговора на коме је имала добити Ниш, Ак Паланку, Лесковачки округ, Топлицу и Ниш на југу а део Рашке и Косова на западној страни.⁴⁶⁾ Но Србија је свакако настојала да задржи

44 и 45) Тодор Павловић Архив у Пироту — Успомене, табак 4, Види и ПО 64—204.

46) Новопазарски санџак у историографији се данас назива Рашка

још и Врање и Пирот. Сем тога Србија је имала још и већих планова — да добије Гиљане, а можда и више од тога. Сачувана је препорука кнеза Милана Гиљанцима и Новопазарцима да купе потписе и упуте адресу руском цару да их ослободи Отоманског царства и присаједини Србији. Међутим, на Берлинском конгресу су преовладали интереси појединих сила док су жеље поробљених народа остале несхваћене и неиспуњене.

По налогу руског цара Бугари су имали обићи критичне нахије, у њима покупили потписе становника и написати адресу руском двору на основу које би их руске дипломате заступале на Берлинском конгресу. Била је то врста плебисцита, одлуке самог народа о свом припадању једној или другој држави — Србији или Бугарској.

Бугарски агенти дали су се на посао. Нешто раније је већ један бугарски свештеник ухваћен код Пирота када је покушао да тако нешто ради. О томе окружни начелник из Пирота јавља Васиљевићу:

„ЈЕДАН ЈЕ КАЛУБЕР ИЗ ОВДАШЊЕГ МАНАСТИРА ТОБОЖ ПОД ИЗГОВОРМ НЕКЕ НАБАВКЕ ПОТРЕБА ЗА МАНАСТИР ХТЕО ДА ИДЕ У СРБИЈУ АЛИ МУ ЈЕ ТО ОСУЈЕЂЕНО. ВЕЛИКА ЈЕ ВЕРОВАТНОЋА ДА СЕ ОН ШАЉЕ НАРОЧИТО ОД ФАНАРИОТА БУГАРСКИХ У БЕОГРАД ДА ТАМО РАДИ НА ОСТВАРЕЊУ ЊИХОВИХ ЖЕЉА.“⁴⁷⁾

Прве активности започеле су у трновској и брестовачкој области. Окружни начелник из Пирота јавља 21 фебруара:

„У 144 СЕЛА У ТРНСКОЈ ОБЛАСТИ, У ТРНУ И БРЕСНИКУ, ПОТПИСЕ КУПИ ПИРОТСКИ СУДИЈА М. ХРАНИСАВЉЕВИЋ. НО ТОМЕ СЕ ПРОТИВЕ РУСИ И САОПШТИЛИ СУ МУ ДА ТА ОБЛАСТ ПРИПАДА БУГАРИМА И ДА ИДЕ ОДАКЛЕ ЈЕ ДОШАО. ТАМО ЈЕ ДОШАО СОФИЈСКИ МИТРОПОЛИТ. ПРИМЉЕН ЈЕ СА ОВАЦИЈАМА И ПАРОЛАМА. РАЗЛОГ ОВОГ ПОЛИТИЧКОГ И НАЦИОНАЛНОГ НЕУСПЕХА НАШЕГ ТАМО ЈЕ ШТО ТАМО НИСМО ИМАЛИ НИ ЈЕДНОГ ВОЈНИКА НИ НАЧЕЛНИКЕ У БРЕСНИКУ И ТРНУ ТЕ СУ НЕСМЕТАНО БУГАРСКИ ПОПОВИ ЧИНИЛИ ТАМО ВЕЛИКЕ СМУТЊЕ.“⁴⁸⁾

И поред свих смутњи и притиска становништво поменутих места изјавило је да жели прикључење Србији. Камондант града Пирота Сима Соколов јавио је још 25. јануара 1878. г. да 70 села из Ћустендилске области желе да се прикључе Србији. И касније се такви покрети јављају. Занимљив је извештај о томе окружног начелника из Пирота:

„КРОЗ НЕКОЛИКО ДАНА ПРЕСТАБЕ КНЕЗУ НАШЕМ ДЕПУТАЦИЈА ИЗ БРЕСНИКА, ТРНА И РАДОМИРА ДА ИЗЈВЕ ЊЕГОВОЈ СВЕЛОСТИ ЛИЧНО ЖЕЉУ ДА ТИ ОСЛОБОБЕНИ

47) ПО РА — 386, 252, 398

48) ПО 64—286, 214

**КРАЈЕВИ ДОБУ ПОД СРПСКУ УПРАВУ А ВРЛО ЛАКО МОЖЕ
БИТИ ДА БЕ НЕКЕ ДЕПУТАЦИЈЕ ИБИ И У СОФИЈУ ДА СЕ
ПРЕДСТАВЕ РУСКОМ ГЕНЕРАЛУ АРНОЛДУ И ДА МУ ТУ ИС-
ТУ ЖЕЉУ СВОЈУ ИЗЈАВЕ И УЈЕДНО МОЛЕ ДА ОН ТУ ЊИ-
НУ ЖЕЉУ САОПШТИ РУСКОМ ЦАРУ.⁴⁹⁾**

Став Евстатија у овим деобама није могао као да сада остати дволичан. Његов став је откривен на свечаности у Нишу и српска власт његово присуство у пиротској епархији није желела, те је морао бити уклоњен из Пирота. Послат је у Крушевац у манастир Светог Романа уочи потписивања Санстефанског уговора. Тамо је остао до 12. марта. Било је то принудно удаљење Евстија из Пирота камуфлирано „његовом жељом”. Шта је даље са њиме било није извесно. У шест докумената необјављених ништа конкретније није речено, ако из овог досијеа није неком непознатом руком извучен који јаснији документ. У једном акту од ових шести налази се тражење крушевачког начелника од државе 1431 динар „колико износи трошак епископа Евстатија у Крушевцу.“⁵⁰⁾ Највероватније он је пребачен преко границе или остао у неком манастиру да живи као свргнути епископ.

И пре Санстефанског уговора и појаве Нешова, на источном делу српско-турског ратишта услед несакривених тежњи царске Русије и младе државе Бугарске с једне и Србије с друге стране, настало је живо комешање о самоопредељењу становништва за једну или другу пропаганду. Ситуација је била најсложенија у области Трна, Радомира и Бресника докле су допирале руске војне јединице и снажна активност бугарске и егзархистичке цркве. Председатељ трнски и знепољски Аранђел Станојевић упутио је једну адресу са неколико стотина потписа кнезу Милану 18. марта 1878. године у којој потписници траже да се прикључе Србији.

У Пироту и његовој нахији опредељење становништва започело је фактично од дана ослобођења 16. децембра 1877. Пирота, Ак Паланке 12 XII и читаве нахије. Све честитке које је овамошње становништво слаало кнезу Милану и депутације, разним приликама биле су и изјаве оданости, верности кнезу Милану и опредељености за Србију.

15. фебруара 1878. године упутио је Пирот изјаву да жели да уђе у састав Србије. Ова адреса је објављена у Српским новинама 19. фебруара исте године када је и датирана као коначно довршена. Ову адресу је кнезу Милану предала у Београду „нарочита делегација” 19. фебруара када је и објављена у Српским новинама. Текст ове Адресе недвосмислено говори о оданости Пироћана и о њиховом родољубу које никада није било оптерећено ни фактом ни сумњом. На овој Адреси нема потписа епископа Евстатија. Он тада већ није био у Пироту и добро је што га није било у првом реду за ауторитет тамошње црквене општине и епископије узето у целини. На Адреси су име-

49) ПО 64—50, 252; ПО 84—50

50) ПО 64—398

на свих пиротских свештеника почев од протопопа Маноила Нешкова до Герасима јеромонаха Хиландарца старешине Хиландарског метоха у Пироту⁵¹).

Како је сакупљање потписа започело већ средином или почетком фебруара и завршено у Пироту пре 16. фебруара када је депутација Пироћанаца отишла за Београд, то је више но сигурно да је Евстатије био у Пироту јер се из Ниша вратио 14. фебруара, ако није већ из Ниша послат „по својој жељи“ у Крушевац, односно манастир Св. Романа. Дани сакупљања потписа за Адресу очигледно су судбоносни за Евстатија. Биће да је одбио потписивање Адресе, или остао пасиван, што је обоје било непожељно. Ја мислим да у тим данима и тим збивањима лежи одговор за, ваљда, канонску осуду и казну пиротског епископа Евстатија.

Разговори пиротске депутације у Београду са кнезом и осталим представницима државног руководства остали су тајна а мора бити да су били значајни чак и далекоснажних активности. Питање повлачења српске војске из Пирота после Санстефанског уговора како је то учињено из Трна и Бресника, питање гаранције Пироћанцима који се изјасне за Србију а остану у саставу Бугарске, и слично нису могла остати нерасмотрена на овом састанку. У прилог те претпоставке иде и чињеница да делегације нису носиле адресе из осталих критичких места сем из Пирота. Није случајност да су адресе срезова у пиротском округу следиле после пиротске а општа адреса читава нахије тек 19. марта 1878. г.

Сутра дан после адресе вароши Пирота објављене су адресе срезова, па и адреса из Темске.

На овој адреси стоји неколико десетина потписа отисака прстију, крстова, црквених печата и полуписмених потписа.

Потписник адреса Мина Берилочанин је у срезу и политички руководиоца иначе као устаник познат са својим родољубљем.

И становници Ак Паланке су послали своју адресу и у свему се солидариласали са грађанима Пирота.

Када су већ биле објављене одлуке Санстефанског мира и агенти софијског митрополита и генерала Арнолда започели сакупљање потписа за адресу руском цару, становници нахије пиротске осетили су се угроженим те самоиницијативно а по препоруци из Србије почели писати своју адресу и прикупљати за њу потписе. Са тиме се каснило из простог разлога што се желело обићи свако насеље и сакупити што више потписа, а то није могло бити за неколико дана јер је пиротска нахија са три среза нишавски, височки и лужнички била просторно врло велика. Адреса је завршена 16. марта, а објављена у Српским новинама 19. марта 1878. г.

Посматрањем потписа, имена и презимена, могу се добити и обавештења демографских, етнолошких, породичних и језичких истра-

51) Адреса Трна објављена је 1878. године 19. фебруара у Српским новинама. Њу нисам приложио услед растерећења рукописа прилозима, којих и иначе има мада је и тај крај био Евстатијева епархија.

живања. Мене овде интересује једно, да нема потписа учитеља ни у Пироту а ни у нахији пиротској. Истина, у ово време школе још нису радиле, због рата, али су учитељи били ту мобилисани и са службом обично у вјним станицама, болницама или магацинима. Друго, што пада у очи јесте да је попова врло велики број, а калуђера минималан. Поред имена нису стављени надимци, а има их као, на пример, Знеполац, и слично. Што нема поред имена и назива занимања и места становања, сигурно је, због уштеде простора, изостало.

Почетком марта у Пирот стиже бугарски егзархиста Нешов, да по налогу и „жељи руског цара“ купи потписе за адресу бугарског народа руском цару поводом ослобођења и стварања независне бугарске државе. Он је начелнику округа у Пироту, Панти Срећковићу за овај посао предао наредбу руског управника кнежевства бугарског Алабина. Министарски савет српске владе донео је 16. марта одлуку:

„ДА СЕ НЕШОВУ ДОЗВОЛИ ДА КУПИ БУГАРСКЕ ПОТПИСЕ У ПИРОТСКОМ, ВРАЊСКОМ И ТРНСКОГ ОКРУГУ, АЛИ САМО КОД КУЋЕ, КО МУ ДОБЕ. НЕ СМЕ ГРАДИТИ СКУПОВЕ, НИ ИЋИ ПО КУЋАМА И ДА ЗАВОДИ СПАЕТКЕ ПО ЖИТЕЉСТВУ СРПСКОМ — НО АКО МУ КО ДОБЕ КУЋИ НЕКА СЕ ПОТПИШЕ АКО ХОБЕ.“

Истим актом наређено је српским властима на ослобођеној територији од стране српске војске:

„ДА СЕ НАЈПРЕ НАСТАНЕ, ДА НАРОД СРПСКИ ИЗ СВИЈУ МЕСТА СРПСКОМ ВОЈСКОМ ОСЛОБОЂЕНИХ, ЗАУЗЕТИХ И СРПСКОМ УПРАВНОМ УРЕЂЕНИХ И УГОВОРНОМ САНСТЕФАНСКИМ НЕПРИДРУЖЕНИХ, СПРЕМИ, ПОТПИШЕ И ПОШАЉЕ ЗАХВАЛНИЦУ ЦАРУ АЛЕКСАНДРУ СА ЖЕЉОМ: ДА ОСТАНЕ ПРИДРУЖЕН СРБИЈИ. ТИМ ПОСЛОМ РУКОВОДИЋЕ МИНИСТАР СПОЉНИХ ПОСЛОВА.“⁵³⁾

Пироћанци су одмах реаговали и кнез Милан је саопштио 18. марта министарском савету:

„ОДБОР ОПШТИНЕ ПИРОТСКЕ ЗАКЉУЧИО ЈЕ ДА НЕ ПОТПИСУЈЕ БУГАРСКУ АДРЕСУ.“⁵⁴⁾

Одлука општинске управе у Пироту од 14. марта 1878. г. била је за Нешова и егзархисте гром из ведрога неба. Била је то мушка и родољубива одлука, која је запањила и највеће пријатеље егзархиста па и творце деобе ослобођеног народа у Санстефану 19. фебруара 1878. Нешов је одмах сутра дан по доношењу ове историјске одлуке напустио Пирот и отишао за Лесковац и Врање где је исто тако дочекан са презрењем и протеривањем.

*

* * *

Након свега неколико месеци исте 1878. године, велике силе су повукле државне границе, које су се имале прихватити. О жељи, доброг дела становника пиротске епархије, није се водило рачуна.

53) Никола Шкерковић, записници седница министарског савета Србије 1862 — 1898., бр. 789.
54) Исто, број 790 А.

Интереси великих села били су приоритетни. Пиротска епархија изгубила је трнско подручје, велико подручје своје територије и остала тако мала да више није могла постојати. Пиротско и акпаланачко подручје прикључено је нишкој епископији, а ова београдској архиепископији. Евстатијева епископија више није постојала. Са њеним черечењем и нестанком, нестало је и Евстатијеве епископске функције у Пироту.

Мислило се да су верска и шовинистичка трвења нестала. Требало је доста времена да то постане истина. Свега после седам година, 1885. године, су упали у Пирот Евстатијеви верници и једномишљеници и до парчета хартије предали огњу и сажели безазлену архиву и библиотеку Пиротске гимназије. Некоме су мрске биле ћачке књиге, цртанке, свеске, књижице, уписнице, сведошце, књиге професорске књижице, клупе и збирке учила.

Много штошта се заборавља. Евстатије још није заборављен. А ускоро ће бити стотину година од његовоу нестанка из Пирота. Евстатијево име се памти, али по злу, једном речју речено.

Евстатије и његови сарадници:

„КАО ПРАВИ ПРОПАГАТОРИ БУГАРИЗМА У ПИРОТУ И ОКОЛИНИ УПОРНО СУ СПРОВОДИЛИ ПОЛИТИКУ ДЕНАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ СТАНОВНИКА.⁵⁵⁾

Као такви нестали су са подручја пиротске нахије за све векове, зато се и памте јер су по злу делу оставили,, траг који смради нечовештвом". А то је поучно и за наше дане.

55) Др Илија Николић, цит. дело.

I

Укључивање пиротског округа у посланичке изборне процесе ослобођења од Турака 1877. године, чини најважнију компоненту његове опште политичке адаптације у саставу Србије. Као један од четири новоослобођена округа, он је својим политичко-стратешким положајем представљао веома важно подручје, јер се нашао на новоустројеној граници Србије према тек насталој кнежевини Бугарској.

Деликатност положаја пиротског округа непосредно по ослобођењу била је вишеструка. Она је произишала како из одредаба Санстефанског уговора (којим је предвиђено његово остајање у саставу Бугарске), тако и из одредаба Берлинског конгреса (које у односу на обележавање нове српско-бугарске границе нису биле довољно прецизне). Међународна комисија за обележавање нове границе наилазила је, због тога, на тешкоће које су произишле из различитог тумачења назива и идентификације појединих географских објеката од заинтересованих страна, што је њен рад одужило више него је било предвиђено. Тако устројена граница била је брементита крупним недостацима и неспоразумима, посебно имовинско-правног карактера. Све то условљавало је нестабилно стање на државној граници, што се манифестовало и у односима између две суседне земље. У перманентно ненормалном стању на српско-бугарској граници лежи један од узрока који су довели до српско-бугарског рата 1885. године, што је у досадашњим историјским истраживањима у приличној мери занемаривано.

Посебна управа у пиротском округу непосредно по ослобођењу, јача диференцијација политичких снага у Србији, унутрашњи потресн у њој 1883. године, српско-бугарски рат и краткотрајна окупација Пирота, ванредно стање и друге промене, битно су утицали и на посланичке изборе у пиротском округу у раздобљу од ослобођења од Турака до доношења радикалског устава 1888. године.

У првој деценији живота и развоја пиротског округа у саставу Србије (1878—1888) у њему су, као и у целој земљи, седам пута спроведени општи избори за посланике Законодавне скупштине и једном

за посланике Велике народне скупштине.¹⁾ Осим општин, у истом раздобљу спроведени су у појединим изборним јединицама у округу, седам пута допунски избори.²⁾

Избори су спровођени на основу српског изборног закона од 10. октобра 1870. године. По њему, избор посланика вршен је непосредно (у Пироту као окружној вароши) и посредно (у изборним срезовима).

Пиротски округ је имао пет изборних јединица и то: Пирот и изборне срезове: височки, лужнички, нишавски и (од 1879) белопаланачки.³⁾ Краљевим указом од 5. јануара 1878. године, укинут је срез височки и истим актом припојен срезу нишавском, те ће пиротски округ надаље имати три изборна среза: нишавски, лужнички и белопаланачки.

На свим општим изборима од 1878. до 1888. године, изборна варош Пирот и изборни срезови бирали су по једног, осим среза нишавског који је бирао по два, а од 1887. године (када му је припојен височки срез) и по три посланика. Округ је, дакле, увек давао по шест посланика за Законодавну скупштину. На изборима за Велику народну скупштину (1888) у округу је бирао 24 посланика. Том приликом изборна варош Пирот и срезови лужнички и белопаланачки бирали су по четири а срез нишавски дванаест посланика.

Непосредно су (од бирача) бирани посланици у окружној вароши Пироту, а посредно сви посланици у изборним срезовима.⁴⁾ Посланички мандат трајао је три године.

II

Бирачко право имала су само лица која су испуњавала следеће услове: да су српски грађани (држављани), да су имала навршену 21 годину живота, да су мушкога пола и да су плаћала државни — грађански данак (порез) на имање, рад др. приходе, у износу од најмање 15 динара.⁵⁾ Право да буду бирани за посланике имали су они грађа-

1) Општи избори спровођени су на територији целе Србије. Ови избори су могли да буду редовни и ванредни. Ванредни избори су спровођени онда када би скупштина била распуштена пре истека мандата. Мандат скупштине трајао је три године.

2) Допунски избори вршени су у случајевима када би посланичко место остало упражњено, било поништењем избора, неприхватањем мандата, искључењем посланика из скупштине, било из ког другог разлога.

3) Пре коначног утврђивања српско-бугарске границе и административне поделе округа (1878) привремена управа имала је срезове: брезнички, височки, лужнички, нишавски и трнски. Брезнички и трнски срез су маја 1878. године прешли под бугарску управу, да би у августу исте године и званично припали Бугарској. Белопаланачки срез који је у почетку припадао нишком округу, припојен је пиротском фебруара 1879. године.

4) Посредни избори одвијали су се у две фазе. У првој би бирачи бирали поверенике (по општинама) а ови би у другој, у седишту среза, бирали посланике.

5) Сви ови услови важили су и за поверенике.

ни који су уживали бирачко право, живели ма где у Србији, имали навршених 30 година живота и плаћали најмање 30 динара непосредне порезе.

С обзиром на тежак економски положај народа у округу је релативно мали број грађана имао бирачко право, а још мањи и право да буде биран за посланика. Тако је на првим изборима спроведеним 1878. године, пиротски округ имао укупно 13.376 бирача. Десет година касније (на изборима спроведеним крајем 1888. године), округ је имао 18.637 бирача. Број бирача (а то су тзв. пореске главе) се за једну деценију, дакле, увећао у округу за само 5.261. Број бирача се у овом периоду, у срезу лужничком чак смањио са 4.125 (1878) на 3.412 (1888). У срезу белопаланачком број бирача је, за десет година, увећан за само 601.

У периоду 1878—1888. године нешто је осетније порастао број бирача у Пироту и срезу нишавском. Тако је у Пироту број бирача са 1.290 (1878) порастао на 2.628 (1888), док је у срезу нишавском увећан са 4.729 (1878) на 9.400 (1888). Међутим, то никако не означава ни либерализацију изборног система (он у овом периоду није мењан) нити пак какав економски напредак који би довео до „општег богаћења“ становништва ових изборних јединица. Пораст броја бирача у Пироту резултат је чињенице да је он постао окружна варош у којој је дошло до пораста чиновничког апарата. Чиновници су (нарочито у првим годинама по ослобођењу) долазили „са стране“ тј. из других крајева Србије. То су махом били „проверени“, „искусни“ и „поуздани“ а пре свега режиму српске власти привржени људи. Са собом они су у Пирот доводили и своје породице.

Пораст броја бирача у срезу нишавском уследио је пре свега припајањем (њему) височког среза 1887. године. Разуме се, при овоме не треба потпуно занемарити ни његов економски успон, ма како он био спор. За овај срез то је посебно значајан фактор, будући да су преко његове територије пролазиле најзначајније саобраћајнице и да је у њему било релативно више и плодније земље него у другим срезима округа.

При разматрању кретања броја грађана који су имали бирачко право у пиротском округу у време од 1878. до 1888. године никако не треба занемарити ни друге факторе као што су иселавање и усељавање преко државне границе, административне промене унутар округа и др. али остаје чињеница да је „прираштај“ бирача у њему за првих десет година политичког битисања у саставу Србије био врло спор, баш као и његов економски развитак.

III

Своје прве посланике за скупштину Србије пиротски округ је бирао **29. октобра 1878. године**. То су уједно и први избори у Србији вршени после српско-турских ратова. Проширена територијално за четири нова округа, Србија је бирала скупштину за период 1878, 1879.

и 1880. годину. Пиротски округ је добио посебна тумачења, објашњења и упутства о томе како треба да организује и спроведе своје прве посланичке изборе.

Сасвим је разумљиво што су први избори у округу изазвали доста живо интересовање, нарочито код бирачког тела. Ови избори протекли су мирније него било који каснији, јер Пирот и пиротски округ, преокупирани својим специфичним проблемима, још нису били увучени у све оне политичке расправе и сукобе који у Србији и њеној скупштини датирају још од раније.

На овим изборима изабрано је свих шест посланика у округу и то:

- за варош Пирот **Цека Крстић**, трговац из Пирота,
- за срез нишавски **Јеремија Панић**, земљорадник из Балта Бериловаца, и **Спасоје Костић**, учитељ из Трњане,
- за срез лужнички **Миладин Манчевић**, земљорадник из Беровице,
- за срез височки **Петар Илић**, земљорадник из Дојкинаца, и
- за срез трнски **Давид Петковић**, трговац из Црвене Јабучке.⁶⁾

Сви изабрани посланици били су, за ондашње појмове, угледни, честити и способни људи. Њихова активност у скупштини била је брзо запажена. Још на првој „нишкој” Скупштини они су покренули питања која су за пиротски округ била врло актуелна (изградња путева, имовинско-правни односи везани за земљу и др.).

Први посланици пиротског округа били су у Скупштини лојални режиму и влади Јована Ристића. Они су представљали пиротски округ до краја скупштинског мандата.

*
* *
*

Посланички избори спроведени у округу **30. новембра 1880. год.** донели су много новог. Незадовољство предузетим мерама на решавању крупних проблема који су тиштили становништво пиротског округа и јача диференцијација политичких снага у њему, довели су до значајније преоријентације бирачког тела. Избор посланика извршен је у свим изборним јединицама али уз оштру конфронтацију кандидата и бирачког тела. На овим изборима у округу је победу извојевала коалиција посланичких кандидата који су према постојећем режиму били у опозицији. За посланике су били изабрани:

- за варош Пирот **Рапа Милошевић**, професор из Пирота,
- за срез нишавски **Недељко Ђирић**, земљорадник из Балта-Бериловаца и **Мита Петровић**, земљорадник из Церовика (данашњег Блата),

⁶⁾ Трнски срез је после Берлинског конгреса (187) припао већим делом Бугарској, а његов мањи део припојен је срезу лужничком.

— за срез лужнички **Глигорије Поповић**, свештеник из Стрелца,
— за срез белопаланачки **Јован Николић**, земљорадник из
Шпаја⁷⁾,

— за срез височки **Алекса Поповић**, земљорадник из Росомача.

Огорчени политиком владе у вези са изградњом железничке пруге у Србији Раша Милошевић, Глигорије Поповић и Јован Николић дали су оставке у скупштини, које је ова уважила 19. фебруара 1882. године. Пошто су оставком њихова посланичка места била упражњена, у њиховим изборним јединицама су 15. маја 1882. године спроведени допунски избори. У Пироту је и на допунским изборима за посланика поново био изабран Раша Милошевић, иако су полицијске власти вршиле велику агитацију против њега. И у белопаланачком срезу је за посланика поново био изабран Јован Николић. Интересантан је био поновни избор посланика у срезу лужничком. Пошто је посланик у оставци, Глигорије Поповић, био у затвору, своју кандидатуру је и овде истакао Раша Милошевић, који је и био изабран.⁸⁾ Пошто је Раша на истим (допунским) изборима био изабран и за посланика вароши Пирота, у срезу лужничком су поновљени допунски избори 31. маја 1882. године. Но, ни на овим изборима у срезу лужничком избор посланика није био извршен и то због нереда и незадовољства због хапшења Глигорија Поповића. Тек на допунским изборима спроведеним у овом срезу по трећи пут, 10. децембра 1882. године, изабран је посланик. Био је то опет, у овом срезу веома популаран, Глигорије Поповић.

Иако је на допунским изборима од 15. маја 1882. године, Пирот поново добио посланика у лицу Раше Милошевића, убрзо је опет остао незаступљен у Скупштини. Наиме, Раша Милошевић је скупштинским решењем од 26. маја 1882. године, заједно са неколицином посланика — радикала, искључен из Скупштине. Краљ је наредио за Пирот нове допунске изборе, за 31. мај 1882. године. У краљевом акту којим се наређују нови допунски избори, наглашава се да се на место искључених, изврши избор **других** народних посланика. Тиме је поновни избор Раше Милошевића за посланика вароши Пирота унапред био онемогућен. Тако је у Пироту, уз брижљиву режију окружног начелника Панте Дробњака, на овим допунским изборима, за остатак скупштинског мандата, за посланика био изабран **Димитрије Миша Стевановић**, трговац из Пирота.

*

*

*

Од ослобођења па све до 1888. године, у округу пиротском се тако није агитовало као што је то чињено уочи избора који су спро-

7) За посланика среза белопаланачког на изборима од 29. октобра 1878. г. био је изабран Пејча Вељковић, земљорадник из Мокре. Тада је срез био у саставу нишког округа.

8) Раша се избора у овом срезу није могао примити јер је био изабран и у Пироту, па су за срез лужнички поново расписани допунски избори.

ведени **7. септембра 1883. године**. То су били први избори који су у округу (као и у целој Србији) извршени са организованим политичким странкама. Да би обезбедиле изборну победу, напредњачке власти су многе дотадашње чиновнике (у првом реду полицијске) преместиле из пиротског округа а на њихова места довеле друге. Најугледнији радикали из округа били су мете полицијских присмотри и оптужби. Радикални прваци у округу, Раша Милошевић и Глигорије Поповић, били су ухапшени. Глигорије је у затвору провео пуних седам месеци, те у изборној борби лично није учествовао ни као агитатор ни као посланички кандидат.

У току самих избора долазило је до кршења изборне процедуре, отвореног притиска, нечувеног мешања власти а и нереда. У срезу нишавском, који је бирао два посланика, није био изабран ни један. У осталим изборним срезовима, као и у Пироту, за посланике су, и у таквој изборној атмосфери, изабрани све сами радикали, иако је оштрица напредњачких власти сва била против њих уперена.

На овим изборима за посланике у пиротском округу били су изабрани:

- за варош Пирот **Раша Милошевић**, професор из Пирота,
- за срез лужнички **Маринко Голубовић**, трговац из Брестов Дола,
- за срез височки **Љубомир Сретеновић**, чиновник из Пирота,
- за срез белопаланачки **Јован Николић**, земљорадник из Шпаја.

У срезу нишавском како је поменуто, избор посланика није био извршен због нереда.⁹⁾

Како је на овим изборима опозиција победила не само у пиротском округу већ и у целој Србији, скупштина је убрзо по отварању распуштена, па су наређени ванредни избори за исти скупштински период.

Од посланика пиротског округа изабраних на овим изборима, тројица су оптужена да су радили на томе да се тимочка бунa пренесе и на пиротски округ, а један да је инспиратор тимочке буне. То су Раша Милошевић, Маринко Голубовић и Љубомир Сретеновић. Преки суд у Зајечару осудио је Рашу Милошевића на смрт, Маринка Голубовића на десет година робије, а Љубомира Сретеновића ослободио оптужбе.¹⁰⁾

*
* *

Избори од **25. јануара 1884. године**, спроведени су у округу пиротском у знаку велике хајке против радника и отворене изборне

9) Због догађаја насталих у Србији поводом тимочке буде и распуштања скупштине допунски избори у овом срезу нису спроведени.

10) Раша Милошевић је касније помилован, Маринко Голубовић је део казне издржао па, такође, помилован, док је Љубомир Сретеновић, чије кривице нису утврђене па није ни био осуђен, ипак морао да оде из Пирота.

режије коју су спроводиле окружна и среске полицијске власти. У ситуацији када су многи радикали били у затворима и стрепили за своје животе, као и у атмосфери страха за оне који су били на слободи, ови избори протекли су хладно, „у потпуном реду” и у знаку „победе” напредњачких кандидата.

На овим изборима за посланике су у округу изабране, већим делом, дотле мало познате личности, и то:

- за варош Пирот **Димитрије Миша Стевановић**, трговац из Пирога,
- за срез нишавски **Алекса Минчић**, свештеник из Сопота, и **Борбе Игњатовић**, свештеник из Калне,
- за срез лужнички **Тихомир Марковић**, земљорадник из Бабушнице,
- за срез височки **Филип Вељковић**, земљорадник из Рудиња,
- за срез белопаланачки **Алекса Јањић**, механџија из Беле Паланке.

Изабрани посланик среза лужничког Тихомир Марковић, послао је пуномоћје а на скупштину није ни дошао. Ускоро је затим, Скупштини је поднео оставку.¹¹⁾ На допунским изборима, спроведеним 14. маја 1884. године, за посланика среза лужничког изабран је **Антанасије Јончић**, свештеник из Злокућана (данашњи Драгинац).

Посланички избори од **26. априла 1886. године**, спроведени су у условима ванредног стања које је у округу заведено 15. XII 1885. а укинута тек 10. VI 1887. године. Ванредно стање је у округу заведено поводом несрећног српско-бугарског рата и краткотрајне бугарске окупације Пирога са делом округа.

И ове изборе у округу пратио је притисак полицијске власти. Ванредно стање у округу пружало је погодне разлоге за мешање у све токове изборног процеса. На овим изборима радикали и либерали су наступили са заједничком листом кандидата у свим изборним јединицама. За посланике су у округу били изабрани:

- за варош Пирот **Аранђел Миновић**, трговац из Пирога,
- за срез нишавски **Јеремија Панић**, земљорадник из Балта Бериловаца и **Станча Виденовић**, земљорадник из Чиниглаваца,
- да срез лужнички **Виден Станковић**, трговац из Стрижевца,
- за срез височки **Нона Петковић**, трговац из Завоја,
- за срез белопаланачки **Јован Николић**, земљорадник из Шпаја.

11) Тихомирова политичка припадност није била по вољи ни режиму ни осталим посланицима изабраним у округу за овај скупштински период, па је нашао да је најбоље да уопште и не иде у Скупштину, већ да поднесе оставку. Пошто је био радикал, он у ствари у Скупштину није ни смео да оде. Плашио се и последица ниподаштавања Скупштине, па је из страха испунио форму, наиме, послао је писмену оставку. Уз непосредну помоћ начелника округа Тодора Поповића, за посланика је изабран антанасије Јончић.

Избор Ноне Петковића за посланика среза височког Скупштине је прогласила за незаконит, поништила и наређени су допунски избори.¹²⁾ На допунским изборима спроведеним 30. септембра 1886. године, у височком срезу је за посланика изабран **Филип Вељковић**, земљорадник из Рудиња. То је био последњи посланик среза височког, док је он постојао. Већ почетком 1887. године овај срез је припојен нишавском, у чијем ће саставу надаље вршити изборе.

*
* *
*

Посланичке изборе од **17. септембра 1887. године**, у округу карактеришу притисак власти, незадовољство бирача и многи нереди. Револт бирача против злоупотребе власти нарочито је дошао до изражаја у срезу нишавском. Незадовољство је проузроковано поред осталог и чињеницом да је стара и омрзнута окружна власт задржана од истих људи, иако је ванредно стање у округу укинута 10. јуна 1887. године.

Ово су били први избори у условима када округ има, поред Пирота, само три изборна среза, јер је височки укинут и припојен нишавском. Нишавски срез, међутим, први пут на овим изборима, бира три посланика.

За посланике су 17. IX 1887. године у округу били изабрани:

- за варош Пирот **Борђе Митковић**, трговац из Пирота,
- за срез нишавски **Станча Виденовић**, земљорадник из Чини главаца, **Стојан Гирић**, земљорадник из Костура и **Сотир Манић**, земљорадник из Шугрина,
- за срез лужнички **Глигорије Поповић**, свештеник из Стрелца,
- за срез белопаланачки **Јован Николић**, земљорадник из Шпаја.

Током ових избора у срезу нишавском долазило је до нереди које је власт намерно провоцирала. Избор Стојана Гирића и Сотира Манића за посланике у овом срезу није се допао окружном начелнику, па је покушао да оспори њихов избор.¹³⁾

Како су и на овим изборима како у округу тако и у целој Србији, победу однели радикали, краљева нестална политичка ћуд довела је до поништења ових избора и распуштања скупштине, због чега су за исти скупштински период расписани накнадни избори.

12) У Протоколу о другом претходном састанку Народне скупштине од 6. јула 1886. године, поред осталог, стоји да је избор посланика среза височког округа пиротског незаконит, зато „... што нема апсолутне већине, јер повереника је дошло 87, а Нона је добио само 39 гласова“. Због тога је Скупштина његов избор поништила а допунски избори за исто посланичко место наређени су за 30. IX 1886. године.

13) Поводом ових избора у извештају начелника округа, поред осталог, стоји да „... избор посланика среза нишавског није извршен (због тога — прим. Р. В.) што је бирач са леворвером ушао на биралиште“. Покушај начелников да се избор Стојана Гирића и Сотира Манића за посланике среза нишавског поништи, није успео.

*
* *

Први избори под радикалским министарством одржани су **21. фебруара 1888. године**. Пошто су у округу пиротском радикали имали једно од својих најјачих упоришта и апсолутну превагу над осталим политичким странкама, природно је било очекивати њихову победу. У ствари, ови избори у округу, као за инат краљу, били су у неку руку реприза избора за посланике оних личности које су биле биране и за посланике претходне распуштене скупштине, а то су:

- за варош Пирот **Борђе Митковић**, трговац из Пирота,
- за срез нишавски **Станча Виденовић**, земљорадник из Чини-главаца, **Стојан Бирић**, земљорадник из Костура и **Сотир Манић**, земљорадник из Шугрина,
- за срез лужнички **Глигорије Поповић**, свештеник из Стрелца,
- за срез белопаланачки **Јован Николић**, земљорадник из Беле Паланке.

Ови избори протекли су у округу у условима веће слободе опредељивања изборних тела и без већих притисака власти.¹⁴⁾

После оставке радикалног министарства, која је уследила априла 1888. године, и постављања Николе Христића, краљ је донео указ којим су 16. априла 1888. године закључене седнице и, свега два месеца од избора, распушта и ова скупштина. Краљевом прокламацијом од 14. октобра 1888. године, наређени су избори за Велику народну скупштину, чији је задатак био да донесе нов устав Србије.

*
* *

Посланици Велике народне скупштине бирани су **4. децембра 1888. године**. Број бирача у округу био је на овим изборима знатно већи (18.637) од броја бирача на изборима од 21. фебруара исте године (15.728).

Иако се за посланичке изборе од 4. XII 1888. године може рећи да су спроведени у релативно слободнијим условима када је реч о њиховом току у целој земљи, у пиротском округу они ни овога пута нису прошли без нереда. Интересантно је да због нереда на овим изборима у нишавском срезу, који је имао да бира дванаест посланика, није био изабран ниједан.¹⁵⁾ Тако је пиротски округ у Великој народној скупштини, уместо 24, заступало само 12 посланика. Дакле, половина посланика у округу није забрана.

За посланике Велике народне скупштине у округу су изабрани:

За варош Пирот: **Борђе Митковић**, трговац из Пирота,

¹⁴⁾ Озлоглашени окружни начелник Мића Љубибратић, био је, на само месец и по дана пре избора, премештен из Пирота, а за новог начелника округа пиротског био је постављен Илија Душманић, тадашњи професор пожаревачке гимназије.

Аранђел Миновић, трговац из Пирота,
Ставра Антић, трговац из Пирота, и
Добросав Стојановић, правозаступник из Пирота,

— за срез Лужнички: **Глигорије Поповић**, свештеник из Стрелца, **Маринко Голубовић**, трговац из Брестов Дола, **Марјан Вељковић**, земљорадник из Масуровца, и **Сава Борђевић**, земљорадник из Бабушнице;

— за срез белопаланачки: **Јован Николић**, земљорадник из Беле Паланке, **Анта Живковић**, земљорадник из Моклишта, **Ига Јанковић**, земљорадник из Клисуре и **Петко Цветковић**, земљорадник из Козје.

Куриозитет ових избора представља избор Аранђела Миновића (у народу више познатог пом именом Ранђел мада му је право име Аранђел), јединог посланика напредњачке странке у Великој народној скупштини. То је вероватно и био разлог његове оставке, коју је Скупштина одмах прихватила, док Живан Живановић констатује да „... он није хтео? или смео? доћи на Скупштину.¹⁶⁾

У гласању о новом (радикалском) уставу (22. XII 1888) учествовало је једанаест посланика из пиротског округа. За предложени текст устава (како је и усвојен) гласало је из округа 10, а против један посланик. Против предложеног текста устава, заједно са још 74 посланика Велике народне скупштине (бирано је укупно 682), из пиротског округа гласао је Марјан Вељковић, посланик лужничког среза.

*
* *
*

На основу чл. 42. Устава од 1869. године, који је био на снази до доношења радикалског Устава од 1888. године, кнез односно краљ, имао је право да на свака три изабрана посланика одређује по једног свог. То је владаоцу пружало могућност да увек утиче на однос политичких снага и расположења у скупштини. У раздобљу од 1878. до 1888. године, било је кнежевих односно краљевских посланика и из пиротског округа. То су најчешће били људи који су у округу заузимали кључне положаје и људи у које је владалац имао посебно поверење. Већина од њих по рођењу није била из округа.

Из пиротског округа у овом раздобљу владаочеви посланици били су:

— **Панта Срећковић**, познати професор Велике школе и први управник односно начелник пиротског округа, за скупштински период који је отпочео пре ослобођења округа и трајао до 1878. године;

15) Стенографске белешке о седницама Велике народне скупштине, бр. 25, стр. 9, Нар. библиотека СР Србије, II 32831/1888, Београд.

16) Живан Живановић, Политичка историја Србије у другој половини XIX века, књига II, стр. 385.

— **Аранђел Станојевић**, из села Бабе код Трна, познати борац за припајање ових крајева Србији, за скупштински период 1878. до 1880. године;

— **Димитрије Цветковић**, протојереј из Пирота, за скупштински период 1878. до 1880. године;

— **Јован Босић**, члан суда округа пиротског и његов председник од 1884. до 1888. године, за скупштинске периоде од 1880. до 1887. године;

— **Живан Живановић**, знаменити историчар овога времена и директор пиротске гимназије, за скупштински период од 1886. до 1888. године, и

— **Добросав Стојановић**, правозаступник пиротски, за скупштински период од 1886. до 1888. године.

Пада у очи да је најчешће за свог посланика из пиротског округа владалац постављао Јована Босића, који код народа овога краја није остао у добром сећању.¹⁷⁾ Интересантно је напоменути да је међу владаочевим посланицима из овог округа само Јован Босић припадао Напредњачкој странци док су сви остали били либерали. Међу владаочевим посланицима ниједан није био радикал.

IV

Посланички избори у пиротском округу у првих десет година његовог живљења у саставу Србије, указивали су на тенденције које су проистизале из његовог специфичног, природног, економског и политичког положаја.

Нижи сељачки слојеви, од којих је већи део био ван политичких збивања, предвођени слојем промућурних сељака (који су у округу чинили гро бирачког тела), преокупирани су нерешеним аграрним питањем, које се после ослобођења само по себи наметнуло. Њихове наде да ће нова, српска власт, ово питање решити на један не само ефикасан већ и радикалан начин, биле су брзо изневерене. Из тога су и произилазила многа незадовољства, нереди и оријентација на оне посланичке кандидате који су бар на речима више обећали или били у опозицији према режиму. Видљива је јака оријентација на радикалну странку и њене представнике у округу.

Посебно је карактеристичан ослонац бирачког тела на групу личности, која је често истицана и бирана за посланике. То су већим делом били земљорадници али и интелектуалци, који су поверење народа умели да добро искористе у личне сврхе. Разуме се, било је међу њима и часних, својом упорношћу достојних дивљења, изузетака.

Политизација ширих народних слојева одвијала се веома споро. Ово је резултат не само конзервативног изборног система већ и спорог економског и културног развоја округа. У таквим условима и наслеђене навике дуго су оставиле свеже трагове у начину живота и схва-

¹⁷⁾ Решењем Касационог суда бр. 4082 од 19. XI 1887. године, Јован Босић је кажњен укором, јер је „... на свој приватан посед употребљавао службоце судске.“

тања широких слојева народа. На политичке мобилизације ширих, посебно сељачких, маса, истицала се у округу само радикална странка. Остаје, међутим, чињеница да је у предметном раздобљу свега око 20% становништва у округу било политички мобилно.

Најзад, избори у првих десет година развоја пиротског округа у саставу Србије, иако су обележени били специфичностима његовог каснијег ослобођења од турска, показали су да се он уклопио у све токове који карактеришу политички развитак српског друштва 90-тих година прошлога века.

Код нас се у последње време о појединим питањима из историје радничког покрета у Србији у периоду 1903—1914. доста пише; нарочито се интензивније ради и на публикавању грађе која се односи на период до првог светског рата. Објављени радови заснивају се углавном на ондашњој радничкој штампи и материјалима са конгреса Српске социјалдемократске партије (ССДП) и Главног радничког савеза (ГРС), и осветљавају или ликове најистакнутијих људи из вођства ССДП или се баве гледиштима и ставовима према крупнијим питањима из рада ССДП и ГРС. Мало је радова који се баве еволуцијом покрета „на терену”, што се делимично може објаснити непотпуношћу објављене грађе и општег стања извора из ове области. Због тога и напори на испитивању радничког покрета у локалним размерама добијају посебан значај. Зато ће се исцрпија и потпунија историја радничког покрета у Србији за наведено раздобље моћи да добије тек пошто се претходно напише потребан број локалних историја тога покрета, а не само најјачих центара (Београд, Крагујевац, Ниш, Лесковац), јер су процеси и догађаји који су се ту одиграли давали печат читавом покрету и представљају важну компоненту у формирању ставова и одређивању партијске политике.

У настојању да дам слику еволуције и основне карактеристике радничког покрета у Пироту у периоду о којем је реч, највише података нашла сам у ондашњој радничкој штампи и публикованој грађи, коју је прикупио и чува Институт за историју радничког покрета СРС. Радећи на овом раду користила сам казивања савременика до којих сам дошла делом анкетирањем, а делом консултовањем стенографских изјава старијих пиротских социјалиста које се чувају у Архивском центру у Пироту и Историјском архиву у Нишу. Консуловала сам и необјављени рукопис Душана Пирића, учитеља у пензији, а велику захвалност дугујем Срби Костићу, и Кости Маринковићу који су ми дали изјаве о сећању или учешћу у догађајима који се односе на овај период. Сви прикупљени подаци омогућавају да се сагледају: привредне прилике у Пироту, друштвено-политички положај, класно организовање, партијска и синдикална активност радништва у Пироту у првим годинама стварања модерног радничког покрета у Србији.

Привредне прилике и положај радника у Пироту крајем XIX и почетком XX века

Положај Пирота на великом друму у средишњој области Балканског полуострва деловао је стимулативно на развој трговине и занатства. Скоро сви подаци из времена пре ослобођења Пирота указују да се ради о живом и полетном граду, месту развијене пољопривреде, али истовремено и месту стицања и концентрације трговине и занатства, па чак и центру мануфактурне индустрије¹.

У XIX веку, пре ослобођења, Пирот је био познат као индустријско-трговачка варош, упућен у трговини на Исток — Цариград и Солун, куда је слао сировине и неке специјалне производе; Пирот је имао и трговачких веза са Србијом — у Пирот су долазили трговци из Београда да купују ћилимове, сукно (пртенице) и терзијски еспап каквог онда није било у Србији. Пирот 1890. улази у стагнацију дугу око две деценије. Почетак ове изразите стагнације пада у време када у Пирот долази железничка пруга Ниш — Софија, и када би баш због овога требало очекивати већу популацијску концентрацију у Пироту и његов бржи развој. Д. Здравковић, писац расправе „Пиротско ћилимарство“, констатује: „Када су се потребе увећале, и кад је прошла железница кроз Пирот, онда су сељаци своја огњишта напуштали и одлазили у печалбу у Србији и ван ње, а Пирот се умртвио и од тога времена опада“.

За време турске владавине Пирот се вековима налазио у дубокој позадини турске државе, у централном делу Балканског полуострва, уз друм који је за Турску империју представљао главну везу са Европом. Велики Турски простор представљао је обилно тржиште за Пирот. Цариградски друм и други путеви омогућили су занатству и трговини да нађу добро упориште у граду. Са српско-турским ратом и формирањем границе код Обреновца, 18. км. од Пирота, Пирот се нашао у близини границе, унутар мале и привредно недовољно развијене Србије.

Од водећих и специфичних грана пиротске привреде треба поменути пре свих ћилимарство. О пиротском ћилимарству је до сада написана врло обимна литература. М. М. Савић истиче „да је Пирот у другој деценији XX века град са око 10.000 хиљада становника у којем скоро свако домаћинство има кућу, њиву и виноград. Пироћанци живе од заната, трговине, винограда и ткања ћилимова“. Пиротско ћилимарство је делатност која је искључиво везана за градски простор Пирота; то је посао који је везан за женски део становништва који се карактерише сиромаштвом, и уопште слабим економским положајем. Ћилимарска производња, која је одувек била ручна и примитивна ангажовала је у овом периоду више од половине женског становништва. Пиротски ћилим је због лепоте својих моти-

¹)Путописни радови Елвије Чеебије из 1660. године говоре да у Пироту има „око 200 дућана“. Исто толико дућана по овом аутору има и Ниш, што значи да је привредна снага ових двају градова била приближно изједначена.

ва, оригиналности шара и једноставности своје израде постао светски познат и чувен. Д. Здравковић наводи да се пред први светски рат око три четвртине женског становништва способног за рад бави ћилимарством. Како је текла производња пиротских ћилимова и како је изгледао живот пиротских ћилимарски уочи првог светског рата, могу да покажу следећи подаци:

„Ћилими се раде у кући и напољу, обично под стрехом јер је она код оријенталних кућа у Пироту давала заштиту од кише и сунца а истовремено и довољно простора за рад. Чим би прве пролетње прилике почеле дозвољавати (око Бурђевдана), разбоји су се износили из куће под стреху. Напољу се радило до Митровдана када се ћилимарка поново повлачи у кућу. Мале и ниске собице пиротских ћилимарки, дозвољавале су у време зимског периода израду само малих ћилимова. Осим у зимском периоду највише ћилимова израђивало се за време пролећа и јесени, јер се лето користило за рад у пољу. За време пољских радова цена наднице знатно је утицала на летњу производњу ћилимова. Ако су наднице биле повољне, ћилимарство је стагнирало”. М. М. Савић наводи: „Прошле године (1910) била је мала тражња за пољским радницима и онда је сав свет легао на израду ћилимова, лети, а ове године је била велика тражња за пољским радницима те је ћилимарство стагнирало, просто због тога што се рад пољски боље плаћа”.

Поред ћилимарства, специфичну делатност становника овог краја представљају: производња платна и пртеница, бојацијски занат производња млечних производа и лончарство.

Платнарство као занатска делатност после ослобођења почиње да опада и већ 1911. радило је само 20 радника и 75 мајстора. Основни разлог гашења платнарске производње био је у конкуренцији индустријских производа и њена сеоба на село којом се производња приближава потрошњи, идентификујући се у правцу производње пртеница (сукна).

И лончарски занат задесила је судбина платнарског заната — стагнација, постепено опадање и сеоба на село и у друге крајеве Србије, Бугарске, Босне и Влашке. У Бугарској је око 1910. било двадесет радњи пиротских лончара са око 140 радника, али је експанзија пиротског лончарства брзо заустављена квалитетним развојем бугарског лончарства; док се у Србији експанзија пиротског лончарства ширила снажним темпом тако да су пиротски лончари на територији Србије преузели у своје руке овај занат у потпуности.

Бојацијски занат развио се из ћилимарске производње. Пребу за ћилимове су најпре бојиле само ћилимарке, али су се временом за ту делатност издвојиле специјалне бојације. Са појавом аналинских боја почиње криза бојацијског заната; док је уочи ослобођења било двадесет радњи са 20—25 мајстора, 1911. било је 10 радњи и 12 мајстора.

Пирот се као индустријско место помиње још за време Турака, тј. још пре 1877. Међутим, овој индустријској делатности више би одговарало термин мануфактурна индустрија која се развила из

занатства и трговине, а извесну улогу одиграли су и други фактори као: присуство локалних сировина (вуна и кожа), ткачке традиције, саобраћајни положај Пирота и повољни услови тржишта и потрошње. Развијеност ћилимарства подстакла је појаву мануфактуре, зато је и прва фабрика подигнута 1872. била за влачење и предење вуне. По М. М. Савићу и другим изворима фабрика је имала радионицу у којој се помоћу специјалних влачуга вуна влачила по 0,30 динара за једну оку. Главни мајстор ове фабрике чије су машине биле набављене у Енглеској, а покретала их је водена снага Градашничке реке, био је Бугарин из Самокова².

Поред мануфактурне индустрије за влачење и предење вуне која се угасила са ослобођењем, у XIX веку постојали су и облици мануфактурне индустрије у кожарству. А. Котић сматра да је „табачка индустрија, после ћилимарства најстарија у Пироту, и да потиче вероватно из XVI века, и да је грчког порекла”. Познато је да је у другој половини XIX века постојала радионица коже звана „табакана”, чија је локација била везана за воду реке Бистрице и да је била веома цењена од Турака. Овај мануфактурски посао први је држао и обављао Манча Петровић. Пред први светски рат у целој ондашњој Србији постојале су фабрике кожа само у пет градова: у Пироту, Призрену, Крагујевцу, Нишу и Београду. Од свих кожара у Србији пред први светски рат, не рачунајући производњу у првим фабрикама коже (две у Крагујевцу и по једна у Нишу и Београду), само су по два кожарска мајстора у Пироту и Ужицу радили „јахт” и „фикследер”, док су остали радили само мешину.

Поред радника ангажованих у претходно наведеним гранама, мора се овде додати и једна посебна производно-радна специфичност Пирота, а то је производња качкаваља. Људи ангажовани у наведеним гранама производње представљају основну снагу радништва пиротског краја, који су међурегионалним додирима и својом покретљивошћу, први постали свесни свога подређеног положаја и постали носиоци класне свести радничког покрета.

Почетком XX века Пирот је за своју ширу околину представљао политичко-административни и привредни центар иако је на његов развитак неповољно деловала чињеница да се миграција становништва, због лоших услова рада, из године у годину стално повећавала. Познато је како је положај најамних радника почетком овог века веома тежак. Занатске радионице биле су мале и тескобне, загушљиве, слабо осветљене. С. Мијатовић је 1914. писао: „Да су и данас, као у старо време момачке собе, ту одмах иза радионице. Има случајева да у једној таквој собици од 30—40 м² редовно станује 15—20 радника, па још ту и кувају, једу, перу спавају, раде и др...

2) О овој фабрици постоје контрадикторни подаци. Тодор Поповић је у својим мемоарима назива „Митадова фабрика”, В. Карић је назива „Општинском фабриком”, а М. М. Савић „Алибеговом фабриком”. Из постојећих података може се закључити да је сврха изградње фабрике била да се искористи јевтина снага ћилимарки. Фабрика се налазила на десној обали Градашничке реке (Чатаљ капија), а опљачкана је за време ослобођења.

Тескоба, недовољна светлост, вечито покварен ваздух, нечистоћа и рђава храна стално шкоде здрављу наше занатлијске омладине"... Постаља им је већином заједничка, а радни дан, на пример абаџијских радника, трајао је од 4 часа изјутра, па док се не смркне, а надница је износила 1,20 динара. Терзијски радници радили су по 16 часова дневно у врло тешким условима. Познат је ноћни рад тзв. „шевећерија", који почиње од један сат по поноћи и траје до осам сати увече. „Некад су на шевећерију гоњени шегрти и момци под ајлуком, али како су се у последње време појавили у свим занатима надничари, сад се на шевећерију терају и ти надничари. Прековремени рад од 16—18 сати дневно изнурава раднике, упропашћава њихово здравље, руши њихов живот и уколико више раде, утолико се више скраћује надница."³ Ни сами послодавци нису увек најбоље пролазили. Посебно је интересантан и често коришћен метод лажног банкротства. Лажни банкрот и тзв. „терзијским возом" убацивали су се у Бугарску и скривали по Софији док не прође рок за гоњење, а онда су се, ослобођени кредитних обавеза, враћали натраг и отварали поново радње на име неког члана породице.

Често су послодавци, када им посао крене нагоре, затварали радње и одлазили са радницима преко лета у печалбу у Румунију на поједине спахилуке код појединих бојера или закупаца," а има и мали број занатлија зидара, лончара који кад се врате доносе добру зараду, док они који раде код бојера зараде 30—40 динара месечно, и уз храну опет им не преостане велика сума јер их много стаје одлазак и повратак, и друге разне дације које им румунске власти наплате"⁴.

Пред ових сиромашне људе у Пироту пратиле су тешкоће и са друге стране. Сиромаштво и тежак положај терали су људе да се стално задужују код пиротских газда уз висок зеленашки интерес. Према сведочанству Владимира Николића било је неколико људи у Пироту који су давали новац са високом стопом интереса. „Свакад је правило да се у уговореној суми урачуна унапред и један токовни интерес, али се у облигацији каже „без интереса". Дужник на све ово пристаје, јер му је невоља за новац. У обавези при дну дужник се обавезује да ће платити интерес по закону и трошкове, ако на одређено време не плати дуг"... Ево једног примера: „... Један сељак узео је од једног бакалина 600 динара у зајам за месец дана. Погодили су се да му за месец дана плати 60 динара интереса. Сељак је пристао и после месец дана вратио 660 уместо 600 динара..."⁵

Додаду ли се свему овоме новчане обавезе према држави и локалним државним органима, становништво Пирота и околине било је до те мере осиромашено да је излаза налазило у повременој или сталној печалбарској миграцији.

3) РН. бр. 25, Београд, 22. јуна 1902; позајмљено из књиге „Први конгрес ССДП и ГРС" — Рад, Бгд., 1953.

4) В. Николић: „Из Лужнице и Нишаве" стр. 32.

5) В. Л. Николић: „Из Лужнице и Нишаве", стр. 28.

Пиротско подручје у времену које се овде обрађује по нечему је специфично када су била у питању социјална кретања. Једно писано сведочанство из тог времена говори о печалбарској суштини пиротског становништва. У чланку А. Костића објављеном у „Радничким новинама“ под насловом „Из Источне Србије“ између осталог стоји: „Становници из пиротског краја, у већини, не могу да се изране а да не иду некуда у печалбу. Дунђери и ћерамиције силазе у Мораву Шумадију, а у последње време иду у Бугарску, немајстори сви листом иду у Румунију. Они што не отиђу у печалбу — недорасли мушкарци, жене и девојке — силазе у варош у надницу... У пољопривреди пак преовлађују ситни сопственици са по 15 — 20 грла коза и оваца укупно; после њих долазе они који имају по 3,4 до 10 грла; у мањини су куће без иједног и са више од 10 грла... Овај се свет не одржава ни земљорадњом, ни сточарством већ чисто искључиво печалбом...

Печалбарска социјална суштина становништва горњег Понишавља је веома утицала на борбу радничке класе за остварење својих права, зато у печалбарском елементу налазимо специфичности радничког покрета у Пироту. Овакву социјалну радну ситуацију умногоме је условљавало раслојавање патријархалне задруге на селу и пролетаризовање сељака који су нудили своју радну снагу без обзира на услове рада и висину наднице.

Пиротско радничко друштво

Развој радничког покрета у Пироту и пиротском крају представља део историје радничког покрета који се јавља 70 година прошлога века у Србији, а чији је покретач био Светозар Марковић са својим сарадницима.

Почетак организованог радничког покрета и рађање пролетерске социјалистичке партије у Пироту везано је за име Боке Поповића, кројачког радника који је почетком овог века први развио модеран социјалистички покрет у Пироту, активно стојећи на челу покрета све до своје смрти. Рођен је 1870. године, оставши рано без родитеље, учио је кројачки занат, који је усавршио на кројачкој академији у Бечу, где је усавршио и знање немачког језика стечено у разредима пиротске Гимназије. По доласку у Пирот почео је да ради на окупљању радника и ширењу социјалистичког учења усменом пропагандом и растурањем штампе и социјалистичке литературе. (Под утицајем идеја С. Марковића, Поповић је почео да ради на формирању произвођачко-потрошачких задруга у граду, које су се брзо распаде).

„Првобитно груписање радника вршено је најнепосредније. Бока Поповић је прво заинтересовао Боку Тошића, кројачког радника, који је код њега радио а овај је био у вези са Драгутином Пејићем, машинским браваром, Јефтом Ранчићем кројачем и тако се група повећавала, уз повећање броја књига и брошура које су се ку-

повале, да би се затим дискутовало о њима. Многи су добијали „Раднички лист“, „Радник“, „Раднички календар“, „Једнакост“. Број људи овог кружока постепено се повећавао и то углавном од терзијских радника, а пропаганда радничког покрета ширила се по радионицама, кућама, по улицама, у већини случајева појединачно”.⁶

Рад и напори Боке Поповића и његових другова брзо су дошли до изражаја. Година дана рада била је довољна да се августа 1901. одржи први велики састанак терзиских радника на коме се дискутовало о тешком положају и социјалним недаћама радника. Током целе 1901/2. године интензивно се радило на припреми прославе Првог маја. Да би прослава била што величанственија решено је да се оснује Радничко друштво како би се званично обележио почетак радничког покрета у овом крају. Радничко друштво у Пироту било је треће по реду у Србији, поред постојећих у Београду и Јагодини. Сачувана су два члана тадашњег правилника који јасно карактеришу задатак и циљ друштва:

Члан 2. гласи: Друштву је циљ да ради на умном и моралном унапређењу својих чланова.

У члану 3. који говори о томе како ће се овај циљ остварити стоји:

а) приређивање вечерњих и недељних курсева ради стручног образовања у њиховим занатима, као цртање, кројење, резање и др., затим ради давања општег образовања својим члановима из читања, писања и рачунања, из природних наука, историје, трговачких наука, страних језика, певања и играња,

б) расправљање појединих питања из радничког живота изумимајући веру и политику,

ц) оснивање читаоница и књижница,

д) приређивање забаве и друштвених весеља.

„Просветно радничко друштво” формирано је 24. априла 1902. на збору код „Свињаревог бунара”, а потписници ових правила били су поред радника и неке угледније занатлије — послодавци: Борђе Пенчић, терзија, Стамен Игић, обућар, Јосиф Картаљевић, кројач, Димитрије Панић, кројач, Стојан Живковић, абација, Пера Ристић, књиговезац, Јефта Ранчић, кројачки радник, Радивоје Минчић, терзијски радник, Бока Поповић, кројачки радник, Душан Живковић, Сима Мијалковић и Милан Стевановић.⁷

Резултати рада „Просветног радничког друштва” ускоро су дошли до изражаја када је Друштво, непуних месец дана по оснивању, почело да организује предавања О стручним радничким удружењима (21. маја), О економској борби радника 30. јуна, О радничкој солидарности (7. јула).

После мајског преврата радничка класа Србије, која је својим дотадашњим акцијама, нарочито Мартовским демонстрацијама 1903,

6) П. Козић: Почети радничког покрета у Пироту, Пирот, 1957.

7) Према подацима у студији др Петра Козића: „Почети радничког покрета у Пироту”.

дала значајан допринос борби против аутократског режима Александра Обреновића, добија повољније услове за своје класно организовање. Маја 1903. формирано је вођство Радничког савеза у Београду које у току јуна и јула интензивно ради на класном организовању радника у унутрашњости.

Радничко друштво у Пироту је, после краћег прекида који је трајао до 29. маја 1903. поново продужио свој рад. У „Народној речи“ бр. 7. од 1904. у чланку „Зашто нас гоне“, стоји: „Године 1901, 1902, 1903. су од необичног значаја за српску социјалну демократију, и то 1901. и 1902. важне су као године, у којима су се наши другови припремали, учили, упућивали, а година 1903. била је већ година борбе и организације. Тада је већ наша странка развила барјак борбе. Бацали смо се у зборове, позивали радни народ да се организује и припрема за велику борбу која нас чека... И зато су данас против нас покренути државни тужилац, полиција и детективи. Подигли су најпре 9 процеса, па онда још шест, други ће ускоро доћи један за другим да нас угуше и упропасте...”⁸

Почетком 1903. врше се припреме за оснивање синдикалних организација Социјалдемократске партије у Србији. Конгрес Социјалдемократске партије одржан је 20. јула 1903. Конгресу је присуствовао и председник Просветног радничког друштва из Пирота — Никола Живковић, који је истовремено представљао пиротске социјалисте на Конгресу Радничког савеза. После оснивања ГРС и Конгреса ССДП, у Пироту је Радничко друштво радило углавном преко својих старих организационих облика. Разлоге за то треба тражити у томе што је синдикат сада захтевао борбу против експлоатације и малтретирања од стране послодаваца, а већина њих је била потписник оснивачког правилника, и у томе што пријем у Партију није дозвољаван свакоме, док је члан Радничког друштва могао бити свако. Главни одбор ССДП оштро је осудио овај опортунизам и захтевао оснивање партијске организације. 29. новембра 1903. основана је у Пироту партиска организација на челу са председником Боком Поповићем, секретаром Боком Тошићем и благајником Јефтом Ранчићем, која је онда бројала 45 чланова од којих су две биле жене. Синдикат је имао 43 члана.

На појаву класне организације радника већина послодаваца одговорила је отворено непријатељски. Поред пропаганде да су социјалисти нерадници и рушиоци реда и поретка, дешавало се да су организовани радници избацивани из радионица послодаваца уз помоћ полиције. Са просечном запослености од 163 дана у години радници Пирота у време стварања радничког покрета живели су у врло неповољним приликама.

Привреда је у то време у Пироту још увек имала ситносопственички карактер. Таква средина, као и схватања поникла на тој основи формирали су одговарајући менталитет код занатског радни-

⁸ Историјски архив КПЈ — VI — Бгд, 1951. Позајмљено из књиге: П. Козић, Почетци радничког покрета у Пироту, стр. 19.

штва регрутованог претежно из пауперизованих сеоских и варошких породица што је довело до релативне пренасељености подручја Пирота, а то је омогућило послодавцима да воде најбезочнију међусобну конкуренцију. Послодавци су путем кредита код београдских капиталиста, имајући јевтину радну снагу, могли да зарађују за себе и своје повериоце, па се дешавало да цена производа пиротских занатлија буде нижа и за једну трећину од цене истих производа у другим градовима. Према подацима др Тодора Васића у студији „Синдикални покрет у Пироту“, читамо: „Казанције купују прерађени бакар по 2,40, а израђен еспап продају по 2,80, а највише 3 динара кило. Обућаре кошта материјал за пар ципела од бокса 11 — 12 динара а продају готове ципеле за 15 — 16 динара. Кројаче кошта штоф и цугер за пар одела по 50 — 55 динара а продају га за 65 и 70 динара.”

Овако мале разлике између цена сировина и готових производа примораће касније раднике да путем штрајкова дођу до повољнијих норми код плаћања и поштовања радног времена од стране послодаваца.

Развој покрета од 1904 — 1907. године

Крајем марта 1904. године на Другом конгресу ГРС стало се на гледиште да је ниво развитка радничког покрета у Србији већ превазишао организациону форму општих радничких друштава, да су радничка друштва, као таква, већ одиграла своју улогу окупљања радника и да већ представљају сметњу развитку модерне синдикалне и политичке организације радничке класе. Зато је донета одлука да се изврши реорганизација радничких друштава и да се формира модерна економска и политичка организација пролетаријата. До Другог конгреса ГРС постојеће синдикалне централе примале су у чланство и раднике из унутрашњости јер синдикални пододбори нису постојали. После овог конгреса постепено се по варошима Србије ствара мрежа синдикалних пододбора повезаних са одговарајућим струковним централама у Београду. На Трећем конгресу ГРС (6. и 7. јуна 1905. у Крагујевцу), сходно одлукама претходног конгреса, ликвидрано је 10 радничких друштава и доношена су нова правила којима се, поред осталог, предвиђа формирање једне нове синдикалне институције — месних синдикалних већа. У синдикална већа су поред представника синдикалних пододбора и повереништава, по својој функцији улазили и од ГРС одређени ревизори — обично најспособнији месни активисти. Из података које наводи др Васић у напред цитираној студији види се да је Месно синдикално веће основано 1903. мада овај податак није потврђен преко „Радничких новина“, како је било уобичајено да се региструју све радничке акције. Сећању Панте Ристића може се поклонити поверење да је Месно синдикално веће формирано 1903. јер се из касније преписке види да је Месно синдикално веће било одомаћен синдикални форум у Пироту.

За ревизора ГРС и за све организације, подообре и све послове организованог пролетаријата одређен је Бока Поповић, председник месне социјалдемократске организације у Пироту.

Са оснивањем партијске организације раднички покрет у Пироту добио је много. Рад је био интензивнији, а пропаганда на придобијању радника велика. Убрзо су, крајем 1903. оформљени и први подообори синдиката: терзијски, обућарски, кожарско-прерађивачки, кројачки, казанцијски, металски и платнарски. Први је образован терзијски подообор са председником Илијом Радовановићем и секретаром Тодором Манчићем.

Од самог оснивања Радничког друштва организовани радници у Пироту почели су да од послодаваца захтевају да примање на посао иде преко радничке организације. Већина послодаваца није се сложила са овим захтевом због чега су подообори кожарско-прерађивачких, обућарских и терзијских радника бојкотом или штрајком хтели да дођу до својих захтева. На подручју Пирота бојкоти, као покушај усмерен на социјално радне уступке, ређају се током целе 1906. 10. јула 1906. подообор савеза кожарско-прерађивачких радника бојкотовао је радњу Стојадина Јовановића, обућара и штрајкбрехере: Миодрага Ранчића и Јована Ђирића, обућарске раднике. У исто време преко „Радничких новина“, „Скреће се пажња радницима из унутрашњости да не долазе пошто је велика беспослица“. Ускоро је између поменутог послодавца и радника дошло до споразума којим су се радници вратили на посао под следећим условима: 1. да послодавац плаћа по тарифи и да обе стране потпишу тарифу; 2. да неорганизоване раднике не сме примати нити држати у радњи; 3. да се погођеним радницима не одбија припадајућа награда у време штрајка. Обавезу је у име послодаваца потписао син Петар Јовановић, а у име радника чланови тарифног одбора Коста Борђевић, Сима Пејић и Лазар Нешић.

Основни облик економске борбе радника срачунат на трајно решавање сукоба између радника и послодаваца били су штрајкови. Талас штрајкова, према постојећим писаним подацима, изразит је 1906. и 1907. У том периоду организована су два штрајка обућарских и један терзијских радника.

Штрајк обућарских радника избио је јула 1906. као последица бојкота радње Стојадина Јовановића и завршио се успешно под претходно поменутих условима.

Много обухватнији и дуготрајнији био је штрајк обућарских радника у Пироту који је почео 24. јануара 1906. и трајао је до априла 1907. Штрајком је руководио подообор Савеза кожарско-прерађивачких а велику солидарност показали су сви обућарски радници ондашње Србије. Марта 1907. захтеви и упорност радника су победили па је један део послодаваца потписао тарифу (Танасије Смиљанић, обућар, Јован Кокаловић, обућар и Влада Крстић, обућар). У штрајку је узело учешће 49 радника и 13 ученика. Оба штрајка обућарских радника била су усмерена на остварење већ стечених права и тарифних обавеза послодаваца.

Када је реч о штрајкачкој активности у овом периоду треба истаћи штрајк терзијских и памуклијашких радника, једног од најмасовнијих штрајкова усмереног на прецизно одређивање радног времена и на повећање плата. Штрајк је почео 26. августа 1906, трајао је 39 дана и у њему је учествовало 159 радника. Послодавци — терзије решили су да сломе Синдикат терзијских радника повезивањем преко тзв. летећих меница, постављајући услов да сви послодавци отпусте синдикално организоване раднике а ко то не учини, треба да плати меницу. Димитрије Туцовић о томе пише у извештају о синдикалном покрету за 1906. Међународном секретаријату синдиката: „Где ова застарела еснафска организација није могла помоћи да се за време штрајкова одржи једнодушност и упорност у логору многобројних сопственика радионица, предузетници су употребљавали једно средство које је у Србији још ново. Они су измењивали међусобно потписане менице тако да би сваки ко би без потписане величине предузетника потписао радничке захтеве, морао да плати меницу”.⁹

Иако је отпор послодавца био добро организован штрајкачи нису потклекли. Они су преко подбора терзијско-јорџанцијских и памуклијашких радника у Пироту позвали све раднике „ове струке да не долазе у Пирот ради тражења посла, јер су радници због нартаја послодавца ступили у штрајк”.¹⁰ Циљеви радника у овом штрајку нису остварени, али су послодавци, услед великих губитака, почели поново да примају раднике на посао.

Мада је активност пиротских социјалиста у овом раздобљу усмерена првенствено на формирање и јачање струковних подбора, као и на тарифни и штрајкачки покрет, месно партијско и синдикално вођство бавило се и другим питањима, организовало и спроводило у исто време и низ других акција. Поред неколико зборова и конференција које је поводом актуелних догађаја организовало месно социјалдемократско вођство 1906, посебно треба истаћи прославу Првог маја коју су „Радничке новине” исте године забележиле следећим речима: „Још пре неколико дана осећало се код другова велико расположење и воља за рад око припрема за мајску демонстрацију; сваки је са жудњом очекивао тај дан када ће своју заморену снагу на чистом ваздуху освежити за даљи рад и борбу. Освануо је жељени дан — празник рада; код другова је велика радост што је леп дан, што ће се извршити мајска демонстрација онако како ми хоћемо, а код буржоазије велика збуњеност и плашљивост. Сами се питају: шта је ово!? Рад је престао, тек се понегде види један до два малишана, а ретко 2—3 радника. Највеће радионице престале су, јер њихова радна снага прослављава празник Рада, празник пролећа и великих нада на будућност! Радници са црвеним тракама искићени хитају својим организацијама и око 8 часова пре подне кренула је

⁹) Синдикални покрет 1903. — 1912. г. у Србији, Хрватској, Словенији и БиХ, стр. 29

¹⁰) Козић — Ђирић: „Хронологија” стр. 24.

демонстрација овим редом: група деце са барјачићима 36, партиска застава и још 3 синдикалне, 4 месне, партијске организације са управом 43, подоодбор савеза терзијско-јорганцијских памучних радника 110, подоодбор кројачких радника 51, подоодбор металских радника 19, подоодбор кожарско-праерађивачких радника 104, подоодбор дрводељских радника 12, подоодбор опанчарских радника 28, подоодбор млинарско-пекарских радника 22, подоодбор текстилних радника 28, редари по групи 27, свега 484 са 6 синдикалних табли.

При утврђеном распореду сиротињске главне улице обишли смо где су другови одржали говор: Пред официрским домом О укидању стајаће војске, пред Гимназијом данашњем буржоаском просвећивању радника, пред општином О општем праву гласа и на раскрсницама улица: О значају мајске демонстрације, О комитама и комитској политици у Србији, пред црквом О одвајању цркве од државе и оглашавању вере за приватну ствар човекову. И кад смо тако обишли демонстративно целу варош, отишли смо изван вароши на пољану где смо одржали збор”.¹¹

Иако су питања заштитног радничког законодавства општег права гласа и сл. покретана и раније, током 1907, ССДП и ГРС развијају широку акцију и настоје да мобилишу читаву радничку класу за остварење поменутих захтева. Нови пројект Закона о радњама, чије су одредбе биле далеко од остварења радничких захтева, наишао је на оштро реаговање радничких организација. Општем процесу српског радништва придружио се и пролетаријат Пирота. Великом протестном збору који је заказала Месна партијска организација председавао је Танасије Смиљанић, обућарски радник, а Драгутин Пејић поднео је реферат „Радничка класа и пројект закона о радњама”. У свом кратком и убедљивом говору изнео је сву тежину коју ће радничка класа осетити ако дозволи да овај пројект постане закон. Посетиоци збора упознати су са резолуцијом Београдског радничког друштва коју је збор са одобравањем примио. После говора месних руководиоца, на захтев збора донета је Резолуција против предложеног Закона о радњама којом се пиротски социјалисти солидарису са захтевима целе радничке класе.

У радничком покрету у периоду о коме је реч, главна настојања била су усмерена у правцу стварања и консолидовања синдикалне организације. На Трећем конгресу ССДП (5—6. јула 1905) у извештају Главне партијске управе констатовано је да је читава агитација ССДП имала дотада „првенствено синдикални карактер”, и истовремено је критикована таква оријентација као једнострана. Младе и још недовољно учвршћене организације дочекане су отворено непријатељски од стране послодаваца удружених са органима власти, па је упоредо са борбом за побољшање услова рада и формирање нових подоодбора, вођена стална и грчевита борба за одржање постојећих синдикалних организација. Изразит пример представља настојање терзијских послодаваца да разбију 1906. гро синдикално

11) Први мај у Србији 1893. — 1914. г. — Рад, 1954, стр. 147—148.

организованих радника обе струке. У овим околностима још неискусно вођство није било увек спремно да оствари јединствени отпор против насртаја послодаваца, или је у бојкоте и штрајкове често улазило без припрема, те су они завршавани неуспехом што је имало за последицу осипање организације и деморализацију радника. Нарочито је снажан притисак послодаваца био 1907. када се због привредне кризе велики број радника нашао на улици. Године 1906. на име помоћи радницима штрајкачима издато је у читавој Србији 16.000 динара, у 1907. та сума се попела на 45.000. Радничке новине су писале „да то показује да је 1907. била година одбране од напада послодавачких савеза — картела. Јер, иако је у њој за борбу издато скоро три пута колико у 1906, ипак није било ни онолико синдикалних успеха колико је било у 1906. То се може објаснити још и тиме што је 1907. била јача привредна криза”.¹²

Период оживљавања и замах покрета 1908—1911.

Месно партијско и синдикално руководство улагало је у току 1908. више напора да заустави започето осипање покрета, јер су се још увек осећале последице привредне кризе. Руководиоци Партије увиђали су да се ширењу партијских идеја и партијског програма међу масама мора приступити организованије. Из тих разлога (нарочито велику улогу играло је лично упутство Димитрија Туцовића и Луке Павићевића), почело се са радом на оснивању партијских организација по селима. За то је било услова, јер су наша села пасивна; постојао је мали број газда у чијим су рукама била концентрисана имања, а постојао је велики број пољских најамних радника (аргата), које су газде експлоатисале на разне начине. Било је много печалбара који су одлазили у друге крајеве да би зарадили хтеб за себе и породицу. Највећи број печалбара одлазио је у Румунију и Бугарску. Из следећих података из Радничких новина види се како су наши радници пролазили у Бугарској: „Када је посао већ био при крају, унутрашњи бугарски комитет, на очиглед полиције, наређује да се српски радници иселе за 24 часа. Напуштајући рад одједаред наши радници су добили једва четврти део своје зараде. „Ширењу покрета на селу много су допринели неки од напредних учитеља: Драгутин Цанић, Светозар Лазаревић и др. Тако је 1908. створена партијска организација у Крупцу, која је имала 16 чланова, затим у Трњани 1910. основана је месна социјалдемократска организација у селу Гра-

12) Радничке новине, бр. 95. 12. 8. 1908.

дашници. Створене су такође организације и у другим селима само нешто касније по свршетку рата. Стање Радничког покрета у Пироту у ово време може се видети из следећих података:

Година	Парт. члан.	Орган. у сина.	Прод. РН	Конференц. збор. предав.
1908—1909.	47	43	45	28
1909—1910.	42	10	110	—
1910—1911.	64	—	—	—

* Историјски архив КПЈ.

Током 1909. Синдикални покрет у Пироту осетно јача. Поред постојећих подобора, подобор терзијско-јорганцијских и памуклијашких радника у Пироту обновио је свој рад, а на крају исте године укупан број организованих радника порастао је на 139. Овај период карактерише и појачана веза са бугарским синдикалним покретом о чему сведочи и писмо секретара бугарског Главног радничког савеза Георги Димитрова, упућено Синдикалном већу у Пироту, 1909. поводом једног случаја.¹³ Половином 1909. као изасланик Главне партијске управе Пирот је посетио Триша Кацлеровић. Радничке новине забележиле су да је „одржао конференцију и један збор који су били веома добро посећени”.

Почетком 1910. одржана је редовна скупштина терзијских, јорганцијских и памуклијашких радника. Овај савез постигао је, речено је на скупштини, велики успех у прошлој години како у финансијском погледу тако и у броју чланова. У савезу је било 97 пуноправних чланова из целе Србије, а на дан скупштине савез је имао 14 подобора и поверенмиштава у унутрашњости и Београду са три подобора, са укупно 219 чланова (Београд 53; унутрашњост 166, од којих је у Пироту било 56). На скупштини је извршена анализа стања у организацији и констатовани успеси тарифних покрета, којих је било у свим местима, који су се завршавали скраћењем радног времена, обично за 1—2 сата дневно, и повећањем наднице за 10—15%. Како је анализа показала да је и поред постигнутих успеха много радника ван организације, управе подобора морај се старати да раз-

13) „Пре недељу дана агенти Јеленко Станковић и Мата Ђирић изварали су више од 100 радника из Пирота и околних села и одвели у Бугарску, као раднике у шуму браће Балабсова у Рилу. Тамо уместо да секу гору натерали их у реку да раде најопаснији посао. Кад су видели превару јадни радници истога дана напусте рад и гладни без пара тешко дођу натраг у Софију — пуних 120 км. Ми смо учинили што смо могли. Дали смо малу материјалну помоћ и потребна упутства. Кад вам ово саопштавамо драги другови, уверени смо да ћете предузети потребне мере да заштитите раднике у будуће од сличних превара и недаћа. Кад радници желе да дођу у Софију треба да се претходно обрате другу Рандалу Гриру, каменорезачком раднику. С најтоплијим социјалдемократским поздравом Георги Димитров”.

вију „најпунију агитацију путем зборова, конференција и предавања; агитовати што више за растурање социјалистичке штампе и књига којима ће се радници терзијски, јорганџијски и памуклијашки класно просветити и оспособити за борбу”.¹⁴

Из извештаја синдикалног већа може се утврдити стање радника у 1910: организованих терзијских радника 89+75 (правних чланова), прерађивачких 31+31, ћурчија 5+5, опанчара 15+3, кројача 27+27, пекара 6+6, казанџија 2+2, бравара 3+3, платнара 2+2. Организованих и правних чланова било је 334, а неорганизованих 213. Пододбора има 4, а исто толико и повереништва. Пододбор металских радника до почетка 1911. постојао је као повереништво.

Социјалдемократска партија у Пироту стално је јачала упркос томе што се понекад унутар саме организације водила борба против опортунистичких и малограђанских схватања. Тако је Борбе Игњатовић, власник и уредник првог социјалистичког листа у Пироту („Слободна реч“) био искључен из Месне организације Социјалдемократске странке. Лист „Слободна реч“ појавио се у моменту када раднички покрет у Србији узима пуни замах и када социјалистичкој странци прилазе људи разних занимања да материјално и морално помогну синдикат и партију, или да помоћу странке стекну капитал за доцнија времена; да задовоље своје личне амбиције и прохтеве и истисну из покрета људе који не одобравају њихову демагошку политику. Против таквих у пиротском радничком покрету „Слободна реч“ се бори да очува јединство покрета; заштитница је свих оних који слободно мисле и желе да своју мисао путем штампе искажу, критикује све неправде, то је искра која потпирује пламен слободе и напретка како наше народности, тако и целог човечанства”.¹⁵

Из материјалних разлога, лист је изашао само два пута у фебруару 1909. са садржином која је бранила опортуне ставове Борба Игњатовића.

Априла месеца 1911. Пирот је посетио Лука Павићевић. Из опи са који је оставио види се да је Пирот „варош глади”. „У Пироту нема ни једне двоспратне зграде, куће су ниске, трошне, најчешће неокречене и ћеремидом покривене. Човек има утисак да се налази у некој турској касаби осуђеној на умирање и пропаст. Као да је то варош беде и смрти. Људи масовно умиру од глади. Лажна банкротства и код мајстора и код трговаца су врло честа. Осим ових изузетника, сви остали живе бедним животом, хранећи се хлебом, сољу и паприком.”

15) Слободна реч 1. 2. 1909. год.

14) Радничке новине 20. 2. 1910. године.

Статистика привредног стања изгледа овако:

бранше радника	мин. надн.	макс. надн.	прос. надн.	рад. вр. учес.	просек год. бесп. дана	стопа пр. над.
бравари	1.20	2.20	1.50	14	185	0.74
казанџије	1.10	3.00	1.60	13	140	0.98
кројачи	1.70	3.00	2.00	13	185	1.93
обућари	0.60	2.20	1.40	12	175	0.69
ћурчије	0.50	2.00	1.10	14	155	0.64
кожари	0.90	2.50	1.65	12	180	0.81
терзије	0.80	1.50	1.20	14	160	0.65
ткачи платна	0.80	1.20	0.95	14	165	0.52
ћилимари	0.30	0.50	0.40	15	126	0.24

Напомена: у дане беспослице урачунати су празнични дани.

У овој табlici изложено је радно време радника који раде у надници и „на парче“ а стање ајлучара је теже; код њих је радно време ограничено, а просечно годишње зараде 120 — 180 динара. „Смртност је велика; најчешће радници умиру од жутице и туберкулозе. Једино социјалистички просвећена радничка класа биће способна за борбу и биће у могућности да од „вароши глади створи варош живота“.¹⁶

Прва земаљска конференција жена социјалиста одржана је 28. јуна 1911. На конференцији је учествовало 22 делегата, представника партијских и синдикалних организација, од којих су биле заступљене савез кројачких, текстилних, књиговезачких и типографских организација. За секретара конференције изабрана је учитељица Десанка Милутиновић из Пирота која је као учитељица радила у Сукову.

Године 1911. пиротска организација ССДП створила је фонд за куповину партијског дома. Одштампане су карте за сакупљање прилога са ликом Борба Поповића, на којима је писало: „Фонд социјалистичког дома“.

У другој половини 1911. распламсала се штрајкача борба терзијских радника. Захтеви су им били мали; тражено је само 10% повишења раду на парче. За овој период карактеристично је да су послодавци широм Србије пошли трагом радника и развили једну систематску борбу не само за заједничку борбу од штрајкова радника, већ и заједнички напад на њихове организације. Како су у овом штрајку

¹⁶ Радничке новине, 11. октобра 1911.

сви терзијски радници били организовани, удружени послодавци почели су да их избацују из радионица. Послодавци су потписали меморандум и картел је „данас везан са 13.000 динара“.¹⁷⁾ Послодавцима је с тешком муком пошло за руком да нађу четири штрајкбрехера, „због тога што је терзијски посао за Пирот нарочите врсте, одговара локалној народној ношњи“. У штрајку је учествовало 112 радника из 37 радњи, међутим тарифа је закључена са 25 радњи.

У време највећег замаха покрета 1910 — 1911. месна партијска организација остварила је осетан напредак, што се види из акција које је спроводила. У овом периоду пиротски социјалисти почињу са агитацијом на селу, они оснивају и прве сеоске организације ССАП. Број чланова партије стално се повећавао.

Борба за примену закона о радњама

У радничком покрету Србије током 1911. интензивно су спроведене последње припреме како би све организације што спремније дочекале ступање на снагу Закона о радњама. Партијском и синдикалном вођењу било је јасно да ће примена одредаба Закона о радњама зависити пре свега од тога колико ће организовани пролетеријат бити способан да принуди власнике фабрика и радионица на поштовање законских прописа. Закон о радњама дошао је после низа штрајкова у току 1909. и 1910. Једна од првих акција спроведених у вези са одредбама закона о радњама били су избори (10. јул) за сталне чланове радничке коморе Србије. За пиротски округ са 96 гласова, од 102 гласача, изабран је Милан Митић, терзијски радник. Закон о радњама ступио је на снагу 1. јула 1911. Убрзо се показало да су биле сасвим основане претпоставке партијског и синдикалног вођства о томе да ће примена законских одредаба зависити од јачине притиска радничке класе на послодавце и њихову власт. Послодавци су имали свесрдну помоћ органа власти када је највећи део фабрика и радионица устао против Закона.

Према одлуци Главне партијске управе, месна организација и Синдикално веће ССАП сазвало је 24. јула збор који је на отвореном пољу отворио М. Миловановић дајући реч референту Драгутину Пејчићу који је „у кратком аргументисаном говору“ изнео предлог радничког законодавства и осигурања, доводећи га у везу са Законом о радњама указујући на неминовност борбе радничке класе „против прождрљиве најезде капитализма“. Изнео је стремљења и жеље буржоаске државе и послодаваца да изиграју одредбе Закона о радњама и позвао радничку класу да се више не заноси илузијама да ће јој ма која буржоаска партија помоћи, „већ да згусте редове социјалне демократије која ће као њихова класна заштитница не само упорно бринути и одбранити Закон о радњама већ ће извојевати и пуно радничко законодавство.“¹⁸⁾ Други делегат Борбе Тошић ука-

17. Исто.

18) Радничке новине, 27. 7. 1911.

зао је „на цинично држање министарства народне привреде и полиције при изигравању Закона. Утврђујући анархију која се ствара у земљи држањем министарства и полиције, збор је донео следећу резолуцију:

„1. Изјављује се пуна готовост да се придржимо борби београдског пролетеријата како за одбрану садашњег Закона о радњама, тако и за извојевање пуног заштитног радничког законодавства и осигурања.

2. Протестује се против стварања анархије од стране послодавца, министарства и полиције у земљи, изигравајући Закон о радњама и не поштујући га.

3. Позива све раднике да приступају својим организацијама . . .“ Збору је присуствовало 300 људи, од којих 250 радника. Поред протеста, радници су почели да предузимају и друге мере. Пошто неки послодавци нису хтели да затварају своје радионице у прописано време (12—14 час), формиране су групе које су у то време обилазиле варош и демонстрирале против таквих послодавца. Било је случајева да неки послодавци (ћурчије) нису хтели да знају за Закон и даље остављајући стање у својим радионицама и поред тога што је Закон прописивао да радионице морају бити суве, комотне и са довољно светлости, да се морају у току дана проветравати да се у њима не сме ручавати, у ћурчијским радионицама поред изигравања свих ових закона се и спава.

Због непоштовања Закона о радњама по позиву главне партијске управе пролетаријат Пирота извео је 4. септембра велику демонстрацију коју је отворио секретар партијске организације Павле Крстић. Демонстранти су пролазили кроз варош гласно протестирајући против владе. Од Тијабарске капије где је говорио Милисав Славковић, демонстранти су дошли на Пазарску пијацу где су говорили Борбе Тошић и Јефта Ранчић. У резолуцији коју је збор донео захтева се постављање привредне инспекције која ће контролисати докле се стигло са спровођењем Закона, а влади и њеном министру ставља се до знања да се радничка класа неће смирити док јој не буду испуњени захтеви. На основу извештаја Радничке коморе, инспекција је у пиротском округу извршена 21. априла 1914. над појединим радњама и предузећима која се не придржавају одредбе Закона. Инспекција је констатовала да се закон не извршава код ових сопственика радњи и предузећа.

1. Код Душана Томића и Драгутина Ђирића, терзије, газе се чл. 68. 71. и 72.

2. Код Анте Златковића, терзије, ученик је изјавио да је неколико пута тражио сведоцбу да би се уписао у професионалну школу, али му је поменути послодавац није дао.

4. У фабрици црепа Анте Антића и друга затечено је напољу у 7. сати увече сво радно особље на броју 50.

По изјави самих радника рад у овој фабрици почиње од 4 часа изјутра и траје до 7,5 увече, само са једним сатом одмора за време ручка. Инспекција је у овој фабрици извршена по други пут 27. ап-

рила, и том приликом затечено је на радном месту сво особље. За ово предузеће радничка инспекција је констатовала да се у њему поред тога што се не спроводи ни једна законска одредба, и сама одељења у којима радници раде су нездрава, запарна и влажна, а мрочно је толика да се радници једва распознају”.¹⁸

У реферату који је саопштен окружном начелнику, инспекција је тражила да у ово предузеће дође привредни инспектор из министарства привреде. Општински начелник је цео предмет упутио инспекцији Министарства народне привреде, пошто је изјавио да он није надлежан да изриче казне. Псловином 1914. привредни инспектор Богичевић допутовао је у Пирот, али не ради привредне инспекције већ ради прегледа једног новчаног налога, чијој је скупштини присуствовао. „Да је хтео извршити инспекцију ради контролисања Закон о радњама могао би констатовати страшна безакоња, ужасне злочине у погледу гажења Закона. Али овај лажни инспектор није нашао за потребно ни да сврати у окружно начелство где би могао разгледати многобројна акта о незаконитим експлоатацијама радничких маса”.¹⁹) Из писма Драгољуба Јовановића „Радничким новинама” види се да је привредна инспекција ослободила од казне све оне послодавце, њих 70, који су били оптужени за гажење Закона. Исти аутор наводи и врло тешке околности под којима се водила борба. Још увек има случајева да радни дан износи и преко 18 часова, нарочито кад се ради о радничкој омладини, женској и дечјој радној снази.

Закон о радњама предвидео је образовање судова добрих људи. Како је према уредби министра народне привреде од 21. априла 1912. те судове требало образовати до краја јуна исте године, у Пироту су 24. јуна за судије добрих људи изабрани Панта Петровић, обућарски радник, Петар Петровић, казанцијски радник, Милисав Славковић, лончарски радник и Никола Здравковић, платнарски радник.

У акцијама које је организовало Месно партијско вођство у борби за примену Закона о радњама учествовао је велики део пиротских најамних радника. Зато је борба за примену Закона о радњама значила акцију не само за испуњење конкретних закона него је истовремено представљала значајан допринос развијању класне солидарности најамних радника. Ову фазу радничког покрета карактерише првенствено офанзивни карактер. Поред уобичајених метода — протестних зборова, бојкота и штрајкова, овога пута примењују се и нова средства против најкрупнијих послодаваца — уличне демонстрације. Борба за поштовање Закона о радњама на подручју Пирота била је веома жива и по нечему специфична. Према подацима које наводи др Васић у својој студији „Синдикални покрет у Пироту”, један од непосредних учесника те борбе, Милисав Славковић, прича: „Требало је водити борбу за поштовање тог закона, јер ни послодавци, нити власти нису имали вољу да се закон уведе у живот . . . И код

18) Радничке новине, 6. 5. 1914.

19) Радничке новине, јуни 1914.

нас послодавци навикнути на неограничено радно време, које се за време сезоне протезало до 16 часова дневно, нисмо имали вољу да време рада скрате на 10 сати, као и то да свога радника осигурају ради помоћи, у случају болести јер су, поред плате радника, већи део улога морали платити... Многи су радници и сами ишли на то да избегну упис на осигурање, јер један део уплате сносили су радници. Требало је много рада и убеђивања код радника да би се осигурали у уред”.

Развој покрета после балканских ратова

С почетком Балканских ратова партијски и синдикални рад у читавој земљи скоро замире. Рат је не само донео недаће мобилисаним радницима на фронту, него се још више погоршао иначе тежак живот њихових породица, којима је мала новчана помоћ која је стижала од стране општине била једини извор опстанка. Незавидан положај радника после ратова био је погоршан. Како је већина радника била мобилисана на фронту, варошке газде су предузимале све да се укине највећи део тековина које су радници у току вишегодишње борбе били извојевали.

Ипак, партијска организација је и поред одсуства својих функционера наставила са радом. Одржано је више састанака на којима се говорило о рату и његовим узроцима и последицама. С обзиром на прилике у којима се партија налазила, решено је да се првомајска прослава одржи без уобичајних демонстрација. Збор је одржан у локалу код Воје Павловића. На збору је било око 300 учесника, међу којима и доста војника. Ратна ситуација много је погоршала здравствене прилике. Услед нездраве воде и недовољне санитетске помоћи, завладала је у Пироту колера. Према подацима које је секретар партијске организације у Пироту послао редакцији Радничких новина од колере је боловало око 60, умрло око 40, а болује још 10 до 15 лица”.

После вишемесечне стагнације, децембра 1913. чине се први покушаји на оживљавању партијског и синдикалног рада. Половином децембра одржана је заједничка седница партијске управе и синдикалног већа на којој је утврђен план за рад. Партија је сазвала збор због кандидатуре на престојећим општинским изборима. Збор је предложеној кандидацији партијске управе примио са великим одушевљењем, после чега је на збору изасланик Главне партијске управе Брачинац говорио о политичкој ситуацији после рата и задацима социјалне демократије у односу према „комуналној политици” буржоаских партија.

Од синдикалних пододбора октобра месеца први су обновили рад кројачки и кожарски пододбор, а затим металски, терзијски, ћурчијски, дрводељски. На првомајској прослави 1914. године месна организација ССДП окупила је преко 1000 људи. На зборовима су говорили Бока Тошић, Драгутин Пејић и Милисав Славковић, тра-

жећи међународни мир, балканску федерацију и опште право гласа. Прослави су се придружиле и две сеоске партијске организације, Крупачка и Изворска, као и Трњанско партијско повереништво. И поред незавидне ситуације која је затечена после балканских ратова, као и настојања послодаваца да овакво стање задрже, основе које су покрету постављене претходних година, омогућиле су релативно брзу обнову и активност класног покрета најамног радништва.

Пиротски социјалдемократи на општинским и скупштинским изборима

На скупштинским изборима септембра месеца 1903, из једног податка објављеног у Радничком календару 1904. види се да је у Пироту била постављена социјал-демократска листа. Када се има у виду још увек недовољно развијена класна свест радника оптерећена ситнобуржоаском идеологијом, и репресалије и терор полицијских власти уочи и за време гласања, онда „Социјална демократија може бити задовољна гласовима које је добила (2.548). У Београду 641, Крагујевцу 283, Нишу 197 и Пироту 117. гласова”.

Посланички кандидат је за Пирот увек одређиван у сагласности са Главном управом ССДП. Предизборна активност имала је у то време за циљ пре свега популарисање социјалистичких идеја и програма ССДП.

Плодови организованог рада месне организације социјал-демократске партије нису изостали на окружним изборима 1905. када је за посланика изабран представник ССДП Милан Маринковић. Он је у Пироту, од укупно 2.608 гласова, колико је ССДП имала у читавој Србији сам добио 524 гласа. Ово је први већи успех партијске организације који је изнесен и у извештају партијске управе на Четвртом конгресу ССДП, одржаном у Београду 2—4. априла 1906 године.

За пиротски округ карактеристична је изборна активност 1906. Из извештаја Драгише Лапчевића (који је у то време боравио у Пироту) у Главној партијској управи читамо следеће: „У Пироту су била два гласања 11. и 18. јула, јер на првом гласању ни један од кандидата није имао апсолутну већину. За друге изборе влада је развила нарочиту агитацију у коју се укључио и Никола Пашић, обилазећи јужну Србију и пиротски округ, држећи зборове, како би владина странка добила већину. Заједно са њим у агитацију у Пироту дошао је и наш дипломатски представник у Софији Света Симић, Влади је било нарочито стало да добије пиротски мандат, зато је листу социјалдемократије огласила као бугарофилску. Подметање бугарофилства у овом тренутку је добро дошло јер су некако у то време у Пирот долазили бугарски социјалисти на челу са Тошевим, да проуче наш изборни систем. За посланичког кандидата српске социјал-демократске странке у Пироту је одржано 7 зборових у разним варошким рејонима на којима су говорили социјалистички посланици Милан Маринковић и Драгиша Лапчевић. На овим предизборним зборовима нарочито јак утисак оставило је излагање и објашњавање

изборног манифеста социјал-демократске партије. За време скупштинских избора, у Пироту је полиција заједно са плаћеним агентима, неорганизованим лумпом и црквом ометала изборе вршећи притисак на гласаче. После саопштења резултата, руља вођена фузионашима, засула је камењем радњу Борба Игњатовића, представника социјалистичке листе, а око поноћи и кафану Борба Стефановића, где су полупани прозори. Партија је добила 223 гласа, према њима 4 одборника и 2 заменика. Изабрани су Борбе Игњатовић, трговац, Петар Петровић, бравар, Јефта Ранчић кројач, Драгомир Пејић, бравар, Борбе Тошић и Борбе Величковић.

Када су синдикални покрет и социјалистичка организација знатно ојачали и имали за собом богатије искуство стечено у синдикалним и политичким акцијама, предизборна агитација спровођена је шире и свестраније. У рејону Тијабаре после гласања за народног посланика социјал-демократски кандидат добио је 113 гласова, а у рејону Пазара 65 гласова.

С обзиром да је изборни цензус лишвао права гласа највећи део најамних радника ССДП је последњих година, упоредо са увођењем општег бирачког права, развила велику агитацију међу радницима да плаћају прописани порез ради стицања права гласа. Тада су искрсле нове препреке: није био редак случај да су органи власти одбијали да приме пореске пријаве и уписују раднике у пореске књиге, а уведена је и сталност бирачких спискова, чиме су највише били погођени најамни радници. Постојање изборног цензуса, затим увођење сталности бирачких спискова, утицали су много на број гласова који је ССДП добијала у варошима и ни издалека није било у складу са расположењем радника. Изборни резултати 1912. (од укупно 25.054 добијена гласа, 21.675 добијено је на селу, а у варошима 3.379) оправдали су последњу одлуку партијског вођства да се у договору са месним управама, за скупштинске изборе, заказане за 1. август 1914. истакне социјалдемократска листа. За носиоца листе одређен је Душан Поповић, уз Димитрија Туцовића најистакнутија личност ССДП. На општинским изборима пиротски социјалисти су први пут сами иступили на јануарским изборима 1914. На изборима социјалдемократска листа добила је 241 глас и 4 одборника: Драгутина Пејића, Павла Крстића, Јевту Ранчића и Ристу Цолића. Већину је добила коалиција дела грађанских странака — самосталци 319, либералци 110, радикали 520.

Предизборна активност у Пиротском округу почела је партијском конференцијом 14. јуна 1914. Социјалистичка организација је развила врло живу агитацију на терену по селима Великом Јовановцу, Крушцу, Расници, Блату, одржавали су се бројни зборови и конференције. Партијска организација, која је руководила предизборном агитацијом, слала је на рад у село своје најјаче људе: Борба Тошића, Јефту Ранчића, Милисава Славковића. 29. јуна у присуству изасланика Главне партијске управе одржана је окружна социјалистичка конференција ради састављања листе социјалдемократских

кандидата за народне посланике. Конференција је изабрала следеће кандидате: Тасу Милојевића, архитекту, Јефту Ранчића, штрикера и Танасија Тошића дрв. радника. Саме изборе спречили су догађаји који су уследили после сарајевског атентата.

Рад пиротских социјалиста на политичком и културно-просветном уздизању радника

Културно-просветно уздизање радника, као неопходан предуслов за њихово политичко васпитање и делатност, сматрано је као један од најважнијих задатака ССДП. Овладавање потребним знањима толико је наглашавано да став ССДП у том погледу подсећа на позната схватања социјал-утописта; али имајући у виду економски и културни ниво средине, таква настојања ССДП су разумљива и оправдана.

Још у правилнику пиротског „Просветног радничког друштва 1903. истакнут је главни циљ: рад на умном, моралном, политичком и материјалном напретку чланова. Од самог почетка врло значајну улогу играла је радничка штампа и друге социјалистичке публикације, а посебно Радничке новине. У првим годинама борбе примано је до 30 примерака Радничких новина и око 10 примерака Борбе, 1911. 50 примерака Радничких новина и 14 примерака Борбе, а 1913. 90 примерака Радничких новина и 32 примерака Борбе. 1911. продато је 360 књига.

Значајну улогу у културно-просветном и политичком васпитању радника имало је Просветно друштво које се састајало у „Крајцаревој кафани” у којој је 18. јуна 1902. основана читаоница за коју су се куповале књиге и у којој су се одржавали састанци и предавања. У Пироту је 1909. основано културно-уметничко друштво „Абрашевић” који је, иако забрањено Обзномом, 1923. наставило рад, а постојало је и певачко друштво „Момчило” чији је иницијатор Бока Поповић. У оквиру друштва постојала је и драмска секција. Прва позоришна представа коју су пиротски радници аматери припремили за своје другове за Дан ослобођења Пирота — 16. децембар 1905. био је позоришни комад „Бој код Пирота”, који је написао Никола Ковачевић, учитељ.

За раднике, а нарочито радничку омладину, најистакнутији пиротски социјалисти држали су повремено предавања, најчешће на тему из области друштвеног развитка и улоге радничке класе. Радећи међу омладином, партија је највећу пажњу посвећивала социјалистичком васпитању средњошколске омладине, па је већ 1906. постојала у пиротској гимназији група ђака социјалиста, међу којима су били Јован Цекић, Драгољуб Јовановић, Васа Ђирић, Саша Младеновић, Милутин Цанић, са којима се претходно радило, дискутовало, а давале су им социјалистичке брошуре и књиге. Њихов утицај на средњошколце био је велики, тако да се група после три године рада

повећала на 30 чланова. Социјалистичка група Ђака редовно је одржавала своје састанке поред Нишаве, по кућама и у радничком дому. На састанцима који су били добро посећени, читали су чланови своје радове: реферате о појединим питањима, критике, приповетке, песме, приказе појединих књига. Социјалистичке литературе, поготову у издању ССДП, било је мало. Марксов „Капитал” на бугарском језику добивен је 1910. Од страних писаца највише су читани Максим Горки, Достојевски, Толстој, Чернишевски, Гогољ, Август Бебел, Анатој Франс, Флобер, а од наших Лазаревић, Кочић, Сремац, Домановић и др. Радни састанци Ђака — социјалиста нису остали незапажени. Њихова активност огледала се и у организовању прослава Првог маја; они су покренули и водили 2 штрајка, од којих је други изведен марта 1914. Штрајк је избио због неоправдане строгости и давања слабих оцена. Резултат штрајка био је да су после других саслушавања неки ученици искључени из школе, а неки кажњени губитком благодетеља (Љубомир Влатковић), а многи кажњени и са по више сати затвора. Међутим, казне нису имале никаквог утицаја. Ове младе снаге ишле су оним путем, који су њихови старији другови означили речима: „... Наше место је на страни светског пролетаријата. Ми знамо своју дужност. Заложимо сву своју снагу, упримо све своје силе, да што пре осване оно жељено царство Комунизма, где неће бити невоље и беде нити за физичке нити за душевне раднике”.²⁰

*
* *

Раднички покрет у Пироту у периоду до Првог светског рата, као и у већини вароши у унутрашњости Србије, развијао се у једној индустријски неразвијеној средини. Та је околност утицала на његов карактер, темпо развитака и остварене резултате. У тој претежно занатско-трговачкој средини, у којој се новац још увек радије давао на зајам уз зеленашки интерес него што се давао у предузећа испољиле су се све очигледне последице дејства закона растуће капиталистичке привреде и ломиле старе традиције. Иако до краја периода који се овде разматра основну масу радничке организације чини занатско радништво, од самог почетка укључен у општи социјалистички покрет српског пролетаријата, раднички покрет у Пироту брзо прелази фазу општерадничког друштва и брзо постаје, и по организацијама и по циљевима, саставни део модерног радничког покрета у Србији.

Заслуга за правилну социјалистичку оријентацију и постигнуте резултате припада Партијској управи, која борећи се да идејно јединство синдиката и партије прерасте у активно па чак и организационо, водила је рачуна о активности у унутар партијске организације и доследно се обрачунавала с њом. Она је поставила темеље еко-

²⁰ Алманах социјалистичке омладине 1919. (цитат позајмљен из књиге др П. Козића — „Почеци радничког покрета у Пироту” ст. 28).

номском и политичком организовању пиротских најамних радника, она је организовала увек успешне и добро посећене првојмаске прославе, усмеравала раднике ка економском и политичком осамостаљењу, бринула се за културно-просветно уздизање радника, као неопходног предуслова за њихово политичко васпитање.

На економском плану партија се бори за доследно спровођење Закона о радњама, оживљава синдикални покрет и преузима руковођење овом акцијом. На политичком плану оживљава борбу за опште право гласа и у тој борби мобилише и синдикално и партијско чланство. Партија проширује агитацију на село. Доноси одлуку о оснивању сеоских партијских организација чиме је развила своју акцију међу најширим слојевима укључујући сељаштво у своје редове и припремајући га за организовану борбу капиталистичке експлоатације. Агитација је показала да су сељачке масе изузетно расположене према социјалној демократији и судећи према одлично посећеним социјалистичким зборовима Партија је имала чврсте позиције на селу. Нове успехе Партије спречило је избијање Првог светског рата који је одвукао на фронт многе водеће личноости Партије и огроман број чланова, тако да је целокупна активност потпуно престала.

Раднички покрет у Пироту, како се види из изложеног тока збивања, био је принуђен да се бори са тешким друштвено-економским и културним наслеђем, са организованим отпором послодаваца максимално помаганим од стране државног апарата и општинских власти које су често протеривале најистакнутије организоване раднике, настојећи да тиме покрет обезглаве. Када се свему овом дода и одлажење организованих радника, због тешких социјалних прилика у друге центре, често и ван граница земље, онда се може објаснити што остварени резултати често нису одговарали уложеним напорима најсвеснијих социјалистичких снага.

ИЗВОР И ЛИТЕРАТУРА

1. Борба Д. Туцовића за правилан рад по синдикалном питању, Бгд. 1948.
2. Документациони материјал Института за историју радничног покрета Србије.
3. Први мај у Србији 1893—1914. Рад, 1954.
4. Раднички покрет у Србији до 1919. Загреб, 1959.
5. Синдикални покрет 1903—1912. Бгд. 1951.
6. Фондови архивсне грађе Историјског архива Ниш — Архивски центар у Пироту.
7. Фондови документационог материјала Народног музеја Пирот.
8. Једнакост — орган жена социјал-демонрата 1911., 1912.
9. Радник — социјал-демократски лист, Крагујевац, 1905., 1906.
10. Раднички календар, 1904. 1905.
11. Радничке новине 1903—1914.
12. Слобода — Орган ССРН — Пирот.
13. Слободна реч — Социјалистички лист, Пирот, 1909.
14. Елвија Челебија, путопис, Сарајево, 1957.
15. Ћирић Душан: Белешке о Пироту, рукопис.
16. Ћирић Никола: Пирот, Водич кроз град и околину, Пирот, 1967.
17. Ивановић Лазар: Борба радничке масе у Србији за спровођење Закона о радњама 1910 — 1914., Тонове револуције.

18. Јовановић Жарко: Однос ССДП према сељаштву у периоду 1903—1910., Тонови револуције, Зборник радова.
19. Јешић Рафаило: Идеолошко политичне струје у радничком покрету Србије 1903—1914., Тонови револуције.
20. Козић Петар — Ђирић Душан: Хронологија догађаја из радничког покрета у Пироту, Пирот, 1959.
21. Козић Петар: Почетци радничког покрета у Пироту, Пирот, 1957.
22. Лапчевић Драгиша: Историја социјализма у Србији, Београд, 1952.
23. Лапчевић Драгиша: Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији, Београд, 1928.
24. Маслеша Веселин: Светозар Марновић.
25. Николић Владимир: Из Лужнице и Нишаве.
26. Павловић П.: Тарифе, штрајкови и бојкот у Србији, 1907. Бгд, 1952.
27. Савић Н.: Наша индустрија и занати, Сарајево, 1922.
28. Стојић Н.: Општи привредни календар у округу пиротском, Пирот, 1930.
29. Туцовић Димитрије: Изабрани списи.
30. Тодоровић Михајло: Интернационализам синдикалног покрета у Србији до I светског рата, 1955.
31. Топаловић Миленко: Хронологија радничког покрета у Србији, I, Београд, 1964.
32. Вучо Никола: Распадање еснафа у Србији, Београд, 1954.
33. Здравковић Д.: Пиротско Ђилимарство, Пирот, 1924.
34. Живновић М.: Мишљење, монографија историјског — етнографског карактера, Пирот, 1933. године.

ДРАГОЉУБ ЗЛАТКОВИЋ

РАСЛА И ЖИВИЛА КАТА

КАТА, КАТА, ПА КАТА

Порасла Ката, жена голема
Познавају момчетијата кво је добро
По њу све трчу, до њу се вачају у оро
Свата девојчетија изгледа, поубаво не видо
Од Кату поубаво нема

Гледе га
У струк девојче ко вилдан
Писано, златно, лично, прилегатно
Младо, там'н зинуло на свет
Ко гроз убаво, ко гронћа, ко перуника
А у лице ко жар

Како ђул црвена и како јабалка
Да удариш јед'н образ, друђијат че пукне
Ваклеста девојћа, коса д'лга, црна, а зуби ко маниста
А уста ко парица, ко с пару прорезана, воду да се из њи напијеш
И у снагу добра, растовита на мајјину си вамилију
Све скројено како требе, очи да ти отпадну
Од гледање

И здраво и убаво девојче
Девојћа како соспа, а оди како вила
И сестрете њој бејоше текве, како наљевци
Девојћа, девојћа, та пуца, та дрнка
Море девојћа та ђу наблица
Нема

Девојћа за ђев
Сас злато да се мери, злато че надмери
Девојћа из место, игроорка, песнопојка, работна у руће
Работна, печена, поштена, из добру ижу, рода добра
Па златне руће носи, све знаје да уработи
Па не иде на големо, неје шегобивљиво, саглам девојче
Па мирно како јagne, како бубица
Глас му се не чује, једнуш је добро
Поубаво нема у село

Ката, Ката, па Ката
Тува че даду и придаду
А и одарили су ђу како требе
Како што се дари девојћа из домаћинску кућу
Че се вачају момчетијата на тојагу
Че се претичају за њу

Кој ли њој је на дел
Кому ли че се падне
Кога ли че осрећи

НЕВЕСТА УБАВИЛО

Вал када јој начинили
Па кига ћилибар закачила
Па ћитку заћитила
Па кадиве зелено
Па ћенар кошуља
Па чипће на кошуљу
Па ћитће на пазуће
Па невеста та чудо
Невеста убавило
Ћул невеста

НАШЕТО КАМЕЊЕ, ЗЛАТНО КАМЕЊЕ

Млада се невеста оди врата учи
Секо, Сестрице, Убавице, Катице
Писарће, Дунавће, Грлице
Браце, Брале, Убавенко
Да угодим на свекра и свекрву
На з'лву, девера, јетрву, целу нову роду
И што је слушка ја да услушам
И кол'ко гледам да згодим, па грешим
И па не буде све добро

Тужице мајћо
Неје се родил кој би згодил
Ако добро не омесим и не уготвим свекрва че ми жар на главу врља
З'лва се љути ако њој не давам моју премину да се премењује
Свекар, ако му ноће не мијем, деверје, ако њим не настовујем
На кога све треба да принесем, не стигнем ни да једем
Ново сито на клин виси
Трај душо
Трпи кожо

Тужнице мајћо у среду
С црн повој си ме мајчице повила
Мој Топли Доле, мој Цариграде
Мој Ковани Доле, моји шипци гнили, моје трнинће блађе
Куса Врана, моја љута рано, моји шипци, ранозрелци, моје крушће
длгодршће
Мојето село, најубаво село, нашето камење, златно камење
Тумба, лумба за три дни, црно леле за сви дни
Мајћо, мајчице, нес'м те видела целу недељу
Домће ле, домће, нигде ми те
Домће
Нема

И БОГ ЈЕ КРИВОДЕЉА

Нема ли, моме, нема ли
Нема ли место за твојето девојче
Него га даде, убаво девојче, у тија душмање
Боље да је умрло него да си га дала
Закопа га живо у земи
Закопа га

Женско ли је, проклето је
Од судбину неје могла да побегне
У опасни човечи је отишла, змију је на реп нагазила
Од какво сам се крстила, това ми бог дал
Што се нес'м надала, това ме стигло
Зашто б'ш мене тека да стигне
Какво сам богу згрешила
И бог је криводеља
Криво дели

(„Што има дума”)

П Р И К А З И

ВЛАДИМИР М. НИКОЛИЋ: СТАРИ ПИРОТ ЕТНОЛОШКЕ БЕЛЕШКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ ГРАДА, ПИРОТ, 1974, СТР. 1 — 119.

Музеј Понишавља из Пирота наставља своју веома корисну и успешну културну делатност објављивањем серије **Знаменити људи и дела**. Као трећа књига ове серије, у 1974. години, појавило се и ово дело. После запажене књиге о Кости Костићу (друга књига серије), припремљена је од стране истог приређивача др Илије Николића, ово и ова књига, која говори о делима Владимира Николића која се односе на Пирот и пиротски крај.

Материја књиге изложена је у два основна дела. Најпре је у краћем излагању др Илија Николић дао краћу биографију М. Николића. У првом, истовремено и најопширнијем, делу (63 стране) објављен је опширнији рад В. Николића под насловом: **Пирот. Етнолошке белешке из прошлости града**. У оквиру ових Бележана говори се о старом Пироту, насељавању, старој слици града, спису старинских кућа, о зградама у дворишту, одржавању чистоће, старинским јелима, старинској ношњи, привредним прилимама, о верским и друштвеним обичајима, црквама и цамијама, о Пироту почетком XIX века и организацији града пре сто година, о дажбинама, административном положају Пирота и његовом ослобођењу 1877. године.

У другом делу објављени су мањи прилози: Разне етнолошке белешке из околине Пирота и Ниша (О сватовским, жетелачним и другим обичајима); Прилози и фолклорне белешке (О народним називима појединих биљана, животиња и друго); Животиње у народним причама (Из пиротског округа); Описивање цркви у околини Пирота, Ниша и Прокупља; Поводом једне песме („Ој ти ђаче учени, по школама избрани“); Из времена хајдука у пиротском округу — хајдук Стојан Ореовачки; Тилимарство у Књажевцу и О печалбарима из источне Србије.

Осим ова два дела, у којима су објављени радови Вл. Николића, приложени су, на крају књиге, и следећи прилози: библиографија радова Вл. М. Николића (припремљена од стране др Илије Николића), поговор и регистар личних и географских имена. На крају приложен је и план старог Пирота, урађеног према истоврсном цртежу Ј. Ђирића у књизи Географија Пирота.

Као и у ранијим издањима поменуте серије и ово је дело попраћено кратким, мало познатим и веома драгоценим ликовним прилозима. Овог пута то су ретки и мало познати цртежи Лудвика Кубе из Пирота и пиротског краја.

Владимир М. Николић (1872 — 1944) је учитељ и школски надзорник рођен у златиборској Чајетини, али којег је позив довео у Пирот и Ниш и овај крај Србије. При крају живота стално је живео у Нишу, где је и умро 31. децембра 1944 године. Животно ангажован као учитељ и, касније, школски надзорник, он је истовремено опредељен и као научни радник и то, пре свега, као етнолог (описивач и обрађивач народног живота), али и као проучавалац и описивач просветно-школских и народно-књижевних питања и проблема. Главна његова дела „Из Лужнице и Нишаве“ (објављено 1910) и „Народне школе у Пироту и Округу пиротском од Ослобођења 1877. године“, нису објављени у овој књизи. Овде је, поред других мањих радова, објављен његов рукопис „Пирот. Етнолошке белешке из прошлости града Пирота“, који је, до ове штампане реализације, коришћен само делимично и у рукописним одломцима. Отуда комплетно објављивање овог рукописа представља пун допринос и успех ове књиге.

Посебна вредност ове, као и ранијих књига из поменуте едиције, је њена беспрекорна техничка обрада, њен језички, научно-стручни и графички ниво.

Пропуст би био, на крају, не истаћи неуморан и прилежан рад Илије Николића, који је, као оно претходно дело о Кости Костићу, тако са подједнаким

смислом за избор, меру и научно-стручни ниво, приредио и ово дело. Њему као и одговорном уреднику едиције Браниславу Најдановићу, директору музеја По-нишавља, треба захвалити на овом узорном труду и значајном културном резултату.

Др Јован В. Ћирић

**ДР ЈОВАН В. ЋИРИЋ — ВИТОМИР В. ЖИВНОВИЋ: Н Р У П А Ц,
ГЕОГРАФИЈА, ИСТОРИЈА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ,
НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ,
ПИРОТ, 1974, СТР. 1 — 240.**

С времена на време појави се по која значајнија књига с подручја јужне и југоисточне Србије. Једна од таквих је и монографија др Јована В. Ћирића и Витомира Живновића: **Крупца**, у издању Балнанолошког института Универзитета у Нишу и Музеја из Пирота.

Књига обухвата 240 страна текста, укључујући 44 сликовна прилога. Монографска материја распоређена је у осам поглавља, која имају следеће називе: 1. Положај, 2. Природна средина, 3. Историја — првобитни развој, 4. Крупца у турском периоду, 5. Послетурски период (1878 — 1912), 6. Ратне године 1912 — 1918, 7. Новији и данашњи развој и 8. Период фашистичке окупације и народноослободилачки рат. Издање књиге омогућено је средствима Републичке заједнице за научни рад СР Србије и Скупштине општине Пирот.

О вредностима монографије може се говорити из више аспеката. Она је у неку руку, првенац по свом карактеру, опсежности и комплексности. Јер ано се не узму у обзир у много чему превазиђени и застарели текстови двојице писаца с почетка овог века — Р. Николића (Из Нишаве и Лужнице) и Ј. Петровића (Печалбари, нарочито из пиротског краја) — који, осим тога, углавном периферно и прилично једнострано анализирају прилике на подручју Пирота, значајнијих прилога антропогеографског, историјског и социолошко-етнографског карактера о насељима пиротског краја и нема. Студије др Гаврила Видановића — Сазде (Висок и Видлич — Забређе) махом захватају и обрађују грађу из суседне, димитровградске, општине, и нису толико оријентисане на проблематици насеља, пемда су се појавиле у новије време.

Појава монографије, по нашем уверењу, значајна је, пре свега, по томе што се њом у оптималној мери из природне и друштвено-историјске анонимности извлачи живот једне сеоске заједнице од преисторије до данас, укључујући и поједине футуролошке аспекте развоја до краја XIX века. С обзиром на одсуство радова ованве врсте са овог подручја, монографија Ћирића и Живновића се умногоме може сматрати и пионирским радом. Појавом монографије, у овом тренутку, се, коначно, на најбољи могући начин даје прилог и прослави стогодишњице ослобођења ових крајева од Турана, пошто је јубиларна година на прагу.

Истраживање Крупца није било лако. У овом, до сад, непроучаваном на сељу, на етничном контакту, у оскудици историјских податана, а са бројним специфичним и контрастним појавама, није било лако обухватити укупни живот, укључујући и његова ратовања, занључно са народноослободилачким ратом. Аутори су, у настојању да проблематику села захвате што комплексније, морали, поред осталог, откривати и рчити и нове методолошке путеве.

У анализи природне средине аутори су се држали природно географског редоследа. Поред указивања на положај и издавања атарских природно географских региона, извршена је и детаљна геоморфолошка, климатолошка, орехидролошка, биогеографска и педогеографска анализа не само атарског већ и ширег простора. Додуше биографска анализа могла је бити попуњена налазима Адамовића, Матејева, Диклића и других, који су описали интересантне биоценозе на Видличу (аутохтона са *Syringa* врстом), присуство неких степских елемената (ковиљ, бонур) на кречњачком терену, затим резултате поленове анализе Гигова и Богдановића из узорака са Крупачке тресаве и слично, али би можда тиме била поремећена пропорционалност у заступљености одељака. На крају поглавља — изложеног под заједничких називом „природна средина“ — дат је необично занимљив и вредан податак, нарочито вредан за етимолошка истраживања, под називом: преглед имена или „званих места“ у атару.

У следећем поглављу — историја (првобитни период). Крупца у турском периоду, Послетурски развитак, Ратне године 1912 — 1918, Новији и данашњи развој и Период фашистичке окупације и народноослободилачки рат — одређени су историјски и социолошко-етнолошки аспекти, као и проблеми развоја Крупца. У овим поглављима дато је мноштво података који обухватају насеобинску и урбану проблематику, привредну динамичност и сукцесију, а затим низ питања везаних за антропогеографију, етнологију и социологију насеља, међу којима се могу поменути: друштвена обележја, обичаји, народни живот, тип куће и еволуција типа куће на селу.

Ратовима у оба светска рата и животу под окупацијом дато је посебно место. Врло брижљиво и детаљно обрађен је народноослободилачки рат с обзиром на улогу Крупца коју је имао у периоду 1941 — 1944, односно 1945. године. Ратни догађаји дати с посебним акценом на народном доживљавању и преживљавању — како их је народ доживео, осетио, носио — што, према објашњењу аутора, датом у уводу, није случајно учињено.

У раду на монографији аутори су, између осталог, метод коришћења историјских извора веома успешно комбиновали методом непосредног теренског рада. Управо овакав комбинован метод омогућио је ауторима да дођу до мало познатих или, чак до сада потпуно непознатих, открића и резултата (ближа крашка и морфогенетска генеза појединих партија терена; затим порекло, стварање и функционисање низа крашких врела и изворишта; откриће обилних трагова римске културе, анализе старих записа и натписа итд.). У овом погледу издвајамо као изузетно снажну анализу порекла становништва, односно сеоских родова. Порекло и развој становништва, наиме, не само у Крупцу у којем је захваљујући ауторима овај проблем истражен, већ и на терену осталих сеоских насеља у подручју, па и шире у региону, веома је актуелан, привлачан и захвалан истраживачки проблем.

На крају, сматрамо за потребним да истакнемо вредност монографије и са тачне гледишта Балканистике. Монографија, наиме, разматра збивања у друштвеној генези простора на етничкој, па у једном делу прошлости, и на политичкој граници, пошто се село географски и историјски позиционирало у њеној непосредној близини. Рад о Крупцу представља и значајан прилог бољем познавању Шоплука (шопског подручја), о којем у литератури до сада има објављених, или прилично једностранних или чак и нимало научних, радова.

Монографија, најзад, има одређени значај и са тачне гледишта футуристичке. Аутори осим историјског приступа, дају и одређену футуролошко-прагматичну димензију и суд о будућој перспективи развоја насеља, која се мора уважавати. Ћирић и Живковић, наиме, виде будући развој Крупца у правцу приградског развоја, као и просторно окупљање насеља у правцу међумесне заједнице, за коју дају и оријентационо просторно-урбанистичко решење.

На крају монографије приложени су спискови палих у ратовима, спискови носилаца одликовања и албанске споменице и посебно списак учесника у народноослободилачкој војсци, укупно 446 учесника.

У целини дело — његов текстуални део, спискови погинулих, графички прилози — неодвојиво једно од другог, има све квалитете једне научне монографије из ово — антропогеографске у ширем смислу — литературе. О делу су се, додајмо на крају, веома позитивно изразили и његови резензенти др Петар Козић, Божић Манић, др Тодор Васић, Каменко Ђорђевић и Божић Колић, као и директор Етнографског института САНУ др Милорад Васовић.

Др Спас Сотиров

**МИЛОРАД ЋИРИЋ: „ТАЧКА ОСЛОНЦА”
(ИЗДАЊЕ ЛИСТА „ПРВИ МАЈ” ПИРОТ, 1975)**

Прва збирка стихова Милорада Ћирића, младог и амбициозног поете — Пироћанца, најављује песника већ усвојене лирске писмености, иако још узет не и до краја освојеног, идентификованог, личног стваралачког рукописа. „Тачка ослонца” је, наиме, лирска везбанка трагања за поетским идентитетом, свеска лирских записа („од 1969. до 1975. године”), доживљаја и исказа.

Мотивски распон Ћирићевих инспирација креће се од „светских догађаја“ (сећање на Биједру: „Бескрајни пут у глад“, народу Чилеа: „Част земље“), преко конкретних повода (Фестивала рада у Трстенику: „Жижа бескраја“), па до највећег броја интимних виђења и поимања конкретне и уопштене стварности. Овај широки дијапазон мотива подразумева најпре и дифузност лирског доживљаја и мишљења, пречесто мами на уопштеној експресије. М. Ћирић ипак у својим песмама намеће и заједнички именитељ, „тачку ослонца“ — свој поетски субјект кроз чију се жижку прелама та поширока гама „тема“ и „повода“.

Изражајна скала Ћирићевог певања, међутим, више нагиње једноставној слици, дескрипцији, коју обично проширује мисаоно-исказним пуњењем и значењима. Отуд је он, чини нам се, најприхватљивији у песмама прибраног певања лирским снимцима симболистички редуциране емоционалности:

Прилазе равно в срцу
Не питају
Не вуцају
Игноришу правила анатомије
Улазе одлучно
Постављају одмах некакве уређаје
Уносе материјал
Руше и зидају
А затим
Нити бескрајне одмотајају
(Балада о срцу)

У песмама превасходне мисаоне доживљајности, међутим, Ћирић је засновао широку амплитуду исказа, поимања. У њима, пак, доминира рефлексивна општост, често неидиференцирано мисаоно исказивање. Ипак, и ту Ћирић понекад успева да се домогне успелог исказа:

Мале ватре у нама
хоће гробари света да буду
Раскид са једном бојом
која буја према злу
Или:
Нема излаза
Осим у исцветавању.

Сигурно је, дакле, да је Милорад Ћирић најближи „свом гласу“, идентету у песмама дескриптивне оријентације, у којима кроз крону, слику, именоване ствари и појава изналази особен смисао и значај („Пупољак“, „Повратак печалбара“, „Градитељи у планини“, „Празник“). У овим песмама аутор уме често да превазиђе оквире дескрипције, пређе на прегласне мисаоне експликације и дефиниције, што и није опасно због, рецимо, огрешења о жанровску чистоту једне врсте поезије — али је значајније да у таквим исказивањима често изостаје мисаона вибрантност и самодисциплина у називању.

Ипак се, у закључку, мора рећи да је Милорад Ћирић на трагу оригиналног поетског самоисказивања. Али, мора се признати да се од њега очекује да ће временом изнаћи самосвојније теме, наметљивију визију света, као и да ће се ослободити повремене опијености олакошћу стиховања. Јер, по најављеним неким сликама, ухваћеним поетским зрнцима, он као да обећава да ће допрети и до прве рудне жице лирског певања.

Ивко Јовановић

**ОСНОВНА ШКОЛА „ВУК КАРАЏИЋ“ 1915 — 1975.
СПОМЕНИЦА ПОВОДОМ ПРОСЛАВЕ
СТОШЕЗДЕСЕТГОДИШЊИЦЕ ПОСТОЈАЊА,
ПИРОТ, 1975, стр. 1 — 262**

У издању Основне школе „Вук Караџић“ и Музеја Понишавља из Пирота управо је изашла четврта књига серије „Знаменити људи и дела“, под горњим

насловом. Приређивач др Илија Николић са приређивачким одбором, Ђ. Нејновићем, Бр. Најдановићем, Бож. Најдановићем, Вл. Мадићем, Г. Манић, Д. Ђорђевићем, Лб. Голубовић, М. Јанковићем, С. Милошевићем, С. Ђирић, Т. Мијалковићем, техничким уредницима Момчилем Ђорђевићем и Милорадом Јанковићем (који је припремио фотосе савременика), заиста на најбољи могући начин и у погодном тренутку поклањају културном поднебљу Пирота, па и знатно шире, ову квалитетну публикацију ширег значаја.

Садржај књиге, осим краћег предговора (Ђ. Нејновић), распоређен је у неколико тематских целина. Првих шест научно-стручних радова у првом делу књиге посвећено је историји и савременој тематици Пирота и ове његове најстарије школе. У оквиру ове тематске целине обрађен је географски положај Пирота (др Јован Ђирић), Основна школа на Пазару од 1815 — 1975 (др Илија Николић), Стара школа и њени добротвори (Душан Ђирић), Основна школа „Вук Караџић“ у функцији Вежбаонице Учитељске школе у Пироту (Душан Најдановић), Рад Школе у 1974/1975. години (Ђорђе Нејновић) и краћи прилог у нолу братства и јединства (Хадија Морина).

У следећем поглављу под насловом „Сећање ученика и наставника школе“ објављени су прилози проф. др Станислава Живковића (Рана надахнућа Боривоја Станковића), проф. др Владимира Стојановића (Место моје драго), др Милутина Велимировића (Како су нас васпитавали), проф. др Михајла Вучковића (под окупацијом 1915 — 1918), дипл. инж. Вунадина Ђорђевића (Сећање на дане основне школе), архитекте Драгољуба Алексића (Из ћачких дана), директора Школе у пензији Михаила Ранчића (Дуго путовање у сећање 1944 — 1975).

Поред ових двају делова књиге посебно је биографски обрађено шест историјских ликова учитеља ове Школе, затим шест ликова бесмртника палих у народноослободилачком рату и, на крају, изузетно документован Преглед учитеља, наставника и професора ове школе од 1815 — 1975. године.

Поменути текстови заслужују пажњу. Изузетно су вредни прилози др Илије Николића о историји Школе и Преглед учитеља, наставника и професора, који су урађени са несумњивим смислом за скупљање и савладавање документарне грађе, а затим са способношћу да се она научно среди и расветли. Такође, не мањи значај и пажњу, као и занимљивост избора теме и обраде показују и остали научно-стручни радови и прилози, изврсно изложена „Сећања“ и ликови бесмртника, некадашњих ученика ове Школе. Потребно је такође поменути и пажње вредан избор документарних — ретких и драгоцених — фотографија и данашњих слика. Посебан комплимент припада техничком уређењу и изгледу књиге, за који се је, поред уредника, побринуло и штампарско предузеће „Научно дело“ из Београда.

Појава Споменнице прилика је да се помене, да са недавно објављеним „Крупцем“ и седмом књигом „Пиротског зборника“ културни живот и стваралаштво Пирота на најбољи начин најављује културни приступ прослави стогодишњице ових крајева од Турана.

Истовремено појава „Споменнице“ је прилика и за друга размишљања, јер се још неколико значајних институција града налази пред значајним јубилејима. Колико је познато то су, поред стогодишњице јубилеја тијабарске Основне школе, стогодишњица Гимназије и Школе ученика у привреди и четврт века Средње економске школе. Ове институције свакако озбиљно размишљају о својим јубиларним публикацијама. Осим културног дуга који дугују средини у којој већ деценијама раде и потребе да се са радом на овим публикацијама што пре почне, чини се да је погодан тренутак да се још нешто каже. А то је да би било несумњиво добро да се наведене културне и школске институције договоре о тавној тематској оријентацији својих споменица у којој не би дошло до понављања тематских поставки и садржајне оријентације. Логично би, наиме, било да Гимназија теништем своје тематске оријентације иде за културним значајем и њеном културном улогом у Пироту и овом крају, Школа ученика у привреди би могла у тежиште разматрања да стави развој занатства у овом крају, а Средња економска школа новији (послератни) развој привреде и привредних организација у Пироту и његовом гравитационом залеђу.

Др Ј. Ђирић

Када се једном буде писала хроника збивања у култури Пирота непосредно после другог светског рата, име Василија Костића неће моћи да се мимоиђе. За њега и његову генерацију везује се „херојско доба“ аматеризма, пре свега позоришног, и одушевљено настојање да се поставе основе нове социјалистичке културе. Доба обнове и изградње новог у свим областима захтевало је ангажовање свих стваралачких потенцијала појединаца, особито оних вишеструко одарених, канав је био Василије Костић. И могли су се срести свуда: за катедром, пред аналфабетским аудиторијумом, у позоришту као глумци, редитељи и сценографи или као састављачи афиша и парола.

Међутим, велина љубав и животна војнација Костићева било је и остало сликарство. И нао што је бивало са толико талентованим младим људима из породица предратне сиротиње, није пошао тамо куда је морао, него тамо куда је могао. Као професор (руског језика) разаслао је у свет четрдесетак генерација својих ђака, понављајући учење, и повукао се у мировину. Али сликање никада није напуштао. Тихо, без помпе и рекламе, отимајући од времена, већ четрдесет година обрађује он свој пиктурални врт, утажујући тако своју жудњу за лепотом овога света и за лепотом уметности. Резултат тих занесених путовања у пределе лепоте јесте стотину уљаних слика и две самосталне изложбе 1956. и 1974 год.

Костићев таленат нису брусиле и богатиле ликовне академије, недоступне су му биле сликарске метрополе. Зато његово сликарство данас, у ери грозничавих тражења и експериментисања сваке врсте, делује помало анахрона. Спичњен бојом и игром светлости над буколичким пределима Пирота и околине, он слика природно и једноставно, некако, ако се тако може рећи, сасвим приватно, за своју душу, и нао да стога никоме не жели да полане рачуне о вредности свога рада.

Тешко је подвести под заједнички именитељ сва Костићева платна. Јер, свани рад је на нени начин нов и друкчији као што је и творац био друкчији и непоновљив када га је стварао. Па ипак, једно је неоспорно: Костићев ликовни израз креће се од реализма до импресионизма остајући најдуже и најдоследније код последњег. Угледајући се на омиљене узорце, француске импресионисте, поентилисте и јединственог Ван Гога, Костић је достигао завидну технику и мајсторство. Његови пејзажи, а њих је највише, представљају задивљено виђење чари природе, рустикалне, романтично-егзотичне, саче ноја је производ ћудљиве „надарености“ и хира елементарне стихије. Пејзажи су осунчани, раскошни преливи боја и светлости титрају по зеленилу оплемењујући га до прозрачности. После пејзажа трептаја и прелива, наилазимо на платна густих пастеозних боја међу којима доминира плава и зелена. На тим платнима боје и фигуре се супростављају и сунуобљавају у антитези ноја наглашава супротстављене елементе.

Костићева ницица је лирсна, инспирација старинска; мотиви — Пирот, Висок, чаршија, махале, намени мостови, џамије и тано даље — у овим сликама се не трансформишу у метафоре и не изазивају унутрашње драме, то су слике за оно и „за душу“, да разгале и одморе, да испуне спокојством и ведром нонтеплацијом.

Костић се огледао и у портретима настојећи да поред сличности са моделом изрази и унутрашњи свет човека. Необичну вештину показује и у графичној техници и карикатури.

Костићев сликарски опус оценује суд вредности. И више од тога — да буде презентирањавности. Огроман број његових радова похрањен је у условима који их неће поштедети пропадања. У белом свету доста Пироћанаца сликара већ се афирмисало, Костић је један од малог броја који је остао, да у своја платна уноси лепоте овог града и овог краја, скромно, тихо и предано, нао и ваља радити свани посао.

БЕЛЕШКЕ О АУТОРИМА*

РАДОВАН ВЛАЈКОВИЋ, рођен 1931. године у Моклишту — општина Бела Паланка. Основну школу завршио је у Белој Паланци, Учитељску у Пироту, а Филозофски факултет (група историја) у Београду. Сада је студент трећег степена на Факултету политичких наука у Београду. Ради у Нишу на радном месту директора Школе за квалифиоване раднике.

БОРИСЛАВА АНТИЋ, рођена у Пироту. Завршила Филозофски факултет (група за општу националну историју) у Београду. Професор је Гимназије „Предраг Костић“ и сарадник Педагошке академије за васпитаче предшколских установа у Пироту.

ВИДОЈЕ МИЛЕНКОВИЋ, рођен 1938. године у Панлештици — општина Пирот. Основну школу и Учитељску завршио је у Пироту, а Филозофски факултет (Група психологија) у Београду. Сада је студент трећег степена на Факултету политичких наука у Београду. Објавио је више радова из области психологије у часопису *Огледи и искуства* — зборнику радова наставника Академије за васпитање предшколских установа у Пироту.

ДРАГИЦА НИКОЛИЋ, рођена 1946. године у Осмакову — општина Пирот. Филозофски факултет (група психологија) завршила је у Београду. Сада је професор Гимназије „Предраг Костић“ у Пироту. Објављивала је текстове из области докатографије у „Слободи“.

БРАНИМИР ИЛИЋ, рођен 1950. године у Пироту. Основну школу и Гимназију завршио је у Пироту, а Факултет за физичку културу у Београду. Сада је професор физичког васпитања у Економској школи „Борис Њидрич“ у Пироту.

* Реч је о ауторима који први пут објављују радове у Пиротском зборнику.

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
Др Новица Митић	
20 година рада на стварању расе оваца за брдско-планинско подручје источне Србије и концепција савремене овчарске производње — —	3
Др Јован Ћирић	
Старост насеља горњег Понишавља — — — — — — — — — —	19
Мр. Миливоје Поповић	
Нене демографске карактеристине горњег Понишавља са Лужницом	35
Љиљана Манић	
Флора Пирота и његове онолине — — — — — — — — — —	47
Мирољуб М. Стојановић	
На новој публици — — — — — — — — — — — — — — — —	53
Видоје Миленковић*)	
Драгица Николић	
Узори и идеали ученика завршног разреда средњих школа у Пироту —	75
Станимир Панајотовић	
Социјално-економна структура породица ученика Специјалне основне школе у Пироту — — — — — — — — — — — — — — — —	99
Томислав Николић	
Могућности за наставу физичног васпитања и Спортске игре школске омладине општине Пирот — — — — — — — — — — — — — — — —	105
Бранимир Илић	
Могућности за развој излетништва, планинарења и логоровања у онолини Пирота —	115
Радош Требјешанин	
Евстатије — последњи епископ пиротске епархије — — — — — — — — — —	127
Радован М. Влајковић	
Посланични избори у пиротском округу 1878 — 1888. године — —	153
Борислава Антић	
Раднички покрет у Пироту од 1903 — 1914. године — — — — — — — — — —	165
Драгољуб Златковић	
Расла и живила Ката (Из необјављене збирне „Што има дума“) —	191
Прикази —	195
Белешке о ауторима —	201

*) Име Драгице Николић, коаутора овог рада, техничком омашком је изостављено на 75. страни.

Издаје: **Новинско-издавачна установа „Слобода”**.
Пирот. Штампа „Графина”, Пирот. Штампање за-
вршено јануара 1976. године. Тираж 1000 примера-
на. Фотографија на корицама: пиротско Кале.